

ОЛГА САВИЋ

КОМУНА ЛЕСКОВАЦ

— Прилог економскогеографском проучавању Јужног Поморавља —

У В О Д

Комуна Лесковац се налази у средњем и источном делу Лесковачке котлине, једне од највећих котлина у Србији која лежи у средњем току Јужне Мораве, између Нишке на северу и Врањске котлине на југу. (1. с. 18).

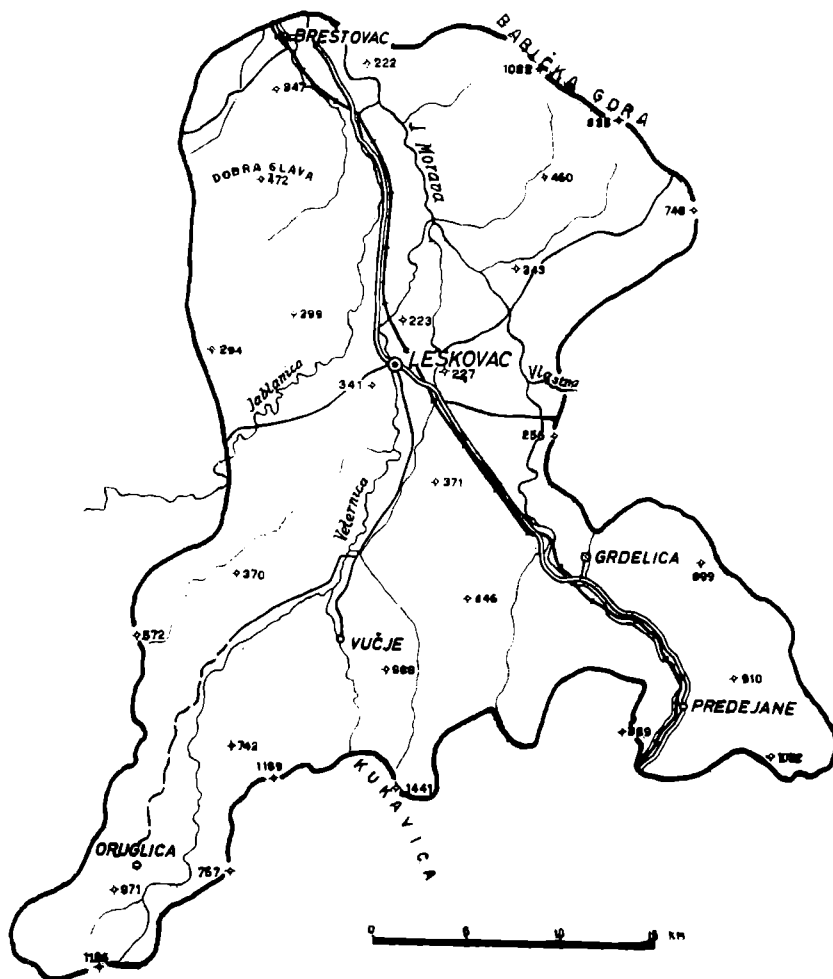
У овој пространој котлини, чији је обод састављен од јако убраних кристаластих шкриљаца, местимично просечених еруптивним стенама, комуна Лесковца заузима централне и источне делове, и то оне најниже. На север се пружа до Брестовца, а на југу залази у Грделичку клисуру све до Цепа, који остаје изван њене територије. На тај начин комуна обухвата готово целу долину Јужне Мораве од Курвинградске сутеске на северу до Врањске котлине на југу, а изван долине Јужне Мораве њој припадају ниска побрђа старе језерске заравни у коју се ова долина усекла и доњи долински делови Моравиних источних и западних притока Ветернице, Јабланице, Пусте реке и Власине. Праву природну границу има само на истоку и југу. Североисточна и источна граница комуне је Бабичка гора, која је истовремено и обод, а на југу гребен Кукавице чини природну баријеру према комунуни Владичиног Хана.

Остале границе комуне се пружају највећим делом дуж ниских развођа између Јужне Мораве и њених притока или између ових притока. Западна граница комуне према комуни Бојник води развођен између Јабланице и Пусте реке, која је ниско и веома проходно. Део западне границе, који је одваја од комуне Лебана, иде развођен између Ветернице и горње Јабланице и сече басен доње Јабланице на два подједнака дела. Овде нема праве природне границе, пошто дуж Јабланице иде и главни пут који представља главну саобраћајницу којом се одржавају везе између комуне Лесковца и Лебана.

Источна граница према Заплању, према Нишкој комуни, води гребеном Бабичке горе. Напуштајући овај гребен граница даље продужава дуж развођа између Власине и Јужне Мораве и тако одваја комуноу Власотинце од комуне Лесковца, све док не сиђе у доњу Власинцу, која ту тече кроз моравски басен све до свог ушћа. И ова граница је, према томе, вештачка. Долина Власине представља главну саобраћајницу за област доње и средње Власине. Напуштајући овај басен граница се опет пење уз гребене Грделичке клисуре и иде развођем између Горње Власине и Мораве. Овај део границе одваја комуноу Лесковац од комуна Власотинце и Црна Трава на истоку.

Јужна граница комуне се поклапа са дугогодишњом границом између лесковачког и врањског среза и у западном делу води гребеном Кукавице. Она сече долину Мораве у Грделичкој клисури на линији Репиште — Сушевје и затим наставља линијом Сушевје — Мрковица (стари назив Гузевје), која докле прати развође између Цепске и Предејанске реке.

Северна граница је широко отворена према Нишкој котлини, Добричу и долини Топлице, јер се комуна не пружа до курвинградске сутеске, него јужније до линије Кутлеш — Брестовац.

Ск. 1. — Лесковачка комуна

Овако ограничена комуна има неправилан облик. Издужена је у правцу север—југ, али јој ширина није подједнака у свим деловима.

Најдужа је у средишњем делу комуне на линији Власе—Ладовица, 14 км ваздушне линије. Нешто је шири на северу; на линији Петрова гора—Ступница широка је 28 км у ваздушној линији. Највећу ширину има у јужном делу на линији Мелово—Ново Село, 37 км ваздушне линије.

Саобраћајни положај лесковачке комуне је веома повољан. Она се налази у средишњем делу котлине према коме теку сви важнији и већи токови са котлинског обода. Истовремено је и рељеф такав да се обод котлине, као и котлинске и речне терасе блаже или стрмије спуштају ка средишту котлине, ка моравској долини. Због тога се и све важније саобраћајнице стичу у средишту котлине, у моравској удолини односно у лесковачкој комуни. Кроз средину комуне у правцу север—југ пролази долина Јужне Мораве која је на северу везана за Нишку, а на југу за Врањску котлину, а овом удолином води и најважнија друмска и железничка магистрала, која спаја средњу и југоисточну Европу, што комуни даје велики саобраћајни значај. Због тога је, природно, и цела котлина, пространа и различитих саобраћајних погодности, упућена на ову најважнију магистралу, односно на комуни кроз коју та магистрала пролази, а то још више истиче централни положај лесковачке комуне у региону целе Лесковачке котлине, поред природне нагнутости рељефа у том правцу и природне оријентације токова ка централном току котлине.

Лесковачка комуна и њена централна саобраћајница имају шири значај, јер представљају саобраћајно привлачну артерију и за крајеве изван Лесковачке котлине. Полазећи од ове централне друмске магистрале на исток и запад, кроз лесковачку комуни пролазе саобраћајнице које је спајају са косовско-метохијском облашћу на западу и са пограничним пределима Бабушнице и Црне Траве на истоку. Пут дуж Јабланице се преко развођа Туларске реке и слива Ситнице спушта у Косово поље и спаја је са Приштином. Ова западна магистрала нарочито је постала значајна после изградње новог модерног пута овог правца, који је најбржа веза између Косова и аутопута Београд—Скопље. Други значајан пут води долином Власине на исток и везује за Лесковачку комуни пограничне области Црне Траве и Бабушнице, и представља за ове области готово једину везу са осталим деловима наше земље.

Значајни су путеви који се пружају на исток и запад од ове централне удолине, као на пример путеви долином Пусте реке и Ветернице. Пусторечки друм избија у долину Јужне Мораве у северном делу комуне, код Брестовца и омогућава гравитацију пусторечке области ка овој централној саобраћајници све до планине Радана. Пут долином Ветернице везује за моравску долину слив ове реке, познат у народу као Дубочица. Овај стари пут кроз Дубочицу и Пољаницу, веза Лесковачке са Врањском котлином на југу, представља саобраћајницу паралелну савременом путу истог правца кроз јужноморавску удолину. Овај стари пут је некад био много значајнији за промет између ове две суседне котлине.

Мање значајни и више локалног карактера су путеви: пут долином Сушице, затим пут који води преко језерске косе ка сливу Пусте реке и неколико путева који се спуштају са падина Бабичке горе у моравску раван.

Подизањм новог аутопута долином Мораве, уместо старог, и новог пута према Приштини, саобраћајни значај комуне је још више порастао због све већег развоја савременог аутомобилског саобраћаја, који има све већу улогу, како у превозу путника, тако и транспорту робе.

Комуна захвата 102.427 ха, а на тој површини се налази 140 насеља и укупно 133.274 становника. На свако насеље долази просечно 731,62 ха, а свако насеље просечно има 951,95 становника.

Комуна није природна целина, те нема ни и народу ни у литератури своје посебно име. Због тога овој управној целини одговара најбоље њен административни назив: комуна Лесковац. Ова управна целина обухвата својом територијом неколико засебних целина које у народу, а и у научној литератури, носе посебне називе и одликују се посебним обележјима. Тако у комуну Лесковац улази слив Ветернице, који се у народу назива Поречје, а за њега се везује и још много старији средњевековни назив Дубочица. Комуна обухвата доњи део слива Ветернице. Друга предеона целина која улази у састав комуне Лесковца је Грделичка клисура. Иако један део клисуре остаје изван комуне Лесковца у оквиру комуне Владичин Хан, ипак је ово јасно издвојена природна целина. Трећу целину у оквиру комуне чини Поморавље или Лесковачка Морава коју сви не ограничавају сасвим јасно, јер границу одређују на основу етничког обележја. Тако су у област Поморавља увршћене доња Ветерница и доња Јабланица, које иако етнички блиске Поморављу, представљају засебне географске целине (2, с. 3—5). Лесковачко Поморавље или Морава обухвата насеља лесковачког поља, односно алувијалне равни Јужне Мораве од Брестовца на северу до Грделичке клисуре на југу, и то насеља како на њеној источној тако и на њеној западној обали. Поред равничарских насеља, у ову област треба уврстити и насеља ка падинама Бабичке горе, као и насеља на језерској коси која чини развође између Јужне Мораве и Пусте реке. Поред слива Ветернице, Грделичке клисуре и лесковачког Поморавља, комуна обухвата и нека села доње Јабланице, неколико насеља из слива Пусте реке и Заплања на северу. Међутим, како се ту ради само о мањем броју насеља која су издвојена из своје природне целине, овде се неће посебно анализирати области којима она припадају.

Укратко, најважније одлике потожаја који заузима Лесковачка комуна у оквиру читавог Јужног Поморавља су следеће.

Комуна Лесковац, која лежи у средишту и источном делу Лесковачке котлине, обухватајући њен највећи део, ограничена је правим природним границама само на истоку, Бабичка гора, и делимично на југу, Кукавица. Готово свуда њена граница иде ниским развођима између Мораве и њених притока, или пролази кроз њихове басене, тако да су везе између околних комуна и средишне комуне Лесковац веома лаке и повољне.

Комуна заузима строго централни положај и у односу на остале околне пределе. Централни положај ове комуне истиче се кроз природну нагнутост рељефа, природни ток река, правац главних саобраћајница које међусобно повезују поједине делове Лесковачке котлине, као и кроз правац оних саобраћајница које пролазе преко котлине да би између себе повезале друге области.

Као најповољнији елеменат у положају комуне треба истаћи главну железничку и друмску магистралу које пресецају комуно уздуж и један су од главних разлога да ка овој комуни гравитирају све остале комуне Лесковачке котлине као и удаљеније области на истоку (Црна Трава) и западу (Косово и Метохија).

Захваљујући свом централном положају, својим повољним теренским и хидрографским условима, комуна Лесковац је привредно најразвијенија и најразноврснија, саобраћајно најживља и са динамичним насељима. Због свега тога комуна Лесковац представља веома интересантан део Јужног Поморавља.

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ

Највећи део површине захвата раван Јужне Мораве, која се поступно спушта од југа према северу. На излазу из Грделичке клисуре, она има апсолутну висину од 243 м, а код Брестовца, њена висина износи 203, односно 202 м. Раван је врло пространа и то нарочито на левој обали, док је десна обала сужена, јер Јужна Морава тече непосредно уз подножје Бабичке горе. Раван Мораве је најшира на месту где у њу излазе речни токови Власине, Јабланице и Ветернице — око 15 км.; идући северу се сужава и најужа је између Добре главе и Бабичке горе, свега 5 км, па се даље на северу опет шири, јер ту у раван излази долина Пусте реке.

Заравњени делови су и алувијалне равни Ветрнице, Јабланице, Власине и Пусте реке и раван Јужне Мораве у Грделичкој клисури. Алувијална раван доње Ветернице просечно је висине од 259 до 229 м; на југу је просечно широка од 0,5 до 2 км, а проширена је на линији Бунуша—Вучје 5,5 км. Раван доње Јабланице, која се као и раван Ветернице, пружа од југозапада ка североистоку, опада у истом правцу од 256 на 219 м апсолутне надморске висине. Јужно од Залужја она је широка око 5 км. На северу је раван Пусте реке, која је доста широка и има благ пад од 220 м код Међе, на 205 м надморске висине код Брестовца. Равница незнатног прострaнства је и раван Јужне Мораве у Грделичкој клисури. И њена висина опада од југа према северу, од 285 м код Цепа, на 254 м код Копашнице. Раван око доње Власине се спушта благо од истока према западу и саставни је део моравске равни. На истоку је најужа, око 2 км близу Власотинца, а у делу који територијално припада комуни Лесковца, на линији Конопница—Ладовица, знатно је ширира — око 6 км.

Побрђа чине косе и подови заостали од некадашњег језера на којима су усечене терасе данашњих река. Изнад њих се дижу планински грени који су чинили обод језера. У североисточном делу је

гребен Бабичке горе са највишим врховима Терзина горица 1022 м и Крива бука 1057 м. Он се пружа од северозапада ка југоистоку, тако да територији комуне припада његова западна падина. Ова падина се спушта доста стрмо од висине преко 1000 м до 700 м наморске висине. Тај њен део је пошумљен и без насеља. Насеља се јављају тек ниже, у делу који је блажи и који се спушта поступно од 700 метара на 222, односно на 202 м апсолутне висине (Градац, Злокућане).

На западу комуна захвата под Добре главе, део некадашње језерске заравни, који чини развође између Пусте реке и Јужне Мораве. Највиши његов гребен идући од севера према југу чине коте 347, 362, 412, 433 и 346 м. Стране овог пода се блаже спуштају према истоку и западу, према долинама Јужне Мораве и Пусте реке, и просечне су висине преко 300 м, а слабије су разуђене потоцима.

Јужни део комуне знатно је виши од северног, јер и реке текући од југа ка северу имају на југу претежно више алувијалне равни. Осим тога, на југу комуне се налазе високе и стрме стране Грделичке клисуре усечене у Грделичку површ високу од 950 до 1200 м. По странама клисуре које су разуђене потоцима високих и стрмих долињских страна се опажају слабије или јаче изражени прегиби.

У јужном делу комуне налазе се и подови Сушице, Хисара и Рударске луке, који чине развође између Јабланице и Ветернице, Ветернице и Јужне Мораве, а који су такође остатак некадашњег језерског басена. Просечна висина ових подова је 300 до 350 м, а њихова темена су углавном заравњена и благо се спуштају према средишту котлине. Изнад ових подова диже се гребен Кукавице. Њене шумовите стране достижу висину од 1441 м на Влајни, односно 1315 м на Вртешки и 1308 м на Фурништу. Северне падине Кукавице, које су обухваћене границама комуне, испресецане су безбројним потоцима који се уливају у Ветерницу на северу и Јужну Мораву на истоку. Међутим, насеља се и овде налазе на висини испод 700 м.

Просечно највиши насељени део комуне је на крајњем југозападу и захвата средњи слив Ветернице. То је коса која чини развође између Ветернице и Јабланице и која се диж до 970 м изнад Оруглице (Девојкин камен). И она је нагнута према северу, према централној језерској заравни, центру лесковачке котлине. Спуштајући се од југа према северу, она достиже висину 530 м на брду Висиште изнад села Игришта. Стране ове косе су испресецане потоцима који теку према југу и истоку, према Ветерници, и према северу, ка Јабланици. Само теме косе је заравњено и поступно се спушта према северу, док су јој падине стрме и испресецане клисурастим долинама.

Геолошки састав. — Геолошку подлогу чине 3 основне геолошке творевине. Геолошки најстарији су планински гребени Бабичке Горе, Крушевице и др. који чине обод Лесковачке котлине. Они су састављени од кристаластих шкриљаца II групе и најчешће представљени гнајсом (1, с. 26 и 65). На додиру ових стена са млађим плиоценским, које испуњавају највећи део котлине и прекривају све оне косе и развође између речних токова, налазе се на мањем простору туфозне стене: у њима су заступљени госавски пешчари (код Копашнице) и

млађи пешчари (југозападни обод Крушевице код села Липовице). Они указују на раседе дуж којих се Лесковачка котлина спустила пре него што је у њој наступила језерска фаза и пре него што је почело таложење моћних језерских наслага, које су, на местима где су оголићене, достигле дебљину од 140 м (1, с. 44).

Плиоценске наслага чине, према томе, други важан геолошки елемент у овој области, јер су прекриле све косе и развођа између река до висине од око 350 м, а местимично се налазе и више — до висине некадашњих језерских подова усечених на ободу котлине. Оне су, како то С. Милојевић каже, представљене „у подини глинама сивим и белим, па се на више смеђују са њима банци кварцевитог песка, црвенкасте нешто песковите глине и белог песка, који је богат лискунским и фелдспатским честицама“. Овакав профил плиоценских седимената нешто се разликује у западном делу области где „преко белих и сивих глина долазе слојеви белих и жућкастих пескова скоро до површине“ (1, с. 25).

Међутим, најнижи делови лесковачке комуне немају оних наслага. Реке које су формирале речне долине, најмлађе ерозионе облике у рељефу, однеле су већи део плиоценских језерских наслага. Својом ерозионом снагом реке су после повлачења језера однеле највећи део плиоценских наслага са језерских тераса и заравни, тако да се зараван одржала само у виду коса нагнутих ка средишту котлине, а између њих реке су изградиле своје простране долине где нема плиоценских наслага. У речним долинама су наталожене геолошки најмлађе алувијалне творевине, које су највлажније, најплодније и најпогодније за стварање плодног педолошког супстрата и зато најповољније за насељавање и обраду. По најновијим истраживањима у овој удолини има и лесних оаза (3, с. 103—113).

Према томе, ова област је геолошки доста једнолична, јер се у њој издвајају само три основне творевине. Оне јављају ступњевито једне изнад других, тако да најмлађе творевине леже најниже, најстарије највише, а између њих се налазе плиоценске наслага, настале у међупериоду, у доба када је постојало језеро у котлини. Оваква једноличност геолошких творевина последица је геоморфолошког развоја ове котлине, који је протекао углавном у три основне фазе.

Рељеф и савремени ерозивни процеси. — У прејезерској фази у олигоцену на територији данашње лесковачке котлине, а тиме и на месту које данас обухвата лесковачка комуна, постојала је само ерозиона површ. Грделичка површ, у којој је била удолина Грделичке клисуре тектонски предиспонирана. За време набирања у олигомиоцену родопска маса, у чијем склопу лежи и лесковачка котлина, испресецана је раседима, а неки њени делови су спуштени. Створене су лесковачка потолина и још две оближње — заплањска и пољаничка. У плиоцену језеро испуњава све три котлине. Ниво лесковачког језера достиже максималну висину од 850 м., после чега почиње да се повлачи остављајући 6 језерских подова на планинском ободу од шкрљаца. Истовремено са повлачењем језера, реке, које су раније биле језерске отоке, почињу да се усецају и да поступно односе језерски материјал, да дисецирају језерске подове,

тако да се њихови трагови данас могу наћи само на извесним местима где је одношење било слабије (1, с. 19—25).

Када је језеро сасвим повукло остала је језерска зараван на којој је Морава почела да се усеца заједно са својим притокама. Оне су однеле оне дебеле наслаге плиоценских седимената (140 м) и изградила подове Добре главе, Рударску чуку, под Сушице и др., чија су темена заравњена, а саме косе су поступно нагнуте ка средишту котлине и веома погодне за обраду. Морава и њене притоке су усекле своје долине у језерску зараван. Речне долине су најважнији елемент данашњег рељефа. Оне су простране, широке, прекривене дебелим наслагама влажног алувијалног земљишта и због тога најзначајнији облик рељефа у комуни.

Најкарактеристичнији облици рељефа су долине. Код већих река одликују се пространим равнима и блажим странама усеченим у подове заостале од језерске заравни, на којима се опажају речне терасе настале услед сукцесивног усецања река. Клисуре, дубоке и стрмих страна су долине младих и кратких потока, нарочито оних који се сливају низа стране Грделичке клисуре.

Други облик рељефа, веома распрострањен у комуни, су косе од језерских наслага, заравњене на теменима и нагнуте према средишту котлине. Њихове бочне стране су разуђене потоцима, а дуж коса се често налази на речне терасе.

Највиши елементи рељефа комуне су ободни планински гребени котлине на којима се такође налазе терасе и подови настали радом језера и река, као на пример Бабичка гора.

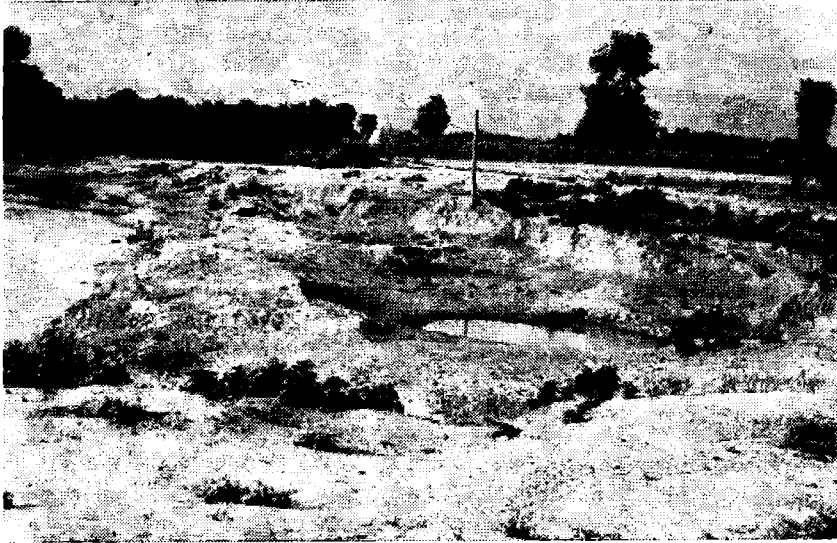
На југу, Грделичка клисура се у рељефу издваја од северних делова комуне својом високом површи и прегибима дуж стрмих клисуриних страна. Посебан значај она има и због својих просторних и висинских димензија.

Ове старе облике савремени ерозиони процеси разарају и стварају нове, исто тако значајне за савремени живот, односно привреду овог краја. Процес денудације помоћу својих агенаса, температуре и падавина, заобљава и снижава постојеће облике и нарочито јако делује у вишим деловима комуне.

Рецентна ерозија речних токова, нарочито Јужне Мораве, је други веома важан чинилац. Својом снагом, нарочито у доба јесењих и пролећних падавина, и честом променом корита, Морава стално односи плодно земљиште, с једне, а таложи шљунковите неплодне спрудове на супротној обали, где не удара матица. Сличне појаве, мада слабије изражене, јер је у питању мања водена снага, виде се и око Власине, Јабланице, Ветернице и Пусте реке (в. слику 1). Поред тога што стално подривају обале и односе плодну земљу, ове реке се врло често изливају, нарочито у јесен и у пролеће. При повратку воде у корито на обали остаје доста речног муља и стварају се нове плавине.

Савремени ерозиони процеси нарочито су карактеристични и веома јако изражени у Грделичкој клисури. Велика енергија рељефа, веома стрме стране, одређени режим падавина, као и недостатак биљног покривача који су људи уништили, утиче да се овде јавља веома изразита и веома интензивна ерозија земљишта. То изазива честа одроњавања земљишта, нарочито тамо где су стрме стране Клисуре засечене усецима за путеве или пругу. Низ стрме стране Клисуре сруче

се за време кишних периода веома снажне бујице, које носе огромне камене блокове до моравске долине и истовремено усецају јаружасте долине, као што су на пример бујице на десној страни Грделичке клисуре. Бујице могу да донесу у клисуру огромне количине материјала или да се огромни блокови одроне и обурвају на пут. Услед обурвавања био је прекинут саобраћај у клисури пуних 14 дана 1948. године (4, с. 58).

Сл. 1. — Разривене обале Пусте реке. Сликане са моста на путу Путулеш—Међа.

Иако Грделичка клисура представља најизразитије ерозионо подручје у Лесковачкој комуни, она није једино такво подручје. Релативно кратко одстојање од врха Бабичко горе до јужноморавске долине, као и знатна енергија рељефа створила је на њеним падинама више вододерина, јаруга, кроз које теку бујице у доба пролећних и јесењих киша, успут носе огромне количине материјала, шљунка и камена са врха Бабичке горе. Пример за то су вододерине јужно од Дрћевца, затим долине потока Буков дол и потока Попов дол код села Црковнице.

Савремени ерозиони процеси, као и облици које они стварају, делују у негативном смислу на привредни развој ове области, а нарочито на њену пољопривреду. Ово долази отуд што се под дејством бујица и клижења разаравају уравњене терасе, а место плодног хумулног покривача, оголићује камена подлога, гомила шљунак или каменити материјал. На тај начин се смањују обрадиве површине или се због заштите од клижења ограничава гајење одређених култура које делују на ова процес убрзавајући га, као на пример гајење жита. Осим пољопривреде, они делују негативно и на развој саобраћаја, као што је горе речено.

У томе је и основна разлика између старијих и нових облика рељефа. Стари облици, најчешће уравњене и простране терасе и подови и простране долине, богате било језерским седиментима било алувијалним наслагама представљају најповољнија земљишта и терене за обраду и најпогоднији су за оранице, жито, поврће и друге ратарске културе. Исто тако долинама и пространим теменима коса најчешће воде и друмови и сеоски путеви, који сачињавају саобраћајну мрежу лесковачке комуне.

Климатске особине. — Климатске особине комуне Лесковац су веома значајне, јер утичу на формирање речне мреже, јављају се као важан чинилац у стварању рељефа, а није мали ни њихов удео у стварању плодног тла. Осим тога особине температуре, распоред и врста талога, као и друга климатска обележја, утичу на распрострањеност биљних као и животињских врста у овом крају.

За утврђивање климатских особености лесковачке комуне коришћени су подаци станице Лесковац где су осматрања вршена од 1928. до 1940., односно постоје подаци за период од 13 година. На територији комуне нема других станица које би могле да послуже за упоређивање. Упоређивањем са подацима који се односе на станицу Ниш северно од Лесковца и Врање, јужно од њега добија се потпунија слика о климатским приликама шире области у којој лежи комуна Лесковац.

Температура је најважнији климатски елеменат. Користећи 16 годишња осматрања за Врање и Ниш и 13 годишња за Лесковац добијен је годишњи ток средњих месечних температура који је приказан у табlici 1 (5, с. 153).

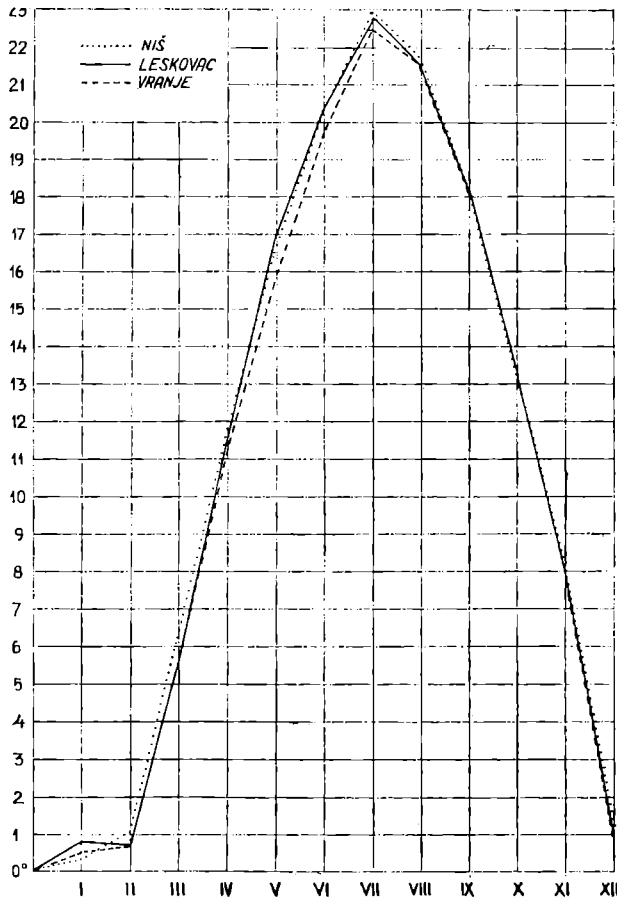
Таблица 1

Ампл. Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
23.2 Ниш	—0.3	1.0	6.2	11.8	16.5	20.3	22.9	21.7	18.2	13.1	8.2	1.2	11.7
23.5 Лесковац	—0.8	0.7	5.5	11.5	16.8	20.3	22.7	21.5	18.1	13.2	8.0	1.1	11.5
22.9 Врање	—0.5	0.7	5.7	11.3	15.8	19.7	22.4	21.4	17.9	12.9	7.7	0.9	11.3

Минималне температуре се у целој области јављају у јануару, а максималне у јулу. Температурна крива јасно показује стални пораст температуре, од јануара до јула, односно опадање у другој половини године (дијаграм бр. 1). Годишњи ток средњих месечних температура све три станице готово је истоветан, а одступања су сасвим незнатна. Ово долази отуд што температурне разлике између појединих станица достижу једва 1°С.

Средња јануарска температура целе области износи — 0,5°, а средња јулска 22.6°. Разлике у температури између појединих насеља у јануару и јулу су свега 0,5°, средње годишње колебање 0,4°, а разлике у годишњој амплитуди само 0,6°С. Средње колебање у целој области је 23.2° (5, с. 155—156).

Средње месечне температуре углавном опадају идући од севера ка југу, али разлике нису велике и не прелазе 0.4° , односно 0.5°C . Ово је последица тога што у истом правцу расте и надморска висина области од 200—350 м у околини Ниша на 700—900 м, па и преко 1000 м у Грделичкој клисури. Исто тако, висинска разлика између најсеверније и најјужније станице износи 285 м.

Ск. 2. — Дијаграм годишњег тока средњих месечних температура

Посебно је важно истаћи температуре у току вегетативног периода, тј. од марта до октобра. Из табеле М. Милосављевића (5, таб. 1—2, с, 157) види се да се у почетку вегетационог периода, у марту и априлу, температуре изнад 5° (око 8°) што је сасвим довољно за почетак животних функција биљака. При редуцирању температуре на морски ниво добија се нешто другачије ситуација. Из карте истог аутора види се да део Србије јужно од Ниша, лежи јужно од изотерме од 17.0° , средње изотерме за вегетациони период редуциране на морски ниво,

и да расте према југу, код Врања, на 18.2° . Исти пораст температуре од севера ка југу види се и код средње годишње температуре редуциране на морски ниво. Температура расте од севера према југу услед деловања географске ширине на температурне прилике области, мада разлике нису тако велике и износе свега 1.4°C односно 1.2°C .

Са развој пољопривреде необично су важна и колебања температуре у појединим месецима, јер од њих зависе могућности за развој биљака. Максимална колебања температуре имају зимски месец децембар, јануар и фебруар, а донекле и март, док су колебања најмања у јулу и августу (5, таб. 6 стр. 164). Због изузетних хладноћа 1929. године и овде се максималне разлике јављају у месецу фебруару. Ово је доста неповољна околност, јер у првом месецу развитка биљака могу да се јаве изузетно ниске температуре и да задрже њихов развој.

За пољопривреду је исто тако веома важан фактор појава првих и последњих мразева. Коришћени су подаци за станице Ниш и Врање, пошто нема података за станицу Лесковац. Средњи датум последњег мраза је 5., односно 6. IV, а средњи датум првог мраза 3., односно 5. XI. Од почетка априла до почетка новембра просечно нема мразева и тај период износи 212 односно 213 дана. Ипак, последњи мразеви могу да се појаве и нешто касније и да оштете биљке; најкаснији датум је 6 мај, али могу да престану и знатно раније 9. односно 10. марта, што може знатно да продужи вегетациони период. Иако први јесењи мразеви почињу просечно тек у XI., може се десити да се јаве још у септембру и да знатно скрате вегетациони период. Међутим, њихова појава може да буде померена чак на прву половину децембра, што опет продужава вегетациони период (6., таб. 11. с. 72).

За вегетирање биљака је значајно и трајање температура изнад 5 , 10 и 20° . Температуре изнад 5° трају у овој области 260—265 дана, почињу између 9 до 12 марта и трају до 27 одн. 29 XI., што је сасвим довољно за вегетацију, пошто већина културних биљака до тог времена сазре. Период са температуром изнад 10° почиње 5.—8. IV и траје до 31. X односно до 4. XI, најдужи је у Нишу, најкраћи у Врању, док у Лесковцу има средњу вредност од 210 дана. Најзад, температуре преко 20° трају овде нешто више од 2 месеца, односно 70—78 дана. Оне се почињу јављати тек од 10. до 17. VI а престају већ крајем августа, између 26. и 29. VIII.

Температурне прилике у комуни Лесковца треба упоренити са осталим пределима наше земље да би се јасније уочило да ли ова област има неке предности или недостатка у односу на остале. На карти годишњих јулских и јануарских изотерма, види се да Поморавље Јужне Мораве у целини спада у топлије пределе Југославије, јер су и јулске и јануарске температуре овде знатно више него у севернијим пределима. Исти је случај и код средњих годишњих температура, те област Јужног поморавља припада умерено континенталном климатском појасу, (6 Карта годишњих јулских и јануарских изотерми редуцираних на морски ниво).

По температури комуна спада у топлије, а по количини талога у сувље делове Југославије. Годишња количина талога која падне у централни део комуне (станица Лесковац) је свега 589.3 мм. Ова количина још је мања у северном делу Јужног Поморавље, јер станица Ниш прима само 571, 7 мм, док јужни део, који има већу надморску висину прима нешто више падавина 597,4 мм (Врање). Ни ова мала количина падавина није равномерно распоређена, што ствара проблеме за раст и развој појединих културних биљака. Годишњи ток падавина за период од 1925. до 1940. године приказан је у табlici 2 (5, Таб. 13 с. 175).

Таблица 2

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Ниш	37.3	31.3	34.3	50.3	77.1	67.8	35.6	46.3	26.9	68.4	43.8	52.6	571.7
Лесковац	33.3	30.9	39.7	55.1	81.5	59.1	45.7	42.6	30.9	70.1	39.7	60.7	589.3
Врање	38.8	31.8	40.1	50.3	79.6	62.1	35.5	39.0	37.8	72.2	48.6	63.6	597.4
	26.9 мин.					82.3 макс.					средња год. 584.9		

Максимум талога пада у месецу мају, а минимум у фебруару, а у Нишу је минимум у септембру. Секундарни минимум је за Лесковац у септембру, за Ниш у фебруару а за Врање у јулу. По годишњој суми талога комуни је сувља од осталих делова Србије, па чак и од Војводине. Истовремено у њој владају увек више температуре. Због тога овде често долази до великих суша чије су последице доста тешке.

За потребе пољопривреде нарочито је значајна количина падавина у току вегетативног периода приказана у табlici 3 (5, Таб. 15 с. 180).

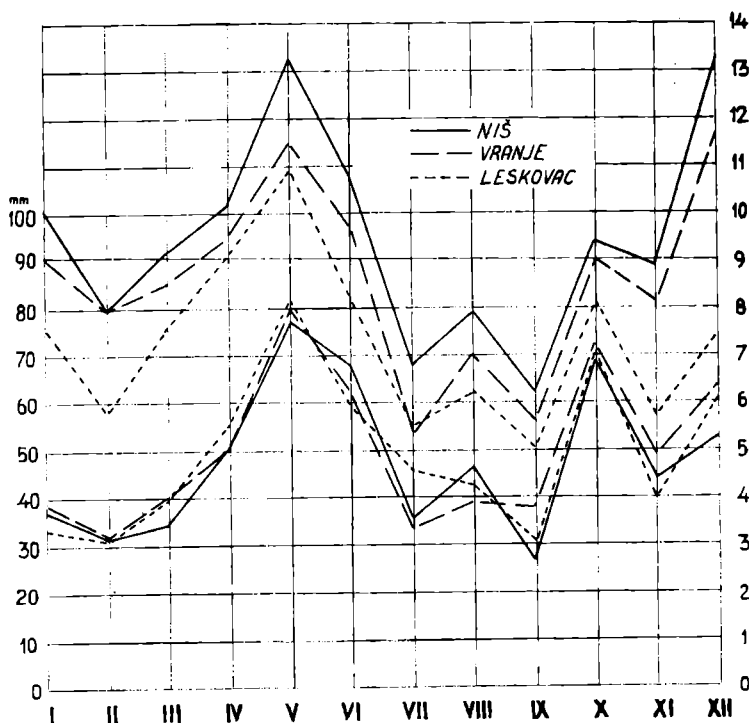
Таблица 3

Станице	Висина падавина за време од 2 месеца у мм				
	III-IV	V-VI	VII-VIII	IX-X	XI-XII
Ниш	84.6	144.9	81.9	95.3	406.7
Лесковац	94.8	140.6	88.3	101.0	424.7
Врање	90.4	141.7	72.5	110.0	414.6
Средња висина	89.9	142.4	80.9	102.1	415.3
+ Пирот	87.8	146.1	82.3	99.4	415.6

Из ове табеле се види да је у лесковачкој комуни максимална висина падавина у мају и јуну, као и у осталим крајевима наше земље. Међутим, у јулу и августу ова област прима минималну количину талога у целој Србији. Према томе, у доба сазревања плодова ово је најсувља област Србије. То може да буде корисно за винограде којих има прилично, али је неповољно за поврће, које заузима знатан удео у производњи, као и за остале културе, нарочито куку-

руз. Посматрано од севера према југу, средиште комуне, односно околина Лесковца, прима у току вегетационе периоде нешто више талога него њени јужни, а нарочито њени северни делови (околина Ниша) а за њима заостаје и област источно од Лесковачке комуне, околина Пирота.

За развој биљних врста значајно је да ли се талози које област прима излучују нагло и краткотрајно или у облику тихих киша које трају дужи период. Тихе кише су, несумњиво, много погодније за развој биљних врста. Подаци о средњим дневним количинама падавина показују да у области Јужног Поморавља тихе и слабије кише чешће падају у зимској половини године, нарочито у јануару и фебруару, а да се веће дневне количине талога излучују нагло у октобру, што понекад доводи до изливања токова. Апсолутни дневни максимум талога јавља се, међутим, у летњој половини године, што указује на врло честе могућности уништавања летине под наглим провалама облака често праћених градом.

Ск. 3. — Дијаграм висине падавина и броја кишних дана у току године

Максимум кишних дана поклапа се са максимумом талога у мају, док се минимум дана не поклапа са минимумом талога у фебруару, али одговара секундарном минимуму у септембру односно јулу. Сушност овог предела још једном долази до изражаја, јер Лесковац који је у средишту комуне, има минималан број кишних дана у Србији.

Количина падавина у једном месецу, тек у односу на средњу температуру тог месеца, показује који су месеци стварно суви, а који влажни. Тај однос температуре и падавина изражава се кроз индекс суше (5, таб. 24. с. 199).

Подаци о годишњем индексу суше у области Јужне Мораве указују да је ово најсушнија област на територији СР Србије, јер се као граница егзоренчних области (области са сталним токовима) јавља индекс од 20, а ова област има годишњи индекс од 26—28, као што се види из табеле 4. Ако се овај гранични индекс, изнад кога су области влажне, а испод кога су суве, примени на годишњи ток падавина јасно се види да су највлажнији месеци XII и I, јер су тада индекси далеко изнад ове граничне вредности. Суви месеци су јули, август и септембар када многе реке пресуше или опадну на сасвим низак водостај, јер се тада јављају индекси испод 20. Последица тога је често страдање летине због суше.

Таблица 4

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	С. г.	Г.
Ниш	46	34	25	28	35	27	13	17	11	35	29	56	30	26
Лесковац	43	35	31	31	36	23	17	16	13	36	26	65	31	27
Врање	49	36	35	28	37	25	12	15	16	38	33	70	32	28

Од климатских елемената треба још истаћи облачност, мада она није од већег значаја за дозревање плодова, сем у виноградарству. Облачност је, као што подаци показују на примеру Врања и Ниша, максимална у децембру и јануару, а минимум је у августу и јулу (6, таб. 14. стр. 91).

Ветар је такође веома значајан климатски елемент, који је нарочито од утицаја на воћарство, које је овде прилично распрострањено, нарочито у вишим деловима. Из таблице 5 види се да се ветрови у

Таблица 5

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	C
Ниш	41	74	89	53	53	35	51	181	423
Лесковац	159	76	258	22	49	18	12	14	625
Врање	76	107	20	13	30	109	65	89	491

долини Јужне Мораве јављају прилично често, мада у целој области не дувају увек из истог правца. У Нишу је најјачи северозападни и источни ветар, док је југозападни најслабији. Најјачи ветрови у Вра-

њу су из североисточног и југозападног правца, а најслабији из источног и југоисточног. У Лесковцу је, међутим, изразито најјачи северни ветар, док су најслабији западни и северозападни. Овакви правци ветрова готово да се поклапају са правцем пружања моравске удолине и у удолини су јачи него у вишим деловима области.

Снег почиње да пада раније него у осталим деловима Србије и то у другој половини новембра, док се код већине насеља где су вршена осматрања снег јавља тек у почетку децембра. Снежни покривач се, међутим, као и код већине насеља Србије, и овде одржава у периоду од децембра до марта (6, таб. 7. с. 361—362).

Према томе, основне климатске особености ове комуне су да има више темпераутре него северни делови Србије и у зимској и у летњој половини године; да има повољније услове за развој биљака, јер има максималан број дана без мраза — изнад 210 дана; да ове повољне услове фемете талози који овде падну око 600 мм годишње, а нарочито мало у летњим месецима, и да је према томе ово сушни предео, где реке пресушују лети, што је веома неповољно. Ветрови су у овој комуну доста јаки и има их из разних правца, али преовладавају нарочито они што дувају дуж долине. Снег пада просечно дуже, али је његово задржавање исто као и удругим деловима Србије. Укратко се може рећи да температуре иду на руку овој области, а падавине, нарочито њихов распоред у току године, нису најповољније, јер доводе с једне стране до изразитих и честих суша, а с друге до дужих и честих поводања, о чему ће бити речи у поглављу о хидрографским приликама.

Хидрографске особине. — Главна река је Јужна Морава, чија дужина на територији комуне износи 66 км. Она тече од тужне границе комуне до Предејана од југозапада на североисток-север, а од Предејана, после лучног скретања, узима сасвим супротан правац и тече од југоистока ка северозападу. Кроз комуну Лесковац Морава меандрира, подрива обале с једне, а талози нанос на другој страни. Интересантно је истаћи да је на простору од Сушевја па до реке Ветернице развијенија десна страна њеног слива, а северно од Грделичке клисуре има много развијенији слив на левој страни.

Јужна Морава има просечни пад од 1.12%. Низводно се пад смањује, али се нешто повећа у Грделичкој клисури од Владичиног Хана до Грделице. Од мањих притока највећи пад има Козарска река 32,2%, чије је ушће код Грделице (7, ц. 104 табела и ц. 66).

Средњи проток воде на Јужној Морави повећава се јаче низводно од Грделице, када прима Ветерницу и Јабланицу. Специфично отицање се смањује према ушћу. Режим Јужне Мораве је такав да је водостај низак у раној јесени од августа до октобра, а висок је с пролећа од фебруара до маја. Велике воде у пролеће су изазване топљењем снега у вишим деловима слива, у фебруару и марту, а касније већим талозима, који у ово доба године достижу свој максимум. Индекс суше, који се овде смањује испод 20 од јула до септембра, изазива често сасвим низак довостај на Јужној Морави, док речна корита многих њених притока у то време остану сува (в. с. 14). Код водомера на Кур-

винграду максимални водостај је износио + 350, средњи + 57, а минимални — 58 (водомер од 1922. године) (7, с. 104 табела).

Воде Јужне Мораве се слабо користе за наводњавање. Кроз Грделичку клисуру нема на њој воденица, али се северно од Клисуре налази око 32 млина и „пловка“ — млина незнатне јачине (8).

Поред Мораве има још неколико већих река које протичу кроз лесковачку комуноу. Власина, десна притока Јужне Мораве, тече од истока према северозападу, а у комуни је само њен доњи ток, управо ушће, јер се она улива у Јужну Мораву код села Крајинце. Њена долина је овде пространа и широка, а пад у доњем току је 2.88‰. Режим је исти као и режим Јужне Мораве, односно високи водостаји на Власини јављају се од фебруара до маја, а ниски од августа до октобра. Максимални водостај Власине био је +272, средњи +50, а минимални +10 и то од 1922. године. На овом делу тока, који се налази на територији комуне, нема никаквих постројења. (7, с. 104 табела)

Већа десна притока Мораве је и Козарска река, која се улива у Мораву код Грделице. Она тече кроз теснац местимично проширен, као што је то случај непосредно пред ушћем. Њене воде се користе за многа постројења. Има их 36 са 267 КС бруто на 25,75 км дужине тока чији је пад 645,6. Већина тих постројења су млинови, од којих је најпознатији млин у селу Козаре који је послужио за отварање гајтанаре у Козару 1899 године. Осим тога, воду Козарске реке данас користи и фабрика вунених тканина у Грделици, јер је вода, својом мекоћом, погодна за испирање вуне.

С леве стране Морави притичу три важније реке: Ветерница, Јабланица и Пуста река. За све три је карактеристично да се на територији комуне налазе углавном њихови доњи токови.

Ветерница се улива у Јужну Мораву код села Богојевца. Њен доњи ток низводно од клисуре до ушћа дуг је 34 км и има пад 1,47. Цео њен слив је развијен на падинама Шилегарника и Кукавице, као и на падинама мањих планина које чине развође према Јабланици. Од 61. до 51. км Ветерница протиче уском клисурастом долином, а од 39 км до ушћа тече кроз широку долину преко терцијерних наслага. Део корита јој је издигнут због материјала који носи, те је на том простору често њено изливање. Међутим, непосредно пред ушћем, неких 10 км, дубоко је урезана у терцијарне наслаге и стране корита су јој стрме тако да се ту веома ретко излива. На њој је око 13 милиона од којих су два пред самим ушћем у Јужну Мораву. Максималне воде на Ветерници код Лесковца су +300, средње —57, а минималне су кад је корито суво.¹⁾ Ово може да буде веома штетно, пошто се Ветерница користи за наводњавање, а дуго времена се користила и за топљење конопље. Високи водостаји трају нешто краће него код Мораве, од фебруара до априла, а ниски месец дана краће — од августа до септембра. То долази отуд што су предели кроз које Ветерница тече нешто виши, те у горњем току она прима нешто више талога (740 мм год.) и што су, због висине, и температуре овде нешто

ниже (7, с. 104 таб. 8).

Исти такав режим има и нешто севернија Јабланица. Она се улива у Мораву код села Печењевца. У свом доњем току који припада комуну Лесковца, Јабланица тече кривудајући у проширеној долини и то кроз терцијарне наслагае, са коритом час плиће час дубље усеченим тако да се високе воде на овој реци често изливају из корита и плаве плодну алувијалну раван. Воде Јабланице се користе за наводњавање и млинове. На делу реке који тече кроз комуно Лесковац има око 12 млинова. Вода ове реке се нарочито дуго користила за топљење конопље, која се овде у великој мери гајила, као и у долини Ветернице. Пад на доњем току реке нешто је мањи и износи свега 1.37‰, а водостаји су нешто нижи него код Мораве, Власине и Ветернице. На водомеру код Печењевца забележен је максимум од +270, средњи водостај од —43, а минимум је, као и код Ветернице, суво корито (8, и 7, с. 104 таб. 8).¹⁾

Последња лева притока је Пуста река. Она, као и Власина, незнатним делом тече кроз комуно Лесковца. Извири испод Пасјаче и Видојевице, а у Мораву се улива код Пуковца. Иако у свом доњем току тече кроз широку и плитку долину, корито јој је дубоко усечено па се врло ретко излива. Изливање је чешће само ближе њеном ушћу, на око 7 км. На овом делу реке има осам млинова, јачине 105 КС; поред тога, воде јој се користе и за наводњавање (8).

Две мање леве притоке Ветернице, Вучанска и Чукљеничка река, које целом дужином теку на територији комуне, такође су значајне. Обадве се користе како у погонске сврхе тако и за наводњавање. У Ветерницу се уливају код Жабљана (Вучанка) и Стојковца (Чукљеничка река). Обе су усечене у кристалистим шкриљцима Кукавице, тако да су им и долине највећим делом теснаци, а шире се тек непосредно пред ушћем, када зају у раван Ветернице. Нарочито узану, готово непроходну клисуру, има Вучанка, док је за Чукљеничку реку карактеристично да се вода доњег тока која се користи за воденице, не враћа назад у реку, него директно отиче у Јужну Мораву. Обадве се користе за наводњавање, за погон млинова, а Чукљеничка река је интересантна и по томе што се у једној њеној воденици у селу Стројковцу појавила прва гајтанара, први индустријски објекат комуне (1884). Вучанка је почела да се користи нешто касније у индустријске сврхе кад је на њој подигнута хидроцентрала а у Вучју прва гајтанара (1889.), па после фабрика вунених тканина. Вучанка се и данас користи за испирање вуне текстилне фабрике, јер има погодну мекоћу воде. Прилична је снага ових планинских река, тако да на Чукљеничкој реци постоји 29 постројења од 231 КС, а на Вучанки 21 постројење од 936 КС, од чега 231,05 КС отпада на електрану (8).

Општа карактеристика досад поменутих токова је, да максималну количину воде имају с пролећа, када су честа изливања, а минималну у току лета, када им је водостај низак или често пресуше. Ово је последица кишовитог пролећа, а изразито сушног и топлот лета.

¹⁾ Водомери на Ветерници и Јабланици су од 1922. године.

У пролеће, када наступи кишни период и кад се отопи снег на високим планинама где реке извиру, оне набујају и корито им често постане тесно, те се изливају. На карти поплавних терена се види да је најчешће плавлени део лесковачког поља, низводно од Лесковца па на север до Печењевца, у ствари најплоднији део моравске алувијалне равни. Поплаве су честе и у доњој Ветерници низводно од Лесковца, доњој Јабланици низводно од Стопање. Но поред ових, најчешће и готово редовно плавлених делова, дешава се да се Ветерница и Јабланица излију узводно од наведених места, као и да Пуста река поплави доњи део своје равни. То све наноси велике штете усевима ове области, јер садња закашњава или пак рани усеви бивају уништени (7, Прилог 7, карта поплавне површине размер 1 : 600000).

Друга важна особина ових река је њихово често померање корита, нарочито у доњим токовима, што изазива одношење плодног, а стварање неплодног и шљунковитог материјала на супротној страни.

Трећа заједничка особина је да је шумски покривач, који је некад имао много веће пространство, знатно умањен у сливу Јужне Мораве и њених притока. Као последица тога дошло је до појачања ерозије земљишта, а режим река изменио се у том смислу да се карактерише ниским малим водама, а понекад и сувим коритима, као и високим великим водама, које доводе до изливања. Најзад, као најтежа последица овог крчења шума је то што се у сливу сваке од ових река појављују бујице, нарочито на стрмијим и оголелим деловима слива. Ове бујице су права „напаст“, јер стално носе огромне количине каменог материјала из горњих делова слива у доње, најчешће плодне и најпогодније за обрађивање.

Појава бујица је нарочито карактеристична за Грделичку клисуру, где су истовремено и најјачи падови и где на простору између Хана и Грделице има регистроване 143 бујице. На територији комуне од њих су највеће Личиндолски поток, Крпејски поток, Камиља лука, Предејанска река и Бричевска долина (7, с. 124).

Четврта карактеристика ових токова је да дуж већине њих иду најважније саобраћајнице, као што је случај са долином Пусте реке, Јабланице, Ветернице и Власине, па и мањих река Козарске, Чукљеничког потока, Вучјанке и других. Због тога овакав режим река, честа изливања и појава бујица које носе огроман стеновити материјал и др., много утиче на саобраћај области у целини, јер врло често доводи до ометања.

Овакви токови који с једне стране носе огромне штете, чије долине с друге стране представљају најплодније и најпогодније делове комуне, јављају се из више разлога: прво због одређених климатских прилика, друго због стеновите подлоге погодне за распадање и одношење и треће због штетног рада људи, који су крчењем природног шумског покривача, утицали да се појачају екстреми у режиму река, тј. утицали на смањење малих и на пораст великих вода, што се неповољно одражава на пољопривреду и остале привредне гране области.

Педолошки састав. — Шкриљци и језерски седименти који чине подлогу су погодни за распадање и одношење и то доводи до сталног одношења растреситог тла, односно сталног оголићавања камените стеновите подлоге. С друге стране, климатске прилике и недостатак шумског покривача довео је до неравномерног речног режима, а као последица тога јављају се сталне поплаве, пресушивања река и појава бујица. У таквим условима са виших делова комуне се стално спира растресити покривач, а понекад, зависно од јачине бујица, сносе се одозго и читави блокови. У долинама се јавља други процес: стално преталоживање растреситог покривача око река, које га односе са једне обале, а на другој таложе шљунковите, неплодне спрудове. У таквим природним условима нема на територији комуне довољно растреситог покривача повољног за оранице и ратарство. На вишим, стрмијим деловима тло је не само деградирано и незнатне дебљине него веома изложено спирању, те је врло често и однето а становита подлога оголићена. Најбоља земљишта леже у алувијалним равнима река, тј. захватају Поморавље Јужне Мораве од Грделичке клисуре до Курвинградске сутеске, а обухватају и доње токове Моравиних притока. Иако и овде има појава деградације, ипак је она све јача на вишим деловима, тако да се максимална деградација јавља на стрмим падинама Грделичке клисуре, као што се види и на педолошкој карти (7, Педолошка карта 1 : 600000).

Највеће комплексе земљишта а територији лесковачке комуне захватају плодна тла алувијално-делувијалних акумулација. Како поред плодног и влажног барског и муљевитог земљишта, радом река овде настају често и неплодни шљунковити спрудови као други производ сталног меандрирања токова, ипак се ова земљишта могу сматрати најплоднијим и најпогоднијим за развијање ратарства. Ова земљишта захватају, углавном, алувијалне равни долине Пусте реке, Јабланице, Ветернице, Власине и Јужне Мораве од Грделичке клисуре на север. И у самој клисури у равни Мораве се налазе као основни типови земљишта, смоница, смоница у огајњачавању и алувијум и делувијум. Овај појас алувијално-делувијалних земљишта и смоница најужи је у северном делу комуне, јер су тамо сужени ртовима Добре главе и Бабишке горе, на чијим је падинама другачији покривач, као и у Грделичкој клисури, где је раван Јужне Мораве знатно ужа, него у северним деловима. Највеће пространство ове плодне земље имају у непосредној околини Лесковца, где се стичу доњи токови Власине, Јабланице и Ветернице (10, с. 38).

Знатно пространство заузима и појас гајњача. Оне се, углавном, налазе на источној страни комуне на падинама Бабишке горе у Крушевице, на северном ободу Грделичке клисуре нагнутом према доњој Власини, на Рударској чуки, као и на нижим падинама Кукавице. И по О. Крстићу гајњача доминира на брдском земљишту средње висине, али се и ту већ наилази на еродирана скелетоидна земљишта, као на терену Грделичке клисуре (10, с. 38).

Западна страна комуне је јаче деградирана, јер су ту, на развођима између Пусте реке и Јабланице, као и Јабланице и Ветернице,

углавном однете раније језерске наслага и створени подлози. Мањи комплекс земљишта подзоластог типа налази се и на подинама Бабишке горе у њеном средњем делу, на местима где су однете језерске наслага које су њене падине делимице прекривале.

Најзад, највиши планински делови комуне, које чине Кукавица, највиши делови Грделичке клисуре и Оруглица, су истовремено и најнеплоднији делови. Ту је плодни растресити покривач врло често изложен јаком спирању, а понекад и сасвим однет, те се углавном налази на скелетна и скелетоидна оподзољена земљишта. Ближе одређујући ова земљишта на територији Грделичке клисуре и Кукавице О. Крстић истиче да се на овим највишим деловима налази смеђе шумско земљиште, еродирано скелетоидно земљиште и шланинска црница, мада местимично има и подзола (10, с. 38).

Према томе, у погледу растреситог покривача, односно плодног тла, на територији комуне могу се издвојити три основна реона. Раван река, где је тло настало на подлози језерских и алувијалних наслага, те је зато по саставу најпогодније (алувијум, дилувијум и смонице), најплодније и најмање деградирано. Околина Оруглице, Кукавица и Грделичка клисура, где је тло настало на подлози кристаластих шкриљаца, веома је деградирано, лако подложно спирању и стога врло често однето, а по саставу најнеплодније. Ту су максимално распрострањена скелетна и скелетоидна оподзољена земљишта. Трећи међупојас, који се налази између ова два и захвата углавном језерске и речне терасе и подове и источни планински обод котлине — где се као подлога тлу јављају језерске наслага које још нису однете а понегде и кристаласти шкриљци — налазе се гајњаче и подлозаста земљишта. Она су и по свом саставу, као и по својим особинама и квалитету, нека средина између земљишта које лежи у прва два реона.

Биљни покривач. — Природна вегетација је на територији комуне махом искрчена и на месту ње засејане нове културе, не увек одговарајуће. Нешто мало података о природној вегетацији даје само шумски покривач највиших делова комуне, а то су висоравни Грделичке клисуре, Кукавица, Бабишка гора, као и област Оруглице. На основу тога што се шумски покривач одржао на највишим и на најстрмијим деловима, може се претпоставити да је он истовремено био и најстарији природни биљни покривач комуне. О томе има нешто трагова код путописаца, мада не у великој мери (Е. Браун), јер је комуна била изван оних најважнијих путева (цариградског друма и путева према приморју), те није много путника кроз њу пролазило. Шумске врсте које се срећу у комуни, указују на то какав је шумски покривач био некад у овим крајевима. Листопадно дрвеће је свуда било заступљено, а шума зимзеленог типа није било ни на највишим деловима области.

Око река су биле шуме јове и врбе од којих су данас заостала само појединачна дрвета. Изнад равни на долинским странама јављају се углавном букве, горун, црни јасен, храст сладун, црни и бели граб. Граница букових шума на овој географској ширини је на ви-

сини од 1700 м, а изнад те границе се углавном налазе шумски пашњаци. Међутим, како се највиши врховни Грделичке клисуре и Кукавице налазе испод ове висине, то се и највише тачке лесковачке комуне налазе под природном шумском вегетацијом, тако да овде нема пашњачког ката (10, с. 126).²⁾

На трагове некадашњег шумског покривача наилази се у номенклатури, т.ј. народ је извесне делове атара својих насеља назвао по шумама које су их некад покривале. Тако се на Доброј глави наилази на назив Липак, Дрењак, Дуњаршик, Стара шума и Црвена врба. На Кукавици се поједини локалитети називају Дрен, Јасеново, Јасиковац, Боровик, Леска, Липова чука и Церје. На Бабичкој Гори постоји назив Липак, на Рударској чуки Лепо дрво, Крушар и Широка шума, Смрчје је назив за један део развођа између Јабланице и Ветернице и, најзад, Три букве и Бучје се налазе на десној страни страни Грделичке клисуре, на оном делу који се налази на територији комуне.

Крчење природног биљног покривача настало је чим се човек населио у овој области, а он ју је насељавао још у доба праисторије, као што показују археолошка истраживања у овом крају (9).

Посматрајући уништавање шуме на простору Грделичке клисуре, О. Крстић разликује неколико периода сече, који су по његовом мишљењу, допринели еродирању и појави бујица на овој клисури (10, с. 66—73). Ти периоди сече одговарају у потпуности крчењима која су се дешавала на осталим деловима лесковачке комуне. Већа крчења шума, настају по Крстићу тек у средњевековној српској држави (X—XV век) када планинско-сточарско становништво словенског порекла почиње да потискује Византице из долина и тамо ствара крчевине и развија ратарство. Друге веће периоде знатнијег крчења исти аутор везује за турску епоху.

Сатирање шума се наставља и после ослобођења од Турака. Пошто су арбанашки досељеници напустили ове крајеве 1878. године, почело је досељавање становништва из источних и јужних крајева, а истовремено долази и до крчења при такозваном „Захватању земље“. Оваква кретања су постојала и у турско доба, када су се у ове крајеве насељавали становници Знепоља, Поморавља, Повардарја, Косова и Метохије.

Сатирање шума се наставља и после ослобођења од Турака. Пошто су арбанашки досељеници напустили ове крајеве 1878. године, почело је досељавање становништва из источних и јужних крајева, а истовремено долази и до крчења при такозваном „Захватању земље“. Оваква кретања су постојала и у турско доба, када су се у ове крајеве насељавали становници Знепоља, Поморавља, Повардарја, Косова и Метохије.

Нарочито интензивно крчење шумског покривача настаје после 1878, када дрво почиње да се користи за огрев великих средишта (Ниша, Лесковца и Врања), за нову индустрију, за изградњу железнице, а нарочито за извоз дрвета, који је у ослобођеној Србији после подизања железнице достигао велике

²⁾ Највиши врхови су: Чемерник 1621 м, Острозуб 1515 м (букова шума), Качер 1223 м и најзад Букова глава на Јастрепцу 1330 м.

размере. (10, с. 69—70) Крчења већих размера била су и за време турско-српских ратова од 1876. до 1877. године, затим у доба првог светског рата, као и у доба другог светског рата.

Но ипак сви ти циклуси сече, нису до ослобођења од Турака уништили сву шуму. Путујући кроз Грделицу 1872. године Веселиновић Милојко бележи да није знао чему ће се пре дивити „... или оној питомој долиници са повећим обрастим брдима и планинским висовима...“ или даље када каже да је теснац грделички од Грделице на северу од Калиманца на југу „окићен и с једне и с друге стране Мораве читавим забранима ораховим“ (11, с. 33—34). О шумском покривачу клисуре говори и Сретен Л. Поповић који туда пролази непосредно по ослобођењу 1878. и 1880. Он бележи да у Грделичкој клисури „има доста ситне горе и шипрага који кишне бујице задржава и не да да се праве урвине“, или „да ни на левој ни на десној страни Мораве, нема урвина, нити се где земља рони“. Помиње такође и „млађу густу шуму“, ретка дрвета и пуно жбунића и шипрага“, односно истиче да је шума била млада и да се у Грделици тада није могло наћи старије шуме са већим дрвећем (12, с. 448, 430, 439, 441 и 452).

И Милићевић бележи да је постојао шумски покривач. Он каже да се прича „да се сва равна од Стојковца до Лесковца у старо време звала Дубочица због многих бара плитких и дубоких (дубоких). Доцније та равна зарасте сва у лештар и место на Ветерници прозове се Лесковац“ (13, с. 112).

Истовремено са крчењем природног биљног покривача јављају се прве културне биљке. Најстарија култура која се овде помиње је конопља, која се нарочито гајила много у селима у долини Ветернице и Јабланице, и назив конопљиште, везан за једно место у доњој Ветерници северно од Горње Јајине, на то указује. Као старије културе треба да се помену још пшеница, винова лоза и бостан, јер се на гим деловима области јављају у номенклатури имена тих култура. Тако се на Доброј глави налазе места са називом Лојзиште, Старо лојзе и Ценино лојзе; на развођу између Јабланице и Ветернице срећу се места са називом Лојзиште и Пшеничиште, а на Рударској чуки Лојзак, Лозиште и Бостаниште. Са развојем пољопривредне производње културни биљни покривач је сасвим потисно ранији природни и на територији комуне су створени мањи реони у којима се гаје претежно одређене врсте културних биљака. Алувијалне равни река Јужне Мораве, Ветернице, Јабланице, Пусте реке и Власнине су данас реони жита, нарочито кукуруза, који се овде доцније почео гајити, неких индустријских биљака (коноплје, дувана), повртарског биља и у новије време сточног биља. Реон побрђа је нешто другачији иако су и овде заступљена жита. Као друга и истовремено карактеристичка култура овог реона јавља се винова лоза. Овај реон има највеће пространство на коси Рударске чуке и на сунчаним падинама Бабичке горе. Трећи, највиши реон културне вегетације, карактерише се опет житима, али више пшеницом и воћкама као карактеристичном културом овог рејона. Овај реон је изражен у селима на висоравнима и странама Грделичке клисуре. Изнад њега, налази се четврти реон где преовлађује шумска вегетација, али врло често разривена бујицама и урвинама, које су у новије доба постале посебна карактеристика комуне, и то нарочито Грделичке клисуре.

Шумски реон је данас сведен на најмању меру и обухвата све стрмије делове на нижим падинама и највише делове на Кукавици, Грделичкој површи и Бабичкој гори, док шуме готово и нема у нижим деловима.

Потребно је нагласити да је данашњи биљни покривач условљен климатским, педолошким и хидрографским особинама области, али је на његов распоред највише утицао човек. Населивши се у ове пределе, човек користи, најпре природни биљни покривач, а касније почиње да га мења и да га прилагођава својим потребама.

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Становништво насељава комуноу од давнина и успело је да у мањој или већој мери измени поједине њене природне особине. Највише је под дејством друштва измењен биљни покривач, јер је природни потиснут само на оне недоступне или веома тешко доступне и непогодне делове, а културне биљке продиру и у највише делове комуноу. Ту друштво и даље врши промене уводећи нове, корисније биљке, а престајући да гаје старе и нерентабилне. Према томе, утицај човека је најнепосреднији и најјачи на биљни покривач. Међутим, његов утицај осетио се и на неким другим природним особинама комуноу Лесковца. Уништавање шуме изменило је режим река. Изменом речног режима, појавом бујица и честим изливањем из корита стварају се на територији комуноу нови морфолошки облици, чије је стварање још увек у току. То су урвине које стварају бујице, то је подривање обала које врши Морава и остале веће реке, то је стварање речних шљунковитих спрудова и тд.

Судећи по последицама које је изазвало становништво је веома важан фактор, нарочито значајан за привреду овог краја.

Територијална организација и друштвено уређење

Прва насеља из млађег неолита налазе се углавном у долини Јужне Мораве. Из долине која је, судећи по археолошким налазиштима, била би у то време, а и касније, под утицајем културног југа, ширила су се насеља ка доњим деловима долина Моравиних притока. Налазишта има у равнинама Ветернице, Јабланице и Пусте реке и на косама које ове реке раздвајају. Једно од најважнијих је насеље Градац, крај Злокућана на падинама Бабичке Горе (9, с. 7).

Све до стварања прве државе, на овој територији су живела племена у својим племенским организацијама и обичајним правним уређењем. Прва држава је била римска са робовласничким државним уређењем. Има помена да су тадашња дарданска племена имала много робова на својој територији. Из римске епохе две ствари су значајне за даљи развој комуноу. Прво појава конопље, коју гаје Дарданци, и која је касније најважнији трговачки артикал, а утицала је и на индустријски развој. Друга важна ствар је подизање утврђења на Хисару које је доминирало друмом у подножју и где се доцније развијало најважније насеље комуноу (14, с. 10, 15 и 15 с. 7).

Словенске државе су се врло рано појавиле на територији Византије, тако да је и ова територија врло рано ушла у састав српске немањичке државе. Стеван Немања који око 1159. године држи под својом влашћу Топлицу, Ибар и Расину, добија од Византијског цара Манојла и Дубочицу, како је записао у биографији Стевана Немање коју је написао Стеван Првовенчани (15. с. 9). Византија, а доцније словенска држава, уводи овде феудални друштвени систем, и већина обрадиве земље даје се цркви и манастирима које Немањићи подижу као своје задужбине, како на територији Србије, тако и на територији Свете Горе.

Лесковац, односно његова околица, помињу се више пута и за каснијих владара српских у даровницима појединим манастирима. Када је 1348. године Душан био у Хилендару, поклонио је овом манастиру, поред Лесковца и остаталих места, и село Вину са засеоцима и међама, а овај дар цркви хилендарској потврдио је и Влатко, познат из народне песме као стари Југ Богдан (15. с. 9).

Када су Турци почели да упадају на Балканско полуострво и у стару српску државу, све чешће се Лесковац и његова околина помињу у борбама које су се водиле на овој територији. Први пут су Турци заузели Лесковац 1427. године, а Сегединским миром 1444. године Лесковац долази под власт Ђурђа Смедеревца, али само за 10 година, јер 1455. године Лесковац а са њим и Дубочица потпада коначно под Турке и улази у састав крушевачког санџака. У XVIII веку у Лесковцу се налази средиште алаџахисарског пашалука, који је захватао и крушевачку област. Овај пашалук се одржао све до 1833. године, када се шест нахија одвојило и присајединило Србији, а дотадашњи пашалук се смањило и територија лесковачке комуне бива припојена косовском вилаету.

Тешке прилике за време друге турске владавине изазивају буне, као ону из 1806—1807. године, везану за локалног јунака Стрељу, Војадинску буну из 1841. године и покрет из 1860. године. Свака од ових буна је била праћена јаким исељавањима, а истовремено и веома тешким репресалијама Турака. Тако су буну из 1841. врло брзо угушили шиптарски насељеници из Јабланице и том приликом спалили 104 села тадашње лесковачке нахије (16, с. 3).

Тешко стање хришћанског становништва у турско доба настало је услед спахијског друштвеног система. Сељаци хришани су имали у почетку турске владавине обавезе према султану, а поред тога и феудалног господара, спахију, коме су давали натуралну ренту — десетак. Као пример таквих спахија наводи Сергије Димитријевић Алајбега из Јашуње. Лесковачки пашалук је имао 536 спахилука, 27 зиамета и 602 тимара. Ако заими, или како су их овде звали „големе спахије“, помињу се 1431. године Хамза, заим Мрштанац, и Сулејман заим из Лесковца (16, с. 4).

Потпуну слику пореских терета које су хришани давали навео је С. Димитријевић (16, с. 5). Положај сељака погоршао се средином 19. века услед злоупотреба државних чиновника, а поготову кад се са слабљењем државне турске власти појавиле и читлук сахибије — лица која су се самовласно проглашавала господарима. Појава читлук сахибија везана је за почетак истеривања Турака из Европе, а њихов број се нарочито повећао после ослобођења београдског пашалука, после Фермана из 1829, као и после присаједињења шест нахија Србији у Пусту реку, Јабланицу, па и у околину Лесковца. У Лесковац се тада насе-

лило из Ражња 60—70 турских коњаника (16, с. 8). Сретен Ј. Поповић бележи да су се овде „чифлукције све више множиле, чим смо Турке из наших земаља потискивали и принуђивали их да се исељавају“ (12, с. 449—450). После тога и многе спахије теже да дођу до што већих прихода и стога постају истовремено и читлук сахибије својих села. Тако је Вучје постало чифлук Исмаил паше лесковачког. Као чифлуци помињу се Разгојински и Бунушки чифлук, Мира чифлук у непосредној близини Лесковца, а затим Грделица, Вучје, Накривањ, Печењевце, Стопања и др. (16, с. 9 и 10). Постоји помен о печењевачком паши Агићу као и преглед спахија свих насеља у Поречју односно у сливу Ветернице (12, с. 379—380 и 17, с. 142—149). Па ипак је било насеља која нису била под спахијом, као на пример Горњи Присјан.³⁾

Српском становништву овог краја је било све теже, па су зато честе и његове жалбе, које приморавају Турке да настоје да олакшају живот раји (13, с. 43—49). Године 1860. дошло је до сељачког револуционарног покрета, а као последица тога на једном скупу у Лесковцу прокламован је Лесковачки закон, који је требало да регулише односе између читлук сахибија и чифчија, але ове одредбе нису спроведене у живот (16, с. 14—22). Последица тог покрета је да Турци почињу да прибављају тапије као доказ да имају право на земљу за које узимају десетак односно деветак, тј. да свој статус на неки начин легализују. Читлук сахибије су се у овом крају нарочито биле осилиле у доба рата 1876—1878.

Када је коначно колуна била ослобођена, тада већи део насеља опусте, погодова она насеља у којима је било насељено шиптарско становништво, а то су Јабланица, Пуста река, села из слива горње Ветернице. У ове опустеле области, које се само мањим делом налазе на територији данашње комуне, насељава се ново становништво и то из крајева који су још остали под Турцима, нарочито из шоплука, и динарског становништво.

У српској држави 1878. територија данашње комуне Лесковац била је подељена између три округа: нишког, врањског и топличког. Највећи део територије припадао је нишком округу, и то лесковачком срезу. Изменама које су уследиле 1890. и 1899. цела територија комуне ушла је у састав врањског округа, а била је подељена између лесковачког и пољаничног среза.

Поред измене становништва, још су 3 момента значајна за даљи развој. На првом месту аграрна реформа, јер се губе спахилуци и господарлуци, а земља долази у руке сељака, који су је вековима обрађивали. Други важан моменат је стварање границе према турској царевини, 1878. год. када је морала да престане надалеко чувена трговина конопљом из околине Лесковца и набавка гајтана из Бугарске. То је довело до чувене крађе примитивних чаркова из Бугарске и до појаве првог индустријског погона у овом крају и истовремено је усмерило и доцнији индустријски развој комуне. Најзад, трећи важан елеменат је и подизање железнице 1886. године, који је омогућио још веће продирање нових културних новина са севера, а истовремено још шире повезује комуноу са светом и то преко трговине, индустрије и других привредних грана.

³⁾ Збирка Милорада Поповића-Шапчанина, Поклони и откупи ПО к. 64 рег. бр. 235. ДА СР Србије.

Аграрна реформа, железнице и појава првих индустријских постројења су покренула нови развој привреде, чији је крајњи резултат данашње њено стање. Важнији историјски догађаји који су после одласка Турака ову област узбуркали, наносећи јој углавном штету, су ратови крајем 19. и почетком 20 века, балкански и први светски рат, и, најазад, други светски рат. Заједничка последица ових ратова су пре свега опадање броја становника после сваког од њих, уништавање шума, чије се последице итекако осећају и данас и разарање важнијих саобраћајница и појединих насељених места, чији су се трагови губили много брже. У периоду између два рата територија комуне припада прво нишком, а касније врањском округу. Под утицајем домаћег трговачког капитала настаје читав низ радионица и индустријског постројења.

После другог светског рата је створен лесковачки округ, коме су поред територије данашње комуне припадали и крајеви источно и западно од ње. Оваква територијална подела трајала је две до 1955. године, до увођења комуналног система. Прво су формирање мање комуне лесковачка грделичка и брестовачка. Последњих година оне су се комуне спојиле у пространу комуноу Лесковац.

Порекло и кретање становништва. — Како је током столећа становништво ове комуне било у сталном покрету, то је оно у већини насеља комуне скорије досељено, а истовремено и даље изложено сталним кретањима у потрази за бољим животом, кретањима према градским центрима, као и према појединим областима северне Србије. Према томе, ово је и данас миграционо подручје, како је *Ј. Цвијић* назвао области чије становништво стално мигрира у друге пределе (19, с. 164, 165, 169 и 177). Становништво моравске долине у целини потиче углавном од косовске струје која се насељава од Бујановца до Лесковца, односно у јужном делу комуне, од моравско-вардарске струје која потиче из Македоније (Прилеп, Охрид, Битољ, Дебар), па постепено захвата и област Јужног Поморавља. Становништво ове две струје, населивши се на територији данашње лесковачке комуне, ствара нову струју, која се сад креће даље на север у моравску Србију, Шумадију, а понекад прелазе и преко Саве и Дунава. Значајне су и миграције шиптарског становништва. Цвијићева Дукацинска струја населила је долине Јабланице и Пусте реке. Турски период је праћен сталним кретањем становништва, када су овде долазили становници Косова, Знепоља, македонских котлина, који су напуштали родна села услед турских зулума или бежећи испред сахибије. Кретање становништва се наставља и после ослобођења 1878., када готово опусту Пуста Река и Јабланица које су биле настањене шиптарским становништвом. Тада се у села у сливу Пусте река насељавају становници Црне Траве и Шопови са границе према Бугарској, а у Јабланицу долазе у већој мери динарски досељеници. Исто тако је порастао и прилив са југа, из Косова и Македоније, јер су ове две области и даље остале у турским рукама. Из економских разлога, после ослобођења од Турака долази до кретања становништва комуне у области широм Србије. Већином занатлије одлазе у разне делове Србије и тамо обављају занатске радове, па се постепено тамо и насељавају. Архивска документа, показују да је већина ужара, костретара, ћермиција и

грађевинара, који обављају сезонски ове послове по целој Србији, пореклом из околине Лесковца, тј. негде са територије лесковачке комуне, или из најближих суседних комуна Власотинце, Црна Трава, Јабланица (ужари) и сл. Врло често се они и насељавају тамо где су одлазили у печаблу (18).

Као резултат тих кретања, на карти порекла становништва коју је објавио Ј. Цвијић, највећи део становништва лесковачке комуне чине досељеници из јужноморавских и вардарских области. Мање оазе динарског становништва, насељене махом после ослобођења од Турака, су назначене само у непосредној близини Лесковца, као и око ушћа реке Јабланице. Сасвим незнатна оаза кововског становништва назначена је на тој карти на странама Бабичке горе, на простору између Ветернице и Јабланице. Исто тако веће оазе Шопова се налазе у селима на Кукавици (Тулово) и у Грделичкој клисури, нарочито на њеној западној страни.

Процес насељавања територије данашње комуне прати и истовремено стално исељавање из ње, које је у турско доба изазвано сталним притиском који Турци врше на српско становништво, нарочито у доба српских устанака и касније, кад на северу настаје слободна Србија. О томе пребегавању у Србију говоре сви истраживачи порекла становништва који су о овој области писали. Нарочито су илустративни подаци о бежању из насеља Грделичке клисуре у време Турака (20, с. 75—78). После ослобођења од Турака и присаједињења Србији, ово „бегане“ из села се наставља, али овај пут то је „бегане у свет“ због хлеба. Већином занатлије у току сезоне одлазе на рад широм Србије, тамо где могу боље да зараде, а преко зиме се враћају кућама.

Кретања становништва у данашње доба двојаког су карактера. Део становништва се пресељавао из планинских у равничарске делове области и то се врши на територији која је знатно ширира од територије комуне. У та кретања спадају на пример спуштање Црнотраваца у насеља у долини Јужне Мораве — на првом месту у Предејане; затим такав карактер имају и пресељавања Пусторечана у насеља у околини Лесковца, као што су Винарце, Стопања и друга ближа повртарска насеља; најзад ту долази и насељавање у градске центре, на првом месту у Лесковац, најважније привредно средиште, или пак у друге привредне центре на пример Вучје, за насеља у сливу Ветернице, а Грделица за насеља са падина Грделичке клисуре. Ова кретања имају трајан карактер. Друга врста емиграције је имала принудан карактер. Интензивна ерозија у области Грделичке клисуре се нарочито појачала последњих година, јер је у току другог светског рата шума уништена у огромним размерама, а стални пораст становништва изазива све веће разоравање и претварање у оранице и оних делова који за то нису нимало погодни. Услед тога долази до честог клижења земљишта и сурвавања огромних камених блокова на долинску раван и саобраћајницу која води кроз клисуру. Да би се то ублажило и донекле спречило, предузето је исељавање становништва из насеља највише упрожених ерозијом. Исељавање је вршено у Бачки Маглић (Буљкес) и у Книћанин. Тако су из Грахова у Бојшине насељене по 1 породица у Книћанин. Из насеља Палојце је пресељено 12 домаћинстава, из Личиног Дола 7, Крпејца 7, села Предејане 2, Бричевља и Сушевља

по 1 домаћинство. Они су тамо били запослени на пољопривредном добру као пољопривредни радници, а земља им је остала овде неискоришћена и зато се сад многи враћају назад. Ова сеоба се обавила у току 1950. до 1953. Било је исто тако исељавања и у друга војвођанска насеља. Тако су се у Српски Милетић преселиле 3 породице из Губеревца, 2 породице из Горњег Буниброда и по 1 из Загужана, Велике Копашнице, Велике Грабовнице и Црвеног Брега.⁴⁾

Овој колонизацији је претходила колонизација у Војводину одмах по завршетку другог светског рата и то у опустела немачка насеља, када су на пример из општине Предејане исељене 90 породица, а из општине Грделица 14.

Поред миграција сталног карактера, околина Лесковца је одавно позната по дужим сезонским миграцијама — одласку на рад „у печалбу“ у току летњег периода. Међутим, оваквих печалбара има мање на територији комуне Лесковац, јер је то карактеристика суседних комуна, нарочито комуне Властотинце, Пусторечке (комуна Бојник) и Јабланичке (комуна Лебане). Ипак и са територије комуне Лесковац има сезонских одлазака на рад. Некад су то били цигларски послови, на пример као циглари су ишли становници насеља са Бабичке горе. За овај последњи период је карактеристично да се становништво креће и сезонски у правцу Војводине, и то с јесени кад је у току брање кукуруза на великим пољопривредним добрима ове покрајине. То је нови миграциони покрет који се, као и у многим другим крајевима Србије, јавио после рата и после стварања великих пољопривредних добара на земљиштима напуштених немачких имања. Осим тога одлази се на рад на шумска газдинства на сечу дрва, док је обављање праћевинских послова, зидарских и цигларских, много ређе.

Што се тиче савремених досељавања, могу се забележити досељавања са Косова, мада не тако масовно, али исто тако и насељавања из различитих области наше земље и то углавном стручног радништва у Лесковац и остала привредна средишта ове комуне.

Број становништва и густина насељености. — Први подаци о величини насеља на територији комуне и детаљније податке о броју њиховог становништва налазе се код Хана, у опису његовог пута од Београда до Солуна 1858. године (11, с. 69—71).

Ханови подаци показују да су села у оно време сасвим мала, јер 14 насеља, од 48 колико Хан наводи, имају највише 10 кућа. Први попис становништва обављен је непосредно после ослобођења 1878. године. Од пружа податке само о броју становника и породице. Из тог пописа, као и из преписке између владиног изасланика у тек ослобођеним крајевима и српске врховне команде у рату 1877—1878. се види да су сеоска насеља овде јако мала. У тексту једног писма се пословце каже: „...јер у овој (мисли се лесковачкој нахији) су села изванредно мала: има их са 5 кућа, већина их је са 20—60, а само 6 села са више од 100 кућа“.⁵⁾ Следећи попис из 1884., поред података о броју ста-

⁴⁾ Ово су подаци правно-имовинског одсека општине у Грделици.

⁵⁾ ДА. Збирка Милорада Поповића-Шапчанина — ПО к. 64 ред. бр. 79.

новника и породица, указује још и на писменост становништва и на број странаца у појединим селима. Ова два пописа су упоређена у табели 6., а као пример узета су 22 насеља са читаве територије лесковачке комуне (21 и 22).

Таблица 6

Насеља	Број 1879.		Број 1884.				Раз. 1878-1884	
	породица	станов.	пор.	стан.	писм.	стран.	пор.	стан.
Винарце	108	813	130	930	48	15	22	115
Печењевце	89	746	114	906	82	18	25	160
Липовица	68	521	75	567	8	11	7	46
Брестовац	87	706	94	762	10	—	7	56
Горњи Буниброд	55	438	61	475	18	—	6	37
Велика Грабовница	97	631	108	745	—	—	11	114
Ораовица	183	1047	216	1140	41	4	33	93
Личин Дол	19	138	32	175	5	1	13	37
Велико Трњане	69	438	71	449	—	—	2	11
Стројковце	85	540	91	588	—	—	6	48
Горина	34	270	52	378	3	—	18	108
Вина	43	235	36	196	—	7	—7	—39
Доње Синковце	11	72	15	65	—	—	4	—7
Турековац	78	553	89	633	24	—	11	88
Горња Стопања	20	150	23	154	8	—	3	4
Бадинце	17	146	19	179	1	—	2	33
Манојловце	57	360	51	352	2	—	—6	—8
Орашац	19	118	23	136	—	—	4	18
Горња Купиновица	18	116	20	141	—	—	2	25
Јасеново	44	282	46	325	—	—	2	43
Шишинце	35	254	41	295	—	—	6	41
Подринце	8	47	9	61	3	—	1	14

Упоређење прва два пописа показује да је после ослобођења од Турака дошло до извесне стабилизације становништва на територији комуне, што је последица смиривања прилика. На то указује чињеница да је само код два насеља забележено опадање броја породица, односно броја становника. Код Вине је до опадања дошло услед одласка извесног броја шиптарског становништва које је у њој живело у доба Турака. У новоослободеним крајевима је и густина становништва била доста мала. По подацима М. Ђ. Милићевића, а који се одоосе на цео округ нишки, густина становништва тада износи 43 ст/км² (13, с. XVI).

Упоредни преглед последња три пописа 1948., 1953. и 1961. приказан у табели 7 показује колико је становништво порасло у појединим насељима за период од 16 послератних година. Ако се ови подаци упореде са подацима из табелице 6 добија се јасна слика како и колико су се изменила ова насеља, да ли им је и у којој мери порастао број становништва и домаћинства од 1878. године, односно од доба када је отпочело стабилизовање

Таблица 7

Насеља	Становништва			Пораст 1949 61.	Домаћинства			Пораст 1948/61.
	1948.	1953.	1961.		1948.	1953.	1961.	
Винарце	2179	2247	2414	235	356	407	489	133
Печењевце	1846	1981	2136	290	317	383	477	160
Липовица	1328	1401	1448	120	186	226	279	43
Брестовац	1687	1742	2003	316	285	330	437	152
Горњи Буниброд	790	858	814	24	129	144	159	30
Велика Грабовница	1505	1563	1548	43	265	283	324	59
Ораовица	1929	2113	2267	338	353	377	474	121
Личин Дол	323	319	281	-42	56	52	53	-3
Велико Трњане	954	1040	1027	73	161	175	212	51
Стројковце	1181	1204	1246	64	186	206	239	55
Горина	702	777	774	72	115	122	151	36
Вина	435	471	440	5	73	82	91	18
Доње Синковце	377	388	574	197	58	71	120	62
Турековац	1453	1591	1730	277	237	282	338	101
Горња Стопања	507	548	651	144	82	88	134	52
Бадинце	408	411	453	45	58	55	73	15
Манојловце	692	744	767	75	119	132	166	47
Орашац	741	812	804	63	115	130	148	33
Горња Купиновица	392	401	400	8	60	62	72	13
Јарсеново	914	951	870	-44	140	157	173	33
Шишинце	529	560	602	73	89	95	110	21
Подринце	484	496	505	17	81	84	89	8

Пораст становништва није настављен у свим насељима на територији комуне, него се опадање јавило код два села: Јарсенова, на Бабичкој Гори, и Личиног Дола, на падинама Грделичке клисуре. Опадање је почело од 1948. године само код насеља Личин Дол, а изазвано је иселавањем становника са територије Грделичке клисуре до кога је дошло после изласка Закона о заштити од ерозије. Међутим, ако се у пореде само два последња пописа види се да је код укупно осам насеља становништво почело да опада после максималног броја које је имало у попису од 1953. године. Код неких насеља то опадање достиже знатне вредности. Овој групи насеља припада најпре Јарсеново, где је та разлика највећа, јер је између два последња пописа становништва опало за 81 лице. То је истовремено и највеће опадање становништва забележено између последња два пописа на територији комуне Лесковац. Остала насеља из ове групе иду следећим редом: Горњи Буниброд, село у равни Јужне Мораве где је становништво опало за 44 лица; Личин Дол, на Грделичкој површи, где је у истом периоду мање за 38 лица; Вина насеље у сливу Ветернице, где је мање 31 лице. Код осталих је опадање далеко слабије изражено и иде овим редом. Велика Грабовница, село у равни Јужне Мораве на њеном улазу у Грделичку клисуру, забележило је опадање од 15 лица; село Велико Трњане у алувијалној равни Ветернице 13 лица; Орашац на Бабичкој гори, на њеним нижим падинама, свега 8 лица и најзад Горина, опет

у сливу Ветернице, али на додиру равни и нижих падина Кукавице, има мање свега 3 лица.

Становништво је најјаче почело да опада у планинским селима Бабичке Горе, у селима изнад Ветерничке клисуре и у селима Грделичке клисуре. Истовремено долази и до већег опадања и код насеља у равни Јужне Мораве (Буниброд), затим у доњој Ветерници итд. Опадање становништва у планинским селима може се објаснити тиме што је услед знатног укупног пораста становништва у односу на 1878. годину, који се види из табеле 8, и знатне удаљености од градских насеља, становништво таквих планинских насеља данас приморано да се из њих иселава када напушта пољопривредну производњу и запошљава се у индустрији или некој другој грани привреде, како у граду тако и у мањим привредним центрима. Почетак опадања становништва и у неким равничарским насељима моравске равни или доње Ветернице, настао је већ сложенијим процесом. Оно се може објаснити великим укупним порастом ових насеља у односу на 1878 (в. табелу 8), а због чега је величина пољопривредне површине по 1 становнику, а нарочито обрадиве површине по 1 становнику, постала изузетно мала и недовољна. Други значајан чинилац треба тражити у већем броју школованих људи у овим селима, који напуштају село и запошљавају се у привредним средиштима комуне или чак изван комуне. Трећи је разлог и нешто смањен природни прираштај, мада је он у целини још увек доста велик и износи 184‰. Сви ови моменти утичу да се становништво одвоји од пољопривреде и оде у град, а то повлачи за собом опадање укупног броја становништва у појединим насељима.

Већина насеља анализираних у таблицама 6 и 7 показује непрекидан пораст становништва од ослобођења од Турака до 1961. године.

Услед тога дошло је до знатног пораста села на територији лесковачке комуне, као што се види из табеле 8, где је приказан пораст становништва посматраних насеља за тај период од 83 године. Осим пораста становништва и домаћинства, приказан је и однос за колико се пута повећало становништво, односно број домаћинства, одређеног насеља.

Таблица 8

Насеље	Пораст од 1878/61		Насеље	Пораст од 1878/61.	
	становника	домаћинст.		становника	домаћинст.
Винарце	1601(3)	381(4)	Вина	145(2)	48(2)
Печењевце	1390(3)	388(5)	Доње Синковце	502(7)	109(10)
Липовица	927(2,5)	211(4)	Турековац	1177(3,13)	260(3,9)
Брестовац	1297(3)	350(5)	Горња		
Горњи			Стопања	101(4,3)	114(6,7)
Буниброд	376(2)	104(3)	Бадинце	307(3)	56(3)
Велика			Манојловце	407(2)	109(3)
Грабовница	917(2,5)	227(5,5)	Орашац	686(7)	129(7)
Ораовица	1220(2)	291(4)	Горња		
Личин Дол	143(2)	34(5)	Купиновица	284(4)	65(9)
Велико Трњане	589(2)	143(3)	Јасеново	588(4)	129(4)
Стројковце	706(2)	144(3)	Шишинце	348(2,3)	75(3,1)
Горина	504(3)	117(5)	Подринце	458(9,9)	81(11,1)

Свако насеље је порасло и по броју кућа и по броју становништва. Број кућа је растао знатно више, јер се већи број домаћинства не јавља само кас последица пораста укупног становништва, него и зато што је истовремено услед разних разлога дошло до раслојавања сеоске породичне ззадруге, те данас, наместо некадашњих бројних породичних задруга, има мноштво индивидуалних породица. Из табеле се види да је највећи број насеља порастао по броју становника за 2—2,5 пута (9 насеља), 6 насеља је порасло за 3—3,5 пута, 3 насеља за 4—4,5 пута, 2 насеља 7 пута, а само Подринце близу 10 пута. Јаче су порасла насеља најближа Лесковцу, углавном преко 3 пута (Винарце, Синковце, Турековац, Стопања, Бадинце, а нешто је већи бројни пораст и код оних насеља која су поред пољопривредне функције имала током послератних година извештан управни значај (Брестовац, Печењевце, Орашац, и тд.). Изненађујући је пораст Горње Купиновице и села Подринце. Он се може објаснити једино већим прираштајем, а код Подринца и већим досељавањем, јер је за најновије доба карактеристично померање становништва Пусте Реке у села ближе Лесковцу.

Према томе, после одласка Турака из ових крајева становништво насеља у лесковачкој комуни се веома намножило и код многих је тај процес још у току. Код мањег броја насеља извесни фактори привредног и културног карактера почели су да делују тако да је становништво ових насеља почело да опада. Поред планинских насеља, где је тај процес најоштрије изражен, он је почео на захвата и нека равничарска насеља под дејством разних узрока.

Истовремено је порасла и густина насељености на територији лесковачке комуне, али и она варира у појединим њеним деловима. Густина становништва приказана је у табели 9, и то према комунама које су постојале на дан 31. маја 1958. године, а на основу пописа из 1953. године (24. с. 60)

Таблица 9

Комуна	Становника на 1 км	Пољоприв. стан. на 1 км пољ. повр.	Ха обр. пов. на 1 акт. ст. у пољ. пр.
Брестовац	149,1	141,8	1,1
Вучје	69,9	137,5	1,1
Грделица	152,3	147,5	0,9
Лесковац	285	105,7	1,0
Печењевце	113,3	149,5	0,9
Манојловац	119,2	149,5	0,9
Предејане	56,3	71,4	1,7

Из таблице 9 се види да је највећа густина насељености у средишту комуне, односно у насељима која су најближа граду, зато што је Лесковац у периоду од 1878. до 1961. највише нарастао на целој посматраној територији. Велику густину становништва има и област коју је захватала некадашња комуна Грделица, и то из два разлога. Прво, на то утиче знатан број становника Грделице, варошког насеља, а друго, поред насеља у клисури, ова комуна је обухватала и један део насеља из алувијалне равни Јужне Мораве северно од клисуре. Та-

бела показује да је густина највећа у насељима која леже у самој моравској равни. То показују вредности дате за некадашње комуне Брестовац, Манојловац, и Печењевце, које су обухватале највећи деонасеља из долине Јужне Мораве. Но истовремено су овим комунама припадала и насеља са Бабичке горе и развођа према Пустој реци, што је умањило њихове вредности у односу на комуну Грделице. Најмању густину становника, природно, имају насеља Грделичке клисуре, која су тада била груписана у комуни Предејане, а затим насеља некадашње комуне Вучје, која је поред већег броја насеља из ветерничке равни обухватала и насеља са падина Кукавице, ретка и незнатне величине.

Најмањи број становника на 1 км² пољопривредне површине, има Грделичка клисура, околина Предејана. Максимум насељености пољопривредних становника не одговара, међутим, максимуму густине становништва. Због града, у коме има доста непољопривредног становништва, околина Лесковца има мање пољопривредника насељених на 1 км² него остала насеља из моравске долине (Печењевца, Манојловац и Брестовац), па чак и у односу на област око Вучја и Грделице.

Последња колона у табели 9 показује колико обрадиве површине долази на једног становника. Најбоље услове имају насеља око Предејана, а затоим насеља некадашње комуне Брестовац, односно најсевернија насеља у данашњој комуни, као и насеља из слива Ветернице (некадашња комуна Вучје). Околина Лесковац има свега 1 ха обрадиве површине по 1 активном пољопривредном становнику, а мање од хектара, односно најмање по становнику, имају поморавска насеља на Бабичкој гори и развођу према Пустој реци, тј. насеља која су припадала комунама Печењевца, Манојловца и Грделице. Најјаче је према томе насељено Поморавље, јер поред великог броја становника по 1 км² има и врло малу површину обрадивог земљишта по 1 становнику. Најслабије насељена и са највећом површином обрадивог земљишта по становнику, насеља Грделичке клисуре, околина Предејана, нису уствари и најповољнија за пољопривредну производњу као што би требало очекивати, јер се ту налазе најлошија земљишта, а и нагиби су такви да је законом о ерозији на том простору забрањено разоравање. Иако гушће насељена и са мање обрадивог земљишта по становнику, поморавска насеља северно од Грделичке клисуре до северних граница комуне, представљају најбоље терене за развој пољопривредне производње, због влажних алувијалних наслага и благих нагиба терена.

Знатне су промене и у структури становништва. Попис из 1900. године показује изразито пољопривредни карактер данашње комуне Лесковац, јер има преко 90% пољопривредног становништва. Последњи пописи, међутим, показују да је процес опадања пољопривредног становништва захватио и ову територију (25).

Од 1953. до 1961. године се укупно становништво среза повећало за 2%, а пољопривредно становништво је истовремено смањено за 8,1%. Иако је знатно укупно снижење, оно ипак заостаје за опадањем пољопривредног становништва у Србији као целини, јер је просечна

вредност опадања пољопривредног становништва за Србију 10,8%.⁶⁾ (26, с. 21—30).

Опадање пољопривредног становништва у околини Лесковца обрађено је посебно — овде ће се истаћи само неки важнији моменти тог проблема (67). Упоређење последња два пописа показује да се процес опадања пољопривредног становништва и даље наставља. Утврђено је да је под утицајем привредног развоја градова на територији лесковачке котлине и ван ње, под утицајем развоја саобраћаја, услед измена у структури пољопривредне производње саме области, под утицајем развоја нидустрије, веће просвећености, а истовремено са намножавањем становништва дошло до опадања пољопривредног становништва на територији целог среза Лесковац. Ово је несумњиво један од првих знакова деаграризације комуне, односно њене урбанизације, процеса који у савременим условима живота и привреде све више захвата насеља наше земље. Највеће опадање пољопривредног становништва јавља се у селима у непосредној близини града, а пољопривредно становништво града сведено је на минимум (3%). Два насеља најближа Лесковцу, Доње Синковце и Братиловац, имају најмањи проценат пољопривредног становништва (41% односно 42%). Веће опадање пољопривредног становништва јавља се у мањим привредним средиштима на територији комуне, као и у селима у њиховој околини (Вучје, Грделица). Због тога, највећи део насеља на територији комуне, нарочито оних из алувијалне равни Мораве и Ветернице има испод 60% пољопривредног становништва. Насеља на левој обали Грделичке клисуре, на површи изнад клисуре, знатно удаљена од привредних средишта и слабије са њима повезана, имају преко 70% пољопривредног становништва према последњем попису. Известан број насеља лесковачке комуне задржао је и данас висок проценат пољопривредног становништва, преко 80%, па и преко 90%, мада се и у њима пољопривредно становништво смањило за 1 до 2%. То су насеља која се налазе на источној и североисточној страни комуне, на Бабичкој гори, као и насеља из југозападног дела комуне, Оруглица и остала насеља на високом развоју између Ветернице и Јабланице. Треба истаћи да је већина тог становништва које се одвојило од пољопривреде, бар делимично запослена у индустрији или другим делатностима у привредним средиштима лесковачке комуне (саобраћај, грађевинарство, трговина, занати итд.).

Становништво, које се последњих година све више запошљава по разним индустријским и другим предузећима у граду, је приморано из више разлога да свакодневно мигрира из села у град, и да се навече враћа кућама. Због тога оно не кида сасвим везе са пољопривредом, јер поред прихода из фабрике, убира плодове и са свог пољопривредног имања, које обрађују родитељи или жена. Дневне миграције из села у град нарочито су порасле после 1957. године, када је истовремено

⁶⁾ Ови се подаци односе на територију среза Лесковац, коју су сачињавале комуне Лесковац, Врање, Владичин Хан, Црна Трава, Власотинце, Лебане и Бојник.

почео и нешто интензивнији развој индустрије ове области; има знатан број насеља из којих дневно мигрира и преко 100 лица. Таква су, на пример, насеља: Доње Синковце (108), Братмиловце (171), Богојевце (216), Мрштане (166), Винарце (212) и др. Највише дневних миграната потиче из долинских насеља у околини Лесковца, док је број миграната из насеља са Бабичке горе знатно мањи и износи испод 10 лица по насељу или максимално изнад 10 (64). У целини комуна Лесковац броји 123.504 становника (попис 1961.) од чега су 23.485 лица радници или службеници, што чини 19,17% укупног становништва. Мање од 1/3 тог запосленог становништва, укупно 7471 лице, спада у групу дневних миграната. Ово показује да су дневне миграције становништва данас значајни фактор у развоју привреде комуне, јер се код многих предузећа јавља проблем одласка радне снаге у току летњих месеци, када се обрађује земља, а истовремено се јавља и проблем саобраћаја — како омогућити тим људима овај свакодневни долазак.

Радна способност становништва комуне се види из њихове старосне структуре; она је приказана у табlici 10 из које се види да највећи проценат данашњег становништва чини радно становништво од 15—59 година, што је веома повољно (Подаци се односе на 1953. годину) (27).

Таблица 10

До 14 година старости		15—59 година		60 и више година		Укупно становништва	
број	%	број	%	број	%	број	%
36.653	30,09%	76.181	62,55	8948	7,34	121782	100

Истовремено треба истаћи и једну забрињавајућу чињеницу да је више од 1/2 становништва ове комуне неписмено, односно писмених је 58.723, а неписмених 63.509 лица. Ако се изузме од тога број деце до 9 година, онда се тај однос нешто смањује, али је још увек знатан.

У закључку се може рећи следеће: становништво овог изразито миграционог подручја, углавном је досељено из јужнијих предела. Ово миграционо подручје се ни до данас није сасвим смирило, јер исељавања има и сада било законским путем (колонизација одмах после рата и исељавање као заштитна мера од ерозије), било по сопственој жељи. Осим тога има и унутрашњег премештања становништва: становништво пасивнијих делова комуне приближава се граду и осталим привредним средиштима. То су, на пример, пресељавања из области Пусте реке, Црне Траве и других суседних комуна.

Становништво је бројно и најгушће насељено у овом делу Србије. Густина насељености ипак варира; најгушће су насељени равничарски делови комуне у њеном средишту, као и долинске равнице уопште. Због тога је и пољопривредна, односно обрадива површина, по 1 становнику, мања него у осталим равничарским деловима Србије. У вишим деловима комуне, где је површина по 1 становнику нешто већа,

земљишта су слабијег квалитета, или су пак нагиби такви да се не може дозволити разоравање. Овако бројно становништво је морало тражити извесне допунске гране привређивања у постојећим природним условима и отуда долази до сезонског кретања становништва, одласка у печалбу широм Југославије, па и изван њених граница. Одлазили су сви мушкарци способни за рад, па и деца понекад, а на раду су се задржавали само у току летњег периода године. Често су тамо и остајали, доводили породице и пресељавали се, због чега је велики проценат Лесковачана насељен у свим крајевима северне Србије и Шумадије. Мали посед, а бројно становништво, довели су до интензивирања пољопривредне производње, појаве повртарства, а истовремено и до развоја прерађивачког занатства и индустрије. Индустрија је утицала да се појави још једна, трећа врста, кретања становништва - дневне миграције које се данас у савременим условима живота, саобраћаја и развоја привреде јављају и у осталим нашим крајевима. То су најновија кретања становништва, при чему се становништво дели у две струје: северна струја гравитира према индустријским предузећима у Нишу, а јужна обухвата она насеља чије становништво гравитира према Лесковцу, као и према мањим индустријским средиштима у његовој околини — Грделици, Ораовици и Вучју.

ПРИВРЕДА

Пољопривреда је најстарија привредна грана на територији и помиње се да је илирско племе Дарданци још у она давна времена гајило конопљу. О развијености појединих привредних грана постоје подаци код Ами Буче-а, Едварда Брауна, Феликса Петанчића, али детаљније описе ових крајева пружају тек новији описи, који углавном потичу из прве (Хан), а нарочито из друге половине 19. века (30, 12, 13, 28 и 29).

Из поменутих описа се види да је комуна Лесковац, постепено постала права ратарска област, односно да су све равнице на њеној територији биле обрађене и засејане житом, кукурузом, конопљом. У близини Лесковца се гајио и дуван, а и повртарство је највише било заступљено у Лесковцу. Њиме се нису бавили сељаци, него баштозанције из Бугарске и Македоније (28, с. 347—348).

Упоредо са ратарством ишло је и сточарство. По долинама Јабланице и Ветернице биволи су били најважнија сточна врста, како радна тако и за добијање прерађевина, а по површима Грделичке клисуре гајене су овце, козе, а мање коњи, волови и краве (31, с. 36).

Карактеристично је да су се веома рано развили разни занати. У долини Јабланице, највећем произвођачу конопље, већина сељана се бавила ужарством; у селима око Вучја шуме са Кукавице су давале доста сировина за развој дрводељства, а област Пусте реке, насељена Шоповима, као и источна страна Грделичка клисуре, давала је печалбаре цигларе, црепаре, ћерамиџија, зидаре и др. (28, с. 362—363, 405—416 и 29 с. 238, 241 и 244).

Градска средишта ове области, а на првом месту Лесковац, извозили су све наведене производе из области, а истовремено су била и најважнија занатска средишта. Тако је Лесковац по броју занатлија био чак и испред Ниша. Трговци из овог града су извозили „жито, вино, воће, друге ратарске производе, а у првом реду стоји извоз конопље и ужарије“ (29, с. 238).

Сличан опис ове области одмах по ослобођењу од Турака дао је и Сретен Л. Поповић. По ослобођењу од Турака ускоро се подиже железница и Лесковац и његова околина дотле оријентисани махом на Турску улазе у европско тржиште тако да се у привреда Лесковца и његове околине почиње да мења, о чему ће бити речи у следећим поглављима.

Пољопривреда

Пољопривреда је значајна привредна грана комуне. По попису од 1961. године, на територији лесковачке комуне од 133.504 становника 68.872 лица је живело од пољопривреде, односно 51,51% укупног становништва. Поједини делови комуне се разликују. Околина града има свега 38% пољопривредног становништва. Нешто више пољопривредног становништва има долина Јужне Мораве од Велике Грабовице до Буниброда и насеља Грделичке клисуре до линије Репиште—Сушевје. Ту на пољопривредно становништво долази 57% укупног становништва. У долини Ветернице проценат је још већи 67%, а највише пољопривредног становништва има северни део комуне, околина Брестовца, заједно са насељима Бабишке горе (в. с. 38). Судећи према броју пољопривредног становништва, пољопривредна производња је најзначајнија у северном равничарском делу комуне, као и у осталом делу алувијалне равни Јужне Мораве. Пошто је знатан део лесковачке комуне представљен равнима око река, ратарство је у тим деловима најважнија пољопривредна грана и зато ће се најпре разматрати развој ове гране. За то има два разлога. Први је, што је ратарство овде развијено још из доба Дарданаца, а други је, што плодне равни Јужне Мораве и њених притока пружају повољне услове за његов развој.

Ратарство. — У периоду ослобођења од Турака комуна је била великим делом обрађена. Њиве са житима су се налазиле како у равнима река, тако и у вишим пределима комуне. У равницама се сејала највише конопља, пшеница и кукуруз, а у вишим деловима, на падинама Кукавице, Бабишке горе по странама и површима Грделичке клисуре, пшеница, раж, просо и јечам.

Иако је комуна била знатним делом обрађена, сам начин обраде земљишта је био примитиван. У селима Јабланице и Ветернице орало се биволима, а помоћу њих се обављала и вршидба. На теренима Грделичке клисуре и другим вишим деловима комуне тај посао су обављали волови, који су тамо били најважнија запрежна стока. Уколико су за обраду употребљаване справе то су биле оне најпростије — др-

вени плуг и ралица. Међутим, земљиште се љубриво стајским љубривом, што није био случај у северној Србији (16, с. 342).

Подаци о томе како је изгледало један сеоски атар односе се тек на 1904. годину, тј. на период када су овај део Поморавља већ биле захватиле сва она струјања, која је изазвала појава железнице. За пример је узето неколико тадашњих општина из разних делова комуне, неке од њих су обухватале више села, а друге само једно веће насеље (32).

Из таблице се јасно види да је 1904. године већина сеоског поседа била под житима, таблице 11 да је највеће површине заузимао кукуруз, па пшеница, а раж, јечам и овас у вишим насељима (Грделица, Јашуња), јер су ова жита у тим насељима била и сточна и људска храна.

Таблица 11

Засејане површине	Грделица	Прелијана	Брестовац	Велика Грабовица	Винарце	Вучје	Мрштане	Печеване	Стројковце	Јашуња	Турсковац
кукуруз	540,50	136,50	424,63	279,70	432,20	387,40	448,90	568,00	237,20	824,20	588,5
пшеница	280,15	79,40	273,64	235,80	229,10	230,70	560,30	389,79	168,10	674,80	338,5
раж	669,05	59,80	61,20	6,20	76,30	56,70	57,90	38,98	55,20	228,80	162,3
јечам	174,85	55,10	229,22	46,40	270,00	51,70	166,40	249,43	61,15	404,25	281,3
овас	213,20	122,30	21,14	18,90	62,10	138,20	37,60	32,04	105,15	443,30	129,2
просо	—	—	2,84	—	1,10	1,10	5,20	0,32	—	—	—
пасуљ	9,43	136,50	293,64	28,13	34,60	111,80	467,70	567,98	2,80	824,35	30,5
сочиво	—	—	5,08	0,55	—	0,30	2,15	—	—	—	2,6
грашак	—	—	0,50	—	—	—	—	—	—	—	—
купус	4,40	0,15	2,69	1,52	19,50	—	19,35	15,40	—	11,40	2,2
кромпир	5,53	7,60	8,65	14,64	3,80	3,40	3,45	1,58	0,50	1,95	5,0
бели лук	4,60	—	5,10	0,21	—	4,05	0,91	0,81	1,43	0,06	2,3
црни лук	7,80	—	3,30	2,41	—	4,05	1,39	3,37	1,28	0,28	2,4
конопља	8,80	2,75	130,55	26,35	181,80	60,10	105,60	111,00	47,30	49,10	145,2

Повртарско биље: пасуљ, купус, бели и црни лук, а понегде и сочива заузимају мање површине, што показује да се површе производило углавном за потребе домаћинства, а мање за тржиште. За тржиште су га производили баштовани, Бугари и Македонци. И најзад, у то време је било заступљено индустријско биље, свуда је била сејана конопља, а нарочито је велике површине заузимала у моравским и у селима доње Јабланице.

Прве промене у ратарству после повезивања са европским тржиштем и то нарочито после проласка пруге, осетиле су се већ у првим деценијама 20. века. Из једног пописа војноморавске инспекционе области се види како је изгледала пољопривредна производња у 8 насеља у околини Лесковца у равни Јужне Мораве у периоду бугарске окупације 1917—1918. године.⁷⁾ Попис који је тада извршен обухватио

⁷⁾ Нишки архив: Фонд војно-моравске инспекционе области — Фонд скопског архива пресликовано са микрофилма. То је попис бугарске војске која је окупирала ове крајеве за време првог светског рата.

је неколико сеоских насеља у равни Јужне Мораве у непосредној близини Лесковца и приказан је у табели 12.

Таблица 12

Врста орућа и друге опрема	Мрштане	Бралиње	Братмил-овце	Доње Крајнице	Горње Крајнице	Злоћулово	Номанца	Укупно
плуг железни	4	5	2	2	—	—	—	13
плуг дрвени	48	15	20	12	20	10	7	132
дрљаче	53	20	25	14	20	10	7	149
жетелица	—	—	1	—	—	—	—	1
вејачица	10	4	8	3	2	1	2	30
тријери	2	—	2	—	—	—	—	4
кола воловска и биволска	80	30	30	40	26	10	10	226

Засејане површине

Оранице у декарима ^{б)}	1664	630	759	641	576	273	221	4764
пшенице	672	254	279	225	48	102	77	1657
раж	26	10	12	3	10	—	—	61
јечам	161	82	83	57	66	22	25	496
овас	12	1	11	7	5	—	—	36
кукуруз	704	271	344	311	249	134	101	2114
кромпир	2	1	2	—	—	—	—	5
конопља	68	11	22	23	17	14	16	171
међусев у кукурузу	704	271	344	311	249	134	101	2114
поврће	16	—	5	—	3	—	2	26
паприка	3	—	1	15	8	1	—	28

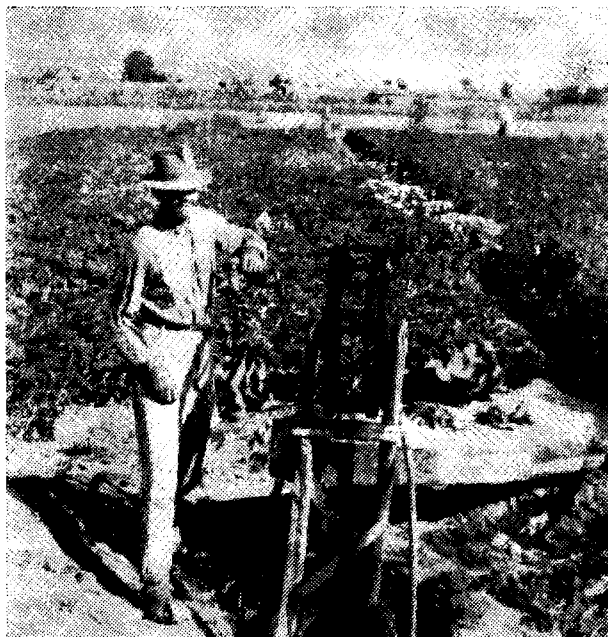
Из табеле 12 се види да су у првом светском рату ова насеља била претежно произвођач кукуруза, јер су највеће површине сеоских атара биле њим засејане, а на пшеницу је долазила 1/3 засејане површине. Под осталим житима јез натно мања површина, а њој је приближна и површина под конопљом. Почине да се развија и производња поврћа, и то паприке и зеља. Оруђа је већ знатно више и оно се јавља прво у моравском делу комуне, који лежи у близини најважније саобраћајнице.

Логично је да су прве промене, које су железница и утицај Европе са севера донеле у ратарство, најпре продирале у насеља Поморавља која леже око најважније саобраћајнице комуне. Постепено, у периоду између два рата, оне су се шириле из Поморавља у долине Ветернице,

^{б)} Декар — мера за земљиште од 10 ара.

Јабланице и Власине и у више делове комуне под утицајем трговине, индустрије и развоја саобраћаја. Пошто су у том периоду још увек у употреби кола са биволском, односно воловском запрегом, и како је то понекад било једино саобраћајно средство са појединим деловима комуне, онда се тек јасно схвата спорост којом се оне шире изван централне удолине комуне.

Поморавље Јужне Мораве постало је између два рата прави произвођач кукуруза, основне људске и сточне хране ове области. Пшеница се гаји са њим у плодореду, али су засејане површине знатно мање. Основни реон конопље постају долине Јабланице и Ветернице, чији су токови просто загушени конопљаним ручицама кад биљка сазри и стигне за топљење. Почиње и нешто интензивнија садња дувана⁹⁾ под утицајем дуванске индустрије у Нишу и оснивања дуванске станице за садњу дувана у средишту комуне, Лесковцу. Период између два светска рата карактерише и појава детелине, која се почиње гајити за сточну храну.

Сл. 2. — Наводњавање баште „геплом“ у селу Богојевцу

За ратарску производњу карактеристичан је почетак гајења повртарског биља и оријентација на производњу паприке. Из табеле 11

⁹⁾ Дукан се на пример у Винарцу почиње садити тек од 1925. године (33, с. 11)

се види да и поморавска села јужно од Лесковца гаје паприку у извесним количинама, али ова производња нарочито узима маха у северним деловима моравске долине. Међу осталим насељима, село Винарце предњачи у производњи паприке туршијаре, а Доња Локошница у производњи индустријске паприке. Појава првих повртара по моравским селима, као и по селима доње Јабланице (Винарце, Доње Трњане, Турековац), изазива појаву првих справа за наводњавање башти. У почетку се наводњава ручно — копањем плитких бунара, а касније се наводњава геплом (в. сл. 2), пошто је наводњавање веома потребно, јер су летњи месеци изрочито сушни (34, с. 67).

Ратарство осталих делова комуне, који леже изван моравске равни и доњих токова Моравиних притока, не мења се много. Ту је само однос производње пшенице и кукуруза нешто друкчији него у Морави, јер Бабичка гора, Грделичка клисура, виши делови слива Ветернице и развође према Пустој реци (Добра глава) су мање влажни и зато погоднији за пшеницу или остала стрна жита (раж и др.). Тако су у нижим деловима клисуре главни производи ратарства кукуруз, стрна жита и поврће, као и у севернијем делу долине Јужне Мораве изван клисуре. У вишим деловима клисуре, односно у насељима која леже на високим површима, на висини изнад 700 м основни производи ратарства су раж, јечам и кромпир, али, како су приноси релативно мали, та производња је недовољна.

Села Бабичке горе која леже ниже, просечно до 700 м висине, тј. знатно ниже од високих насеља Грделичке клисуре, оријентисана су више на производњу пшенице, али и код њих, као и код насеља Грделичке клисуре, развијене су и већи значај имају друге гране пољопривреде.

Социјалистички односи после другог светског рата уносе мноштво промена у ратарску производњу. Нови значајни моменат је стварање општедруштвених пољопривредних добара, нових производних јединица, насупрот индивидуалном сеоском газдинству, које и данас доминира у комуни. Други значајан моменат је одређивање земљишног максимума до 10 ха обрадиве земље, који је ограничио стварање великих приватних поседа. У послератном развоју је карактеристична и тежња да се уведу нове, повољније, сорте биљних култура, да се изврши већа механизација обраде и да се повећа коришћење разних агротехничких средстава.

Аграрна реформа је прва мера и предузета је одмах после ослобођења ради стварања социјалистичких односа на селу. Тада су смањени поседи земљорадника на максимум од 25 ха укупног поседа, а истовремено одузета је земља неземљорадницима. Од тих одузетих имања стварана су општедруштвена добра или су дељена, а како је то изгледало показале се на примеру Грделичке клисуре и јужног дела Лесковачке котлине.

Аграрном реформом ушло је у Фонд опште народне имовине следеће земљиште:

из села	Велике Грабовнице	1 ха 34 ара
„	Велике Копашнице	1 ха 20 ара
„	Губеревца	5 ха 7 ара
„	Загужана	2 ха 38 ара
„	Новог Села	13 ха 13 ара
„	Палојце	4 ха 17 ара
„	Слатине	3 ха 94 ара

Свега: 31 ха 23 ара

Исто тако, на овој територији је извршена конфискација имовине народних непријатеља, па је и то ушло у општедруштвени фонд. Те површине су на територији општине Грделица износиле:

из села	Велике Копашнице	—	40 ара
„	Велике Сејанице	9 ха	31 ар
„	Грделице (варош)	2 ха	60 ара
„	Губеревца	1 ха	86 ара
„	Козаре	10 ха	—
„	Тулова	—	67 ара
„	Тупаловца	23 ха	86 ара

Свега: 48 ха 70 ара

Експропријација је такође спроведена у неколико насеља, и то вароши Грделици 77 ара, у селу Грделици 60 ара, у Палојцу 4 ха и 26 ара, што чини укупно 5 ха и 63 ара. Међутим, све ово земљиште које је добијено поменутим мерама није остало у општедруштвеном фонду, него је највећи део овог земљишта подељен безземљацима којих је било доста на територији ове општине.

Овај пример показује јасно да су поседи у јужном делу лесковачке котлине и северном делу Грделичке клисуре углавном били средњи, па чак и мали или недовољни. Ово је случај и у осталим деловима комуне Лесковца и због тога је по закону о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији одузет вишак земље преко 25 ха само малом броју лица. Исти је случај био и при спровођењу закона о пољопривредном земљишном фонду, који је спроведен десетак година касније, јер су вишак преко 10 ха обрадиве земље имала само неколицина становника. Некадашња грделичка општина, која је обухватала северни део клисуре и јужни део котлине, опет ће послужити као илустрација стања које није било ништа друкчије ни у осталим деловима комуне Лесковац.

У појединим насељима одузета је само следећа обрадива површина:

У Губеревцу	3 ха	100 ара од једног домаћинства
у Слатини	—	22 ара од једног домаћинства
у Бистрици	15 ха	53 ара од три домаћинства
у Репишту	1 ха	8 ара од једног домаћинства.
Свега:	19 ха	83

Један део општедруштвене имовине добијен је и национализацијом црквеног поседа. Тако је посед козарачке цркве износио 16 ха 44 ара и 5 м². Остатак општедруштвене имовине у том селу је добијен конфискацијом имања Владе Илића, индустријалца из Београда и то у величини од 10 ха, 88 ара и 70 м², Ђокић Ставре из Власотинца 19

ара и, најзад, од утрине једног мештанина из села Козаре у величини од 11 ха 9 ара и 10 м² ¹⁰⁾.

Ови подаци показују да на територији лесковачке комуне није било већих поседа, јер су намножавањем становништва и распадањем старих породица имања доста иситњена. На имању остаје отац, највише са једним сином, док се други синови одвајају и односе собом део имања, а понекад је и последњи син одваја од оца. Нешто поседа на територији ове комуне имали су и некадашњи лесковачки индустријалци, пореклом из Власотинца, Грделице и Лесковца, који су водили порекло са села, или су, као и већина трговаца и занатлија пре рата, имали нешто имања на селу одакле потичу. Ни црквени посед није био много већи. Поред козарачке цркве, један део поседа одузет је и од цркве и манастира на Бабичкој гори. Законима о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији као и законом о пољопривредном земљишном фонду, регулисано је да домаћинство поседника приватног лица не може да има више од 10 ха обрадиве земље, а 25 ха поседа уопште, односно укупног земљишта заједно са шумом. На територији комуне Лесковац је мали број лица са толиким поседом. Поседи су овде знатно мањи и највећи је број поседа са 3—4 ха.

Промене у структури поседа и општа политика привреде после ослобођења од немачке и бугарске окупације, довеле су до нових појава у пољопривредној производњи. Истовремено са јачањем индустрије, саобраћаја и градских привредних средишта, пољопривредна производња је почела да се трансформише у већој или мањој мери зависно од разних узрока. На измену пољопривредне производње утицало је, на пример, колико су поједина насеља удаљена од града, да ли је и у којој мери њихово становништво ангажовано радом ван пољопривреде, каква је саобраћајна веза појединих насеља са градским центром комуне итд. Све је то деловало да се структура ратарске производње измени. Један од чинилаца је величина поседа.

Данас је величина поседа по једном домаћинству мала, готово незнатна, због тога што је нагло порастао број становника, упркос сталним иселјавањима, а сеоски атари, односно њихова величина, се нису мењали. Због тога је величина укупне, пољопривредне и обрадиве површине, по једном становнику у појединим насељима незнатна, мада има осетних разлика у појединим деловима комуне, као што се види из табеле 13 (35).

У табели 13 је приказано истих 15 насеља чији су атари дати као пример за 1904. годину, да би се јасније видело у којој је мери величина поседа била одлучујућа за измену пољопривредне производње у њима. Из табеле се види да највећу површину по једном становнику имају Несврта, село на високој површи Грделичке клисуре; Вучје, насеље у долини Ветернице; Јашуња на Бабичкој гори и Белановце, насеље са развођа између Јабланице и Пусте реке. Најмању укупну површину по 1 становнику има Мрштане, Брестовац, а затим Винарце

¹⁰⁾ Све су то подаци имовинско-правног одсека некадашње општине Грделица.

и Печењевце, односно села која леже у равници Мораве и доње Јабланице. Ово сасвим одговара и односима које владају у овој комуни као целини.¹¹⁾

Таблица 13

Насеље	(у хектарима)						
	Укупна површина	Обрадива површина	Пољоприв. површина	Број становника	Ук. повр. по 1 ст.	Обрадива површина по 1 ст.	Пољоприв. површина по 1 ст.
Грделица	605	328	448	2625	0,230	0,124	0,170
Несврга	285	132	147	251	1,135	0,525	0,586
Брестовац Велика	1002	782	876	2003	0,500	0,390	0,437
Грабовница	1075	711	779	1548	0,694	0,459	0,503
Винарце	1315	949	1140	2414	0,541	0,393	0,472
Вучје	3773	504	519	2630	1,407	0,188	0,193
Мрштане	723	599	658	1477	0,489	0,405	0,445
Печењевце	1377	1021	1103	2136	0,644	0,477	0,516
Стројковце	953	671	718	1246	0,764	0,538	0,576
Јашуња	1253	680	781	820	1,523	0,829	0,950
Турековац	1314	1155	1179	1730	0,759	0,667	0,681
Разгојна	951	622	675	1269	0,749	0,490	0,531
Шишинце	599	435	502	602	0,995	0,722	0,833
Белановце	783	489	627	709	1,104	0,689	0,884
Предејане	979	348	514	1393	0,702	0,249	0,361

Највеће површине обрадивог земљишта по 1 становнику имају Јашуња, Шишинце, насеље из долине Сушице, притоке Ветернице, Белановце и Турековац, село из доње Јабланице. Веће површине обрадиве земље по становнику имају насеља са Бабичке горе, са развођа према Пустој реци и, најзад, насеља из долина Сушице и Јабланице. Најмање обрадиве површине по становнику имају Грделица и Вучје, јер у ова два привредна средишта је коцентрисан већи број становништва, што одмах снижава вредност. По величини пољопривредне површине по једном становнику опет предњачи Јашуња, а затим Белановце и Шишинце, док минималне вредности и овде, из истих разлога, имају Вучје и Грделица (64 с. 96—97)¹²⁾.

Величина поседа није у потпуности изменила структуру обрадивог земљишта у односу на 1904. годину, мада има знатних промена. Ово

¹¹⁾ У раду „Дневне миграције радне снаге околних села у Лесковац“ од истог аутора, такође се види да дајмање укупне површине по становнику имају насеља у Поморављу, а дајвеће насеља на развођу према Пустој реци и села које леже на Бабичкој гори (64, с. 96—97).

¹²⁾ Просечна вредност површине обрадивог земљишта, као и пољопривредног, за сва насеља са Бабичке Горе, из долине Сушице и са развођа према Пустој реци показују исте односе. Подаци о томе дати су у поменутом раду. (64, с. 96—97).

је последица настојања, које се још увек осећа мада све слабије на малим индивидуалним газдинствима, да на свом имању произведу све што им је потребно.

Из таблице 14 се види да су насеља Поморавља и даље изразито ратарска, иако имају најмању величину обрадиве површине по једном становнику. Ораница у њима захвата више од 50%, односно више од 65% сеоског атара. То је нормална последица постојећих природних услова у моравској равници, јер је земљиште код ових насеља најбоље, највлажније и најплодније у односу на осталу територију комуне. С друге стране, и саобраћајни услови су омогућили да се овде развијају интензивнији облици ратарства, као и то да се начин обраде више механизује него у другим деловима комуне (35). Код равничарских насеља, као на пример Мрштане и Брестовац, осећа се недостатак воћњака, винограда, па чак и шума. Велики проценат земље под сраницом имају данас и нека насеља, изван моравске долине као Белановце, на развођу према Пустој реци, Стројковце у долини Ветернице, Винарце и Турековац у доњој Јабланици и, најзад, Шишнице у долини Сушице. Сва ова насеља имају преко 50% оранице, што указује да ратарство преовлађује у њиховој пољопривредној производњи. Остала насеља имају 50% оранице, док код неких ораница чини мање од 20% атара. То показује да се тамо ратарство јавља као пратећа грана уз неку другу грану пољопривредне производње, или је, где је проценат нешто већи, равноправна са неком другом граном. Тако је у Разгојни ратарство подједнако развијено као и виноградарство или се јавља уз воћарство и сточарство, као што је случај у Несврти и Предејану. Према томе, табела показује да ратарство доминира у пољопривредној производњи моравских насеља, насеља доње Јабланице и Сушице. Сви остали делови комуне упоредо са ратарством имају развијену и неку другу грану пољопривреде: виноградарство на падинама Бабичке горе, воћарство на странама Грделичке клисуре. Сточарство је као пратећа грана обавезно заступљено у свим деловима комуне, а у највишим пределима оно добија и првенствени значај. У вишим селима Грделичке клисуре (Несврта и Предејане) и Бабичке горе — поред пољопривредних површина, знатне просторе заузимају и шуме.

Просечне вредности за околину Лесковца и Брестовца, за слив Ветернице и за Грделичку клисуру показују да више од 50% укупне површине комуне долази на ораницу само у селима моравске равни (околина Брестовца и Лесковца), док у осталим деловима, слив Ветернице и Грделице, ораница захвата само 30%, јер је овде знатно виши терен. Тамо и шуме захватају око 50% њихове укупне територије.

Структура пољопривредне површине се изменила у мањој или већој мери у свим деловима комуне. Много више се изменила структура засејаних површина. Савремени начин живота, индустријализација целе наше земље, пораст градског становништва у привредним средиштима комуне, појава непољопривредног становништва по селима, уз истовремено нагли развој саобраћаја, пошто се после другог светског рата подижу нови путеви а више се користе и савремена превозна сред-

Таблица 14

Населъе	П о л ъ о п р и в р е д н а п о в р џ и ш а										Шумо		Непълно		
	Укупна по-р-шина (ха)	образцва пѳршина					Ливале					Пашъаци			
		Орннца	Волъаци	Виногради	Ливале	Пашъаци	Орннца	Волъаци	Виногради	Ливале	Пашъаци	ха		%	
Грделица	605	38,18	10	1,65	57	9,42	30	4,96	120	19,83	92	15,21	65	10,74	
Брестован	1002	70,16	15	1,49	—	—	64	6,39	94	9,38	15	1,49	111	11,08	
В. Грѳовица	1075	55,53	25	2,32	82	7,63	7	0,65	68	6,33	235	21,86	61	5,67	
Виларзе	1315	68,48	4	0,30	82	6,24	2	0,15	191	14,52	101	7,68	74	5,63	
Буѳе	3773	411	10,89	28	0,74	10	0,27	55	1,46	15	0,39	3195	84,68	59	1,56
Мрѳтане	723	596	82,43	—	—	1	0,14	2	0,28	59	8,16	—	—	65	8,99
Печењвце	1377	933	67,76	15	1,09	71	5,16	2	0,15	82	5,95	187	13,58	87	6,32
Стрѳиовце	953	556	58,34	20	2,09	21	2,20	74	7,76	47	4,93	168	17,63	67	7,03
Јашуѳа	1253	604	48,20	4	0,32	48	3,83	24	1,92	101	8,06	420	33,52	52	4,15
Дурекован	1314	965	73,44	10	0,76	28	2,13	152	11,37	24	1,83	60	4,57	74	5,63
Нѳстриа	285	93	32,63	3	1,05	—	—	36	12,63	15	5,26	110	41,75	19	6,66
Шинице	599	375	62,60	2	0,33	7	1,17	51	8,51	67	11,18	70	11,69	27	4,51
Разотча	951	405	42,38	27	2,84	191	20,08	1	0,10	53	5,57	175	18,40	101	10,62
Белавице	783	433	57,85	9	1,15	12	1,53	15	1,92	133	17,62	115	14,69	41	5,24
Предојанс	979	172	17,57	39	3,97	—	—	136	13,89	177	18,07	379	38,71	76	7,76

ства (аутомобилски саобраћај) — све те промене мењају структуру засејаних површина тако да „производња за себе“ почиње да бива потискивана производњом за тржиште, а услед тога долази до смене појединих култура.

Најважнија промена је у томе што су нови услови довели до смањења површине под житом. Тако су, на пример, 1956. године жита заузимала 82,7% оранице, а већ 1961. тај проценат пада на 76,05%, али се његово опадање и даље наставља за рачун других култура. Пример за то су моравска насеља, насеља доње Јабланице, као и насеља са развоја према Пустој реци. Опадање површине под житима није умањило производњу жита у овој области, јер се истовремено повећао принос по једном хектару увођењем нових сорти, нарочито италијанске пшенице и хибридног кукуруза, као и све већом применом савремених агротехничких мера. Површине под пшеницом и кукурузом у моравским селима данас задовољавају потребе самих насеља, а истовремено остаје и један део вишкова за продају. Године 1966. приноси пшенице су били 24,4 мц по хектару, а кукуруза се добијало 19,7 мц, док су просечни приноси у Србији за пшеницу износили 26,9 мц, односно 35,1 мц код кукуруза (67, с. 554 и 373).

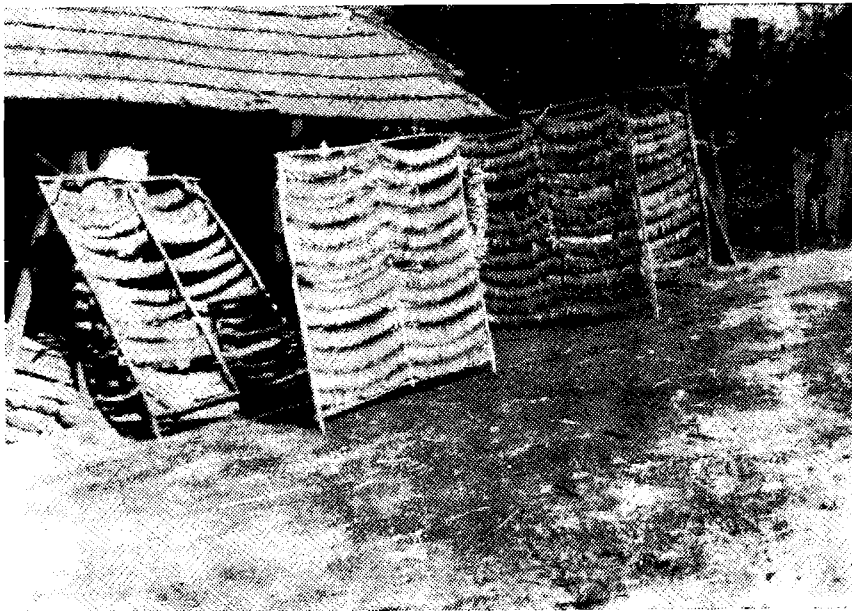
Истовремено са опадањем површина под житима, јавља се пораст гајења индустријског биља, чије је учешће у истом периоду (1956. до 1961.) порасло од 4,4% на 7,67%. Пораст површина под повртарским биљем износи у истом периоду од 4,6% на 7,67%, а површина под крмним биљем је порасла од 5,2% на 9,34%. То показује да је у равничарском средишном делу комуне и на развоју према Пустој реци површина под житима уступила доста места индустријским, повртарским културама и крмном биљу.

Од индустријског биља највише се и данас гаји конопља, мада се у новије време све више смањују површине засађене овом културом, јер је забрана топљења конопље у рекама које кроз комуноу протичу утицала на то, и поред тога што су услови за производњу ове културе веома повољни. На опадање гајења конопље утицало је и то што се ова биљка данас мање употребљава у домаћинствима на селу, јер се све више губи њено присуство у сеоској ношњи, где бива потиснуто индустријским прерађевинама од памука.

Дуван је почео да се гаји тек у новије време, после првог светског рата, а његова производња се све више шири, јер је то веома рентабилна култура.

Под утицајем тржишта, у оквиру ратарске производње се развила и интензивна повртарска производња. Пре баште у околини Лесковца настале су тек у другој половини 19. века. Гајење поврћа су прихватили сељаци од лесковачких баштована Бугара и Македонаца, и то најпре повртари у самом граду, а од њих су 1908. године прихватили становници села Винарце. Од Винарчана се повртарство проширило на становнике насеља Доње Трнаве, као и на друга насеља у долини Јужне Мораве и доње Јабланице. Прво се почела гајити паприка. Из ових насеља се повртарска производња почела ширити и

захватила је сва села Поморавља северно од Лесковца, као што су Манојловце, Доња Слатица, Кумарево, Јелашница, Грајевце, Доња Локошница, Разгојна, Грданица, Липовица и др. Ова села су се оријентисала на прозиводињу индустријске паприке која се суши и меље у поточарама или у предузећу за млевење паприке које је било посебно подигнуто у Лесковцу Села доње Јабланице, међутим, више производе паприке турширају, у чему су се нарочито специјализовала села Винарце и Доње Трњане. Поред паприке, и производња кромпира је заузела посебно место у повртарској производњи неких насеља. Производња кромпира је нарочито развијена у Печењевцу, затим у Брејановцу и Живкову, али је у новије време та производња захватила шири реон и обухватила Прибој, Залужњу, Разгојну Чифлук, Грданицу, Богојевац, Навалин, Липовицу и Чекмин. Производња кромпира по овим насељима је искључиво намењена тржишту (36, с. 110—119).

Сл. 3. — Сушење дувана после бербе у селу жарсенову—Бабичка гора

После другог светског рата повртарска производња почиње све више да се шири, тако да се развила у мањој мери и у поморавским селима јужно од Лесковца и у селима доње Ветернице, тамо где је досад био искључиви реон конопље, јер се у сливу ове реке све више развија као привредни центар Вучје. Повртарска производња је у сливу Ветернице захватила сва нижа села која леже у равни реке, а између осталих и Радоњицу и друга села ближа Вучју. За на-

водњавање повртарских култура користи се, поред Ветернице, и њена притока Чукљеничка река (в. стр. 320).

Повртарска производња, према томе, развија се данас у два правца на територији лесковачке комуне. С једне стране све већи број насеља почиње да узима учешће у овој производњи за тржиште, и то у производњи оних стандардних култура по којима је овај крај постао чувен (паприка). Због тога је повртарски реон где се производи паприка данас знатно шири и обухвата Поморавље Јужне Мораве северно и јужно од Лесковца, као и доње токове Јабланице и Ветернице. С друге стране, стара повртарска насеља почињу данас да преоријентишу своју повртарску производњу уводећи нове врсте поврћа, као и специјализујући се за производњу једне одређене повртарске културе. Тако се, на пример, становништво Доњег Трњана специјализовало у производњи парадајза, Винарце у производњи паприке туршијаре, а Печењевце у производњи кромпира. Доња Локошница је још увек задржала производњу индустријске паприке. Разлоге за ову диференцијацију повртарске производње треба тражити пре свега у потребама тржишта које су све веће, у опадању поседа који је све мањи, те се мора што интензивније искористити, и у појави све већег броја непољопривредног становништва, како у граду, тако и у мањим средиштима, па и у самим селима.

Стално смањење сеоских утрина, које је последица већег броја становништва и већег ситњења поседа, довело је до тога да у околини Лесковца — средишту комуне данас готово нема необрађеног земљишта и да су све утрине разоране. Али како је сточарство и даље развијено у мањој или већој мери у овим равничарским селима, почиње да се јавља као новија култура крмно биље кога раније готово није било на пољима око Јужне Мораве. Најважнија култура из ове групе свакако је луцерка, чија се површина стално повећава; пример за то је поморавско село Баднице где се детелина не производе само за исхрану стоке него из а извоз, односно за тржиште.

Како изгледају засејане површине на територији лесковачке комуне у целини показује таблица 15.

Таблица 15

Околина		Брестовца	Грделице	Вучја	Лесковца	Свега
Оранице и баште		8960	7292	8816	18384	43452
жита	ха	7363	6399	8144	14978	36884
	%	82,17	87,75	92,37	81,48	84,88
индустријско биље	ха	408	169	205	879	1661
	%	4,55	2,31	2,32	4,78	3,82
поврће	ха	777	487	233	1522	3019
	%	8,67	6,67	2,64	8,27	6,94
сточно биље	ха	408	230	288	990	1916
	%	4,55	3,15	3,26	5,43	4,409
расадници	ха	—	7	—	9	16
	%	—	0,09	—	0,04	0,03
необрађене оран. утари	ха	—	—	6	6	12
	%	—	—	0,06	0,05	0,02

Ако се ова таблица упореди са структуром пољопривредне производње види се следеће. Тамо где је под ораницом преко 50% укупне површине земљишта, жита захватају мање од 85% оранице, преко 8% захватају баште, а сточно и индустријско биље по око 5%. Они делови где оранице чине знатно мањи део укупне површине атара, највећи део оранице је под житима, преко 87% па и 92%, али је зато много мање засејано сточног биља (око 3%), индустријског биља (око 2%) и поврћа (око 2%). Само околина Грделице показује нешто већи проценат засејаног поврћа (око 6%), јер су ту обухваћена и насеља из долине Јужне Мораве, јужно од Лесковца.

Таблица показује да се ораница много разноврсније користи у равничарским деловима комуне, нарочито у насељима у равни Мораве и доње Јабланице, где се површине под житима стално смањују а повећавају се парцеле сточног, индустријског и нарочито повртарског биља. У вишим селима Грделичке клисуре и слива Ветернице ораница се, међутим, још увек искоришћава готово у целини за производњу жита, а остало биље се појављује у сасвим незнатним количинама.

Основна карактеристика ратарства на територији данашње комуне Лесковца, према томе, је смањење површине под житима, које је нарочито изразито у поморавским селима, са истовременом тежњом да се повећа принос и да се уведу нове рентабилније културе. Оно долази као последица све јачег деловања тржишта, све мањег поседа којим једно газдинство располаже, као и због све веће примене разних агротехничких мера којим се повећава принос.

Друга одлика ратарства је стално смањење производње конопље, која је некада чинила основну културну биљку насеља у сливу Јабланице и Ветернице. До њеног опадања долази из више разлога. Један је забрана топљења конопљаних ручица у рекама, али истовремено на то утиче и савременији начин живота при чему се конопља сад мање употребљава за одећу и разне друге кућне потребе. Конопљу такође потискује у овој области и све веће ширење производње повртарског биља које је данас много рентабилнија култура; пример за то је доњејабланичко село Доње Трњане (34, с. 70).

Трећа карактеристика савременог ратарства је стално повећање површине под поврћем у равничарским деловима комуне. Осим тога што се повећавају површине под поврћем у селима где је оно већ било развијено, повртарство се шири и у селима доње Ветернице и у поморавским селима јужно од Лесковца, где раније није било развијено. Исто тако, оно почиње дебијати карактеристике специјализоване производње, јер се одређена насеља специјализују у производњи само једне културе — села северног дела комуне у производњи кромпира, села доње Јабланице у производњи паприке туршијаре и парадајза, а села уз Мораву у производњи индустријске паприке. До овога долази из разлога што су поседи све мањи, а тежња да се тај мали посед што интензивније и рентабилније искористи све је већа. Најзад, на то утиче и тржиште и све већи број непољопривредног становништва у граду и осталим привредним средиштима комуне, па и у самим селима.

У неким селима се стално повећава садња дувана и детелина. Рентабилност прве културе главни је узрок што се дуван све више сади у неким селима у околини Лесковца. Детелина, као нова култура, јавила се због тога што су утрине смањење и разоране, а потребе сточарства, које је заступљено у свим насељима комуне, остале су исте или су чак порасле.

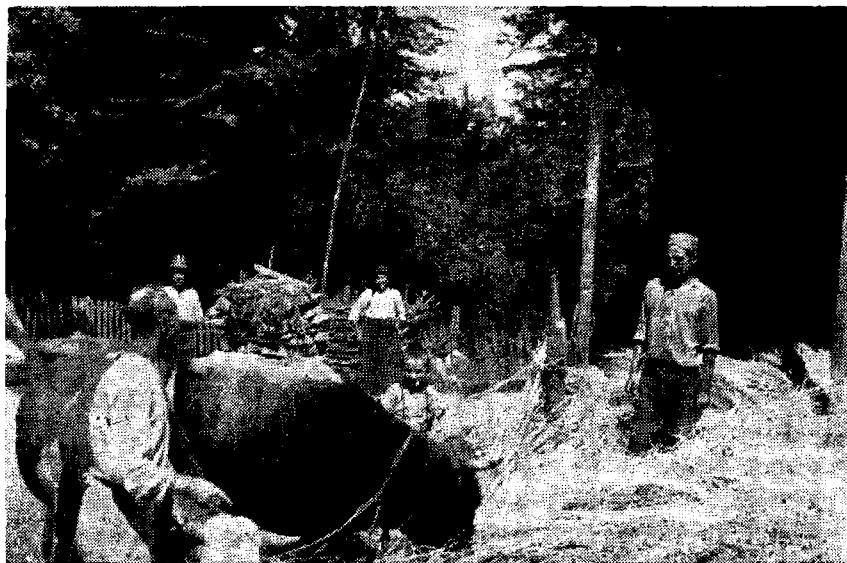
Опадање површина под житом није толико изражено у вишим насељима комуне, а уколико га има — изазвано је другим узроцима. Тако се на падинама Грделичке клисуре оранице смањују законским мерама као заштитна мера против ерозије, а на њихово место се подижу нови засади воћњака. На падинама Бабичке горе дижу се нови засади винограда, али се ораница у већој мери користи за садњу дувана.

Савремено ратарство одликује се и увођењем нових повољнијих и квалитетнијих сорти. Уместо домаће пшенице, на целој територији уведене су нове италијанске сорте. Ове сорте су данас заступљене од моравске равнице (Бадинце) до насеља на Грделичкој површи (Грахово), где се још увек производе и знатне количине јечма и ражи. Увођење нових сорти опажа се и код кукуруза.

У ратарској производњи, иош увек не сасвим савременој, све се више користе вештачко ђубрива. Године 1957. овде је потрошено 146 вагона фосфорних и 81 вагон калијумових ђубрива и те се количине стално повећавају. Исто тако, знатан се напредак осетио и у употреби оруђа за обраду. Свуда је већ у употреби гвоздени плуг, али као запрега још увек служе волови, односно биволи у селима доње Јабланице. Стари начин обраде земљишта детаљно је описао Др. Ђорђевић. Он каже: „Дрвени плуг се увелико одржао, нарочито у насељима с десне стране Мораве. На њему је све било од дрвета, само је раоник био гвоздени. Са њим се није могло дубоко орати и земља окретати. Дубина старог орања није била више од 5—6 см, а земља није тако ђубрена као сада. Раније се више крчило и стварале нове површине („новине“) које су употребљаване за усеве, а стара земљишта су се „одмарала“, као „прележотине“ по неколико година. Због употребе примитивних пољопривредних справа и начина обрађивања земље приноси су били слаби, а снети („глушина“): грахорица, кукољ, паламида, црвена ружица, царовале су.“ (2, с. 12).

Модерни гвоздени плугови и остале пољопривредне справе почеле су да продиру тек пред први светски рат, а у већој мери у периоду између два светска рата (в. стр. 43). Међутим, у послератним годинама социјалистичког развоја задруге се опремају новим модерним машинама и разним прикључним справкама помоћу којих врше обраду на својим, а и на имањима индивидуалних газдинстава. Механизација пољопривреде се развија постепено: 1953. године је на један трактор долазило 516 ха, а већ 1961. године један трактор је послуживао упола мању површину, 231 ха. У многим равничарским насељима данас се вршидба и жетва обављају помоћу комбајна, али је још увек највећи број домаћинстава који жетву обавља српом, али зато многи користе

задружне вршалице. Међутим, брдски терени појединих делова лесковачке комуне, где је отежано продирање ових модерних савремених справа, јер су путеви веома лоши, још увек су задржали стари примитивни начин вршидбе воловима или коњима (Грахово, Љутеж у Грделичкој клисури и Падеж на падинама Кукавице (в. сл. 4). Према томе, док нове сорте пшенице и кукуруза и коришћење ђубрива продира чак и у највиша насеља комуне, модерне агротехничке справе, због конфигурације терена, као и због лоших путева, нису сасвим рентабилне ни у нижим деловима области који су блаже заталасани, а у опште се не могу користити у вишим деловима Грделичке клисуре, где се још увек задржао стари примитивни начин вршидбе.

Сл. 4. — Врша воловима у селу Грахову у Грделичкој клисури

Као последица таквог развитка ратарства, данас се на територији комуне Лесковца могу издвојити следећи ратарски реони. Главни реон ратарства је Поморавље, доња Јабланица и Ветерница. То је реон жита, нарочито кукуруза, повртарских култура, индустријског и крмног биља. Насеља на Доброј глави, развођу између Јабланице и Пусте Реке, и насеља на Бабичкој Гори чине други ратарски реон, где је поред кукуруза и пшенице знатно заступљено индустријско биље, и то нарочито дуван. Трећи реон, који чине висока насеља Грделичке клисуре падине Кукавице, као и насеља Горње Ветернице, је највиши ратарски реон где кукуруз није основна култура као у Морави, него стрно жито и то раж, пшеница. Овде нема коноцље, а поврће се, као и у реону средњевисоких побрђа, гаји у малим количинама за личне потребе. Иако је и у овим највишим насељима у употреби железни плуг, трактор не може да врши орање, жетву и вршу, као у насељима

у долини, па се врша обавља још увек помоћу волова (Грахово, Сушевје, Падеж).

Виноградарство. — Виноградарство је друга по значају грана пољопривреде, јер виноградарски производи представљају основно средство за добијање новца у већем делу насеља лесковачке комуне.

Винограда нема у алувијалној равни Мораве, нити њених притока Јабланице, Ветернице и Власине, али поморавска, јабланичка и ветерничка насеља, чији атари поред моравске равни захватају и косе, имају на њима веће или мање површине под виноградима. У долини Мораве због тога има насеља која немају винограде, (в. таб. 14. Брестовац, Мрштане), док код неких изразито ратарских насеља и виноградарство има већи значај (Винарце).

Винограда нема ни у вишим селима Грделичке клисуре (Несврта), али их зато има на падинама Бабичке Горе и на северним странама Грделичке клисуре које се постепено спуштају у лесковачко поље. Због тога се на источном и југоисточном ободу лесковачке котлине и налазе најизразитија виноградарска насеља као што су Разгојна (Бабичка гора), Грделица и Велика Грабовница, које имају највише винограда у својим атарима (в. таб. 14). Прави виноградарски реони су данас и брдо Хисар, изнад Лесковца, Рударска чука, развође између Мораве и Ветернице, и Винарачко брдо. Стари топоними назначују постојање лозе и на извесним деловима атара села која леже на Доброј глави и тд. Ове старе винограде уништила је на многим местима филоксера, као на пример у Винарцу 1908. године (33, с. 117), али су многи доцније обновљени.

Како је некад изгледала виноградарска производња видеће се из таблице 16, која је састављена на основу пописа из 1889. године (37).

Таблица 16

Насеље	Године 1889.		Колико се доб. вина кад је год.		
	Број домаћ. која су имала вино-град	Површина винограда у ха	робна	средња	рђава
			аков — 0,57 хл		
Грделица	76	14,33	746	457	192
Предејане		0,42	5	—	—
Брестовац	84	29,37	3006	1410	469
Велика Грабовница	93	12,57	1325	395	170
Винарце	105	38,87	446	309	190
Вучје	56	19,60	248	168	78
Мрштане	84	12,27	176	77	11
Печењевце	91	16,73	1392	770	424
Стројковце	71	23,80	263	177	99
Јашуња	49	2,42	276	137	69
Турековац	36	8,73	153	98	58
Несврта	7	0,51	10	6	3
Разгојна	85	15,12	1451	863	290
Белановце	2	0,72	17	13	9

Винове лозе је било највише на Винарачком брду, али се на лозу наилазило и у подножју Кукавице, у атару села Накривања где је било најјужније веће виногорје на југозападу Србије (29, с. 244, II књ).

Пошто је филоксера уништила стару домаћу лозу, виноградима се обнављају свуда, али највише у делу комуне у близини Власотинца, чувеног виноградарског средишта (ван граница комуне). Због тога су и насеља на северним вратницама Грделичке клисуре (Грабовница, Грделица насеља, Бабичке горе, као и насеља која имају атаре на Рударској Чуки, много више развила гајење винове лозе него остала села. У Власотинцу је основана прва виноградарска задруга и први задружни подрум 1929—1932, а касније су подигнути и други приватни подруми од стране винарских трговаца, у настојању да откупе сав род гвожђа са територије власотиначког и лесковачког виноградарског реона (38, с. 34—35).

О појави винограда на америчкој подлози почетком 20. века говоре и подаци из Фонда војноморавске инспекционе области, и показују да се у то време и у моравским селима, чији атари захватају и део падина Бабичка Горе или Рударске Чуке, налазе мањи комплекси винограда.

Тако је била засађена винова лоза на америчкој подлози у следећим насељима:

Мрштане	—	Злоћудово	5
Братмиловце	10	Номаница	10
Доње Крајинце	7	Бадинце	15
Горње Крајинце	5	Укупно	52 декара

У својим запажањима Ђорђевић такође истиче да је почетком 20. века стара домаћа лоза замењена америчком, као и да најважнији виноградарски реон захвата падине Бабичке горе (Разгојна, Бабичко, Доња и Горња Локошница), Рударске чуке (Грданица, Смрдан, Грабовница, Рударе, Губеревац) и Винарачког брда (Винарце Прибој), односно западни, и сточни и југоисточни обод удолине. У прилог значаја виноградарства за ове крајеве исти аутор истиче још 2 момента, а то су да се прожђе из ових насеља извози у Скопље и друге места Македоније, и појаву нових сорти стоног грожђа у Разгојни што указује на савремену оријентацију виноградарске производње (2, с. 26—27).

У ближој околини Лесковца Хисар, Рударска чука и Винарачко брдо су први виноградарски терени по својој надморској висини, по експозицији као и по квалитету земљишта. Због тога се на тим теренима и предвиђа подизање око 100 ха винограда на новим површинама и 74 ха винограда на површинама које су већ биле под виновом лозом. Основна одлика винограда овог централног дела комуне је да су прилично стари и да захтевају регенерацију. Истовремено са захтевом савременог тржишта, намеће се питање измене сорти и повећање приноса. Како су досад овде, као и у осталим деловима комуне, биле заступљене претежно винске сорте, нове измене су у томе да се све више јављају нове стоне сорте грожђа. У даљој будућности се, такође,

предвиђа да винске сорте буду заступљене са 50%, а других 50% да се замени стоним сортама. Од стоних сорти се предвиђа гајење: афусали, мускат-хамбург, разне врсте шасле, јулски мускат и дренак и незнатно остале сорте.

И код винских сорти су планиране измене. До сада су оне биле за производњу црних вина (претежно прокупац), а изменама половину производње за вино треба да чине сорте за бело вино. За црно вино прокупац и даље остаје 50%, а затим долазе гама, црни бургундац и остале сорте. Код сорти за бела вина највећу производњу треба да има смедеревка, а затим талијански ризлинг, сеичјон и савињон и незнатно остале сорте. Да би виноградарство средишњег дела комуне развијало у том правцу, већ је подигнут велики плантажни виноград на Винарачкој брду, који захвата читав комплекс на том делу атара села Винарце, где се налазе и виногради појединих индивидуалних прозивођача, чија се величина креће од неколико ари до половине хектара. На тој плантажи су засађене углавном стоне сорте: афусали и кардинале (33, с. 121).

И у насељима Грделичке клисуре су преко 88% виногради калемљени на америчкој подлози, мада има око 2% некалемљених и око 9% хибрида. Иако има доста винограда на теренима клисуре, њихов значај је мали, јер су то махом стари проређени виногради, те им је принос „незнатан и нередован“, а и сорти не одговарају, јер су највише заступљене црне сорте, и то прокупац (39, с. 73).

Данашња виноградарска производња комуне се види из таблице 17.

Таблица 17

Околина	Америчка подлога				Укупно све три подлоге			
	број чокота		принос		број чокота		принос	
	укуп. у 000	родних у 000	по чок. кгр.	укупно мц	укуп. у 000	родних у 000	по чоко- ту кгр.	укуп. мц
Брестовца	5897	5429	0,736	39943	6012	5526	0,773	40538
Грделице	5472	5178	0,354	18290	5671	5377	0,300	19016
Вучја	1775	1668	0,305	6012	1977	1851	0,305	7603
Лесковца	8554	8159	0,716	58461	8840	8455	0,705	59662
Свега:	21698	20434		122706	22500	21200		126819

Из таблице се види да они делови комуне који обухватају Бабичку гору и северне вратнице Грделичке клисуре (околина Брестовца и Грделице) имају највећи број чокота винове лозе. Најбољи принос, међутим, имају насеља која се налазе у околини Брестовца и Лесковца, тј. насеља чији се виногради налазе на теренима Бабичке горе, Добре

Главе, Хисара и Рударске Чуке. Насеља Грделице имају далеко мањи принос по чокоту. Најмање винограда има у сливу Ветернице, тј. у околини Вучја. Па ипак, и тамо има правих виноградарских терена, јер је ту и један део насеља у подножју Хисара. Због тога је на његовим падинама предвиђено подизање плантажних винограда на бившим утринама Доње Јајине и села Шишинце. Поред винограда на америчкој подлози, широм целе комуне јавља се још увек, мада незнатно, и извештан број некалемљених винограда и хибрида.

Упоређењем развоја виноградарства на Бабичкој гори, средишњем делу комуне и у подручју Грделичке клисуре види се да је виноградарство давнашњег порекла и да је прошло неколико фаза у свом развоју.

Прва фаза је до појаве филоксере. Стари топоними и други трагови указују на појаву винограда у пејзажу свих побрђа око долине Јужне Мораве. На основу записа и предања може се утврдити да је тада била заступљена углавном домаћа лоза, а производња није била оријентисана на тржиште, него се производило за себе и за спахију.

Друга фаза наступа после напада филоксера која је скоро успела да уништи стару домаћу лозу готово на целој територији данашње комуне. Она се поклапа са временом ослобођења ових крајева од Турака, односно са првим траговима новчане производње. Одликује се садњом нових винограда на америчкој подлози, а оријентисана је највише на производњу винских сорти грожђа, јер се вино у том периоду јавља као значајан извозни артикул. Оријентисаност ка тржишту нарочито је изразита између два светска рата када се у јужном Поморављу, мада изван територије комуне, развија јако виноградарско произвођачко и трговачко средиште Власотинце, где се подиже задружни подрум и расадник, као и низ мањих подрума појединих труоваца. Основу виноградарске производње у то доба чине виногради сеоских домаћинстава, који сеп одижу дуж блажих осунчаних падина Бабичке горе, Грделичких северних вратница, на Хисару, Рударској чуки и Винарачком брду.

Трећа фаза у развоју виноградарства комуне наступа у социјалистичким друштвеним односима. Она се одражава у тежњи да се повећа производња и побољша квалитет стогог грожђа и грожђа за вино. У ту сврху стварају се нови плантажни виногради, обнављају се стари на местима где су и досад били, а подижу се и нови засади на оним местима где су за то најповољнији услови, мада су досада друкчије коришћени (утрине у селима Шишинце и Јајина). Иако савремени развој виноградарства, у овој области није још сасвим успео у својим тежњама, ипак је виноградарство данас рентабилнија грана пољопривредне производње и целокупна његова производња усмерена је ка тржишту и добијању новца за подмирење свих важнијих трошкова живота. Због тога се највећа количина грожђа преради, а само мањи део се прода на пијацама у Лесковцу и околини и нешто задржи за прехрану породице, као што се види из таблице 18.

Таблица 18

Околина	Вино у хл	Ракија комова у хл	Суве шљиве у мц	Ракија од шљива мека или љута у хл
Брестовац	14113	1510	110	833
Грделица	7908	1162	165	1880
Вучје	3967	418	—	1670
Лесковац	10539	1370	289	991
Свега:	36527	4460	564	5374

Међутим, ове количине вина не могу се одмах продати, те је потребно подизање већег броја подрума који би те произведене количине прихватили, уједначили и онда их тек испоручили нашим или страним тржиштима. Због тога се проширују стари подруми који постоје од раније, као подрум у Власотинцу и Козару, а подижу се и нови подруми у насељима Грделичке клисуре, на Бабичкој гори и на другим местима, јер је недостатак подрумског простора основни недостатак савремене виноградарске производње.

Воћарство — Воћарство има довољно услова за развој на територији Лесковачке комуне. Сви они брежуљци, косе и нижи планински оквири, чији нагиби не дозвољавају орање и искоришћавање тог земљишта у виду оранице, као и оне блаже падине чија слаба осунчаност није повољна за винограде, представљају данас на терену комуне најповољније пределе за развој воћарства, и то за средњеевропско воће. Иако природни услови пружају оптималне могућности за развој воћарства, овој привредној грани није обраћена довољна пажња, мада се у појединим деловима комуне гаје ове врсте воћа: јабука, крушка, шљива и то неколико врста, а затим има дуња, бресака, кајсија, ораха и бадема (13, с. 131—132).

Има трагова о томе да је производња већ била развијена још у роба Турака на свим брежуљастим деловима комуне, а нарочито у средњем сливу Ветернице (Вина, Барје и друга ветерничка села).

Комуна се разликовала у воћарству од северних делова Србије, нарочито Шумадије, где су шљиве заузимале велике површине, а шљиве биле најважнији продукт извоза из тих крајева, било да су извожене прерађене, сирове или суве. Шљива се гајила и на територији комуне, као и друго средњеевропско воће, али су шљивари били ретки, а воће се гајило више у облику појединачних стабала.

Сви путници, који пролазе првих година после ослобођења ове области од Турака или непосредно пре тога, слажу се да је орах тада био најважнија воћка ових предела. Осим ораха, који су чинили читаве забране у појединим деловима комуне (Грделица и слив Ветернице), било је и другог воћа, јер се из ових крајева извозила знатна количина воћа (28, с. 355, 12, с. 448 и 29, ЈЈ г. 247—248 и 238).

За разлику од ових брежуљкастих предела, Лесковачко поље је било готово без иједне воћке, као што то показује опис М. Ђ. Милићевића: „Та раван, особито од Лесковца на ниже к Морави, права је низина пуна бара и каља, које се само у подводним равницама налазе. Међу тим је земља родна, само нема

воћака и дрвета уопште. Србину није баш повољно кад види лети како сељаци, који раде у тој пространој равни, немајући нигде хлада у својим њивама, прилазе к насипу, и одмарају се у хладу под оним врбама које је Митад паша садио с једне и друге стране насипа“ (13, с. 12).

Када су после ослобођења од Турака појачане саобраћајне везе ових крајева са осталим областима и кад је оживела трговина, дошло је до пораста воћарске производње. Тако је на пример почео јачи развој воћарства у нижим деловима Грделичке клисуре. Због тога, у првој половини 20. века воће постаје важан извор прихода становништва грделичких насеља.

Пошто су искрчени некадашњи ораси предео Грделичке клисуре је постао предео шљива и то, за разлику од осталих делова комуне, овде су постојали мањи шљивари, а гаје се и крушке и јабуке (31, с. 35).

Иако воће није било најбољег квалитета, ипак је највећи део произведеног воћа ишао на тржиште, јер се о извозу воћа из ових крајева говори још приликом ослобођења ове области од Турака (29, с. 238), а о томе има помена и у периоду између два рата.

Због слабијег квалитета воћа у периоду између два рата, из Лесковца се највише извозио лесковачки орах, и то: из вароши Лесковац и околине 8—10 вагона, из Грделице 4 вагона, из Предејана 8—10 вагона, Власотинца 7—8 вагона, Цепа 3—5 вагона. У том периоду, како је записао исти аутор, „Брескве рађају добро, а кајсије слабо“, што указује да се и гајење овог воћа почело развијати. (30, с. 112—113).

Детаљну слику воћарства дао је **Д. Ђорђевић** који је поред воћарских реона изнео и како је изгледао начин прераде воћа. (2, с. 25—26). Из његовог списка се види да су главни воћарски реони лесковачке комуне Поречје (слив Ветернице), и то насеља Чукљеник, Накривањ, Букова Глава, Брза, Горина, Барје, затим насеља Бабичко и Црковница на Бабичкој гори и на нижим падинама Кукавице насеље Тулово. Поред ових реона, које је он навео, постоји и реон воћарства у Грделичкој клисури.

Воћарство представља и данас значајну грану пољопривреде у брежуљастим деловима комуне, док су у равничарским областима површине под воћем сасвим незнатне. Из табеле 14 се види да само неколико насеља са Бабичке горе (Разгојна), слива Ветернице (Стројковце) и северних вратница Грделице (Велика Грабовница) имају преко 2% од укупне површине под воћњацима. Насеља Грделичке клисуре су најбогатија воћем у комуни, јер Предејане има близу 4% (3,97) укупне површине под воћњацима, а Грделица 1,65% од укупне површине. Сва остала насеља која леже у моравској равни, на развођу према Пустој реци, на нижим падинама Бабичке горе (Јашуња) и у доњој Јабланици имају мање од 1,5%, односно мање од 1%, укупне површине под воћњацима.

У алувијалној равни Мораве, воћњаци заузимају веома мали проценат од укупне површине или их нема уопште (Мрштане). Карактеристично је за овај најнижи део комуне да се воће не налази у комплексима, већ да су стабла разасута по двориштима, путевима, стазама, виноградима и да су лошег стања због слабе неге и заштите, те дају веома мале приносе. И квалитет воћа је лош, јер преко 95% отпада на домаће лошије сорте. Како је овај део комуне најближи

граду и због добрих саобраћајница најповољнији за његове снабдевање овим осетљивим производима, нарочито јагодастим и коштичавим воћем, постоје услови да се измене сорте воћа, тако да се оне сорте које не подносе дуг транспорт засаде у већем броју у насељима Поморавља. Ово захтева све већи развој Лесковца, који стално бројно јача и постаје све важнији потрошачки центар.

У Грделичкој клисури воћарство је заступљено у сва три реона: долинском, брдском и планинском, али је најбројније у брдском који је и најповољнији за његов развој. По броју стабала долазе на прво место шљиве, а за њима јабуке и крушке, па ораси. Затим долазе редом трешње, кајсије, брескве, дуње, вишње, а има и неколико стабала бадема, и то у долинском и брдском реону. Међутим, и клисура се карактерише великом запуштеношћу воћака, јер је велики број стабала неродан. Ово је нарочито карактеристично за највише, планинске делове, Грделичке клисуре, где је половина воћака неродна. Најповољнију структуру воћа има брдски реон, где је проценат шљиве у односу на укупан број стабала најмањи, а проценат јабука и крушака, већи него у друга два реона. У поређењу са осталим деловима Србије, воћарство је овде много разноврсније, јер су јаче заступљене јабуке и крушке него у другим деловима Србије. Још једна карактеристична воћарства Грделичке клисуре је та да су шљиве овде засађене у шљиварима што није случај у осталим деловима комуне, а остало воће је и овде разбацано по двориштима и њивама. Врсте воћа, које су заступљене у клисури, нису много квалитетније него у осталим деловима комуне.¹³⁾ (39, с. 68—70).

У табелици 19 приказане су врсте воћа на територији комуне и види се да је по броју стабала највише шљива, затим долазе редом крушке брескве, јабуке, трешње, ораси, дуње, кајсије и вишње.

Ови подаци из 1959. године указују већ на промене које су у току у овој грани привреде лесковачке комуне. Климатски и педолошки услови за развој воћарства су повољни, а нарочито морфолошке одлике извесних делова области дају предност воћарству. Такав је случај са долинским странама у Грделичкој клисури где су нагиби толики да је земљиште неповољно за орање, јер разоравање доводи до честих клизања. У тежњи да се стане на пут ерозији свуда је забрањено разоравање и подижу се нови плантажни воћњаци. Велико подизање у Грделичкој клисури је отпочело 1954. године, у долинском и брдском делу клисуре, и то у сливовима Палојске, Личиндолске и Крпејске реке. Тиме се изменила у знатној мери структура воћарства у овом крају, јер је порастао број садница другог воћа на рачун шљива, а увођењем нових квалитетних светских сорти воћа потискују се досадашње неквалитетне сорте. Такви се воћњаци налази код села Крпејца, Личиног Дола и на путу од Новог Села за Палојце, у сливу Палој-

¹³⁾ Д. Ђорђевић је дао детаљан опис свих врсти воћа које се гаје на територији лесковачке Мораве. Из његовог описа се види да су те углавном домаће лошије сорте воћа, сем неколико бољих врста шљиве (пожега, мађарка) и крушака (караманке) (2, с. 25)

Таблица 19

Општина		Брестовац	Грделица	Вучје	Лесковац	Свега
Трешње	Број стабала	укупно 14218 родних 10213	4098 3683	3895 3095	11504 9700	33715 26691
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 27,3 2786	22,7 836	23,0 726	23,5 2276	24,1 6624
Вишње	Број стабала	укупно 1523 родних 1247	936 769	845 714	3954 2874	7258 5604
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 14,9 223	12,0 92	18,2 130	21,0 598	16,5 1043
Кајсје	Број стабала	укупно 3070 родних 2050	1733 1410	1588 375	2799 2002	9190 5837
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 26,5 543	12,2 257	24,5 91	27,7 556	22,7 1447
Јабуре	Број стабала	укупно 4853 родних 3802	30262 12411	7588 5906	10000 7744	52703 29863
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 23,6 899	16,6 2055	31,6 1658	25,6 1984	24,3 6596
Крушке	Број стабала	укупно 9638 родних 7612	53472 19090	17447 12653	10011 7645	90568 47000
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 49,5 3803	10,7 2031	25,0 3163	32,3 2484	29,3 11481
Дуње	Број стабала	укупно 3461 родних 2679	2632 2117	2425 1767	5595 4364	14113 10927
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 24,0 625	18,0 374	20,0 357	31,0 698	23,2 2054
Ораси	Број стабала	укупно 2553 родних 1956	9288 6737	3377 2358	2660 2080	17878 13131
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 30,5 596	8,0 530	17,0 405	39,8 802	23,3 2333
Шљиве	Број стабала	укупно 61164 родних 36239	98166 63995	104825 80714	57305 43871	321460 224819
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 24,3 9796	17,5 11235	22,0 17876	42,6 18787	26,6 57694
Брескве	Број стабала	укупно 11360 родних 8793	20657 10851	6556 5201	16821 13738	55394 38583
	Принос	по 1 родном стаблу кгр. укупно мц. 14,9 1308	12,2 1105	20,4 1066	23,6 3236	18,0 6715

ске реке. (39, с. 71). Ови воћњаци се подижу, како на задружним имањима, тако и на имањима саоских газдинстава, која се налазе на теренима подложним ерозији. Подизање нових сорти воћних стабала врши се и садњом појединачних дрвета око куће или се на домаћинствима подижу и читави мањи воћњаци. Па ипак, и поред тога се још увек оре и користи за жито велики део воћарских терена, а тиме још јаче поштрава ерозија у свом изразито ерозивном подручју.

Подизање нових плантажних воћњака врши се и у осталим деловима комуне, на пример у сливу Ветернице — воћњак у селу Брза (некадашњи Тонкићев). И у најнижем равничарском делу се предвиђа подизање 50 ха воћњака и 10 ха малињака. Стварањем нових воћњака измениће се знатно и структура воћа овог најнижег дела комуне. У њој ће тада бити 10% стабала јабука, 20% крушака, 15% трешања, 5% вишања, 25% бресака, 3% дуња, 15% кајсија, 2% ораха и 5% шљива, односно чиће смањен број стабала шљива за рачун друге врсте воћа. Нове саднице ће бити и бољег квалитета. Тако ће, између осталих врста, бити засађене јабуке делишес и јонатан, крушка — калуђерка и вилијамка, од шљива — црвена ранка и пожегача, кајсије — крупна рана и кечкеметска, моротини 1 и алберта позна и дуње — врањска и лесковачка. Број стабала неће се ного повећавати, јер је већина досадашњих стабала дотрајала. Производња воћа ће ипак бити убудуће већа, потшо ће нове квалитетније врсте давати боље и веће приносе.

И у развоју воћарства се јасно могу издвојити три фазе. Прва фаза у турско доба и одмах по ослобођењу од Турака, када су овде биле читаве шуме ораха и када су главни воћарски реони били слив Ветернице, Бабичка гора и Грделичка клисура. У овом периоду воће се извози, иако није имало посебних квалитета.

Између два светска рата због подизања нових саобраћајница — пута и железнице — воће још више постаје предмет трговине. Тада се у великим количинама одавде извозе ораси, па ипак шуме од ораха се све више губе и пропадају, јер се услед бројног повећања становништва све више крче, а земљиште користи као ораница. Овај период уноси новине у воћарство. Почињу да се подижу шљивари у Грделичкој клисури, али има појава воћњака и од друге врсте воћа. Осим тога, воће се почиње јављати и у долиној равни Мораве не у облику воћњака, него као појединачна стабла дуж путева, уз куће или по њивама, што раније није био случај (в. стр. 61—62).

У последној послератној фази могу да се истакну 2 основне карактеристике воћарства: с једне стране дотрајалост и неродност великог броја стабала, лош квалитет по сортама појединих врста воћа, а као последица тога слаб принос. Због тога се највеће количине воћа прераде за домаћу употребу, нешто се прода на локалним пијацама, а извоз воћа, како за индустријску прераду, тако и за снабдевање већих градских тржишта је сасвим минималан. С друге стране, многи делови комуне се могу сматрати веома повољним за воћарство, стога се све више предузимају мере да се оно унапреди. Тако се у клисури,

где су неповољни услови за оранице, све више засађују нови плантажни воћњаци и она се оријентише на развој воћарства. Подизање плантажних воћњака и увођење квалитетнијих врста, мада у мањим размерама, захватило је и остале, за то погодне делове комуне. Тако се, на пример, плантажни воћњаци подижу и у сливу Ветернице, на Бабичкој гори и на побрђу Добре главе.

Сточарство. — Сточарство је свуда развијено. Гајење бивола, које је овде давнашње, није било свуда заступљено у истој мери. Највише су гајени у долини Јабланице, Ветернице и Јужне Мораве. У брдским деловима комуне, најважније врсте стоке биле су овце и козе. За већи значај сточарства, нарочито у ранијим периодима, давала је подстрека и трговина. Још у XVII веку главни извозни предмети Дубровчана били су товари коже и вуне (40, с. 4).

Пролазећи кроз тек ослобођено село Печењевце у северном делу комуне, Сретен Ј. Поповић је забележио говорећи о печењевачком паши Агићу . . . „кад је одавде побегao са осталим Турцима, да је узео од овдашњих околних села до 200 волова за подвоз и бекство у Турску, па су стоку и кола тамо задржали . . .“, „па зато можда“, вели он даље, „и не видесмо волове да по стрњикама пасу“ . . . (12, с. 380). Недостатак радне стоке, нарочито волова до кога је дошло са одласком турске војске и становништва, помиње се и у многим описима тога доба.¹⁴⁾ Све то указује да је говече главна радна и товарна животиња у северном делу лесковачке комуне.

Услови које слив Јужне Мораве има за развој сточарства су повољни, јер за подизање стоке има доста сувата. Од стоке треба истаћи гајење бивола, који се „нигде у Србији иначе не држе“ и гајење оваца, по чему се ова област убрајала у најважније у Србији (после Подриња, водопађе Моравице Голијске, Хомоља и водопађе Тимочке) (28. с. 132, 362—363).

После ослобођења од Турака у северном делу комуне највише је било паступљено гајење говеда, а у осталим деловима гајење оваца и бивола. Статистички приказ из тога доба показује да је у окупационим нишком и врањском, између којих је тада била подељена лесковачка комуна гајено на 1 км² оволико појединих врста стоке:

Коња	на 1 км ²	на 1000 стан.	Говеда	на 1 км ²	на 1000 стан.
Нишки округ	2	38	Нишки округ	14	332
Врањски округ	2	70	Врањски округ	12	362
Свиња			Оваца и коза		
Нишки округ	9	204	Нишки округ	48	1114
Врањски округ	5	148	Врањски округ	43	1250
Свега стоке					
Нишки округ	73	1688			
Врањски округ	62	1830			

¹⁴⁾ У преписци између изасланика у Лесковцу и члана владе при Врховној команди спрске војске помиње се недостатак стоке у погорелим селима, ДА: Збирка ПО к. 64, бр. 215.

У поређењу са приликама у северној Србији М. Ђ. Милићевић је закључио да је целокупна нова Србија, а тамо је спадала и комуна Лесковца, заостајала по броју гајене стоке за пределима северне Србије, који су били богатији у „живом благу“ (13, с. XXXVI до XXXVII).

Иако сточни фонд није био тако бројан као у северној Србији, где су нешто касније поникле и прве кланице, ипак у доцнијим годинама и овде опада број стоке, нарочито у односу на број становништва чији је број нагло растао. Овде је више гајена овца и коза, а њихови производи вуна и козина коришћени су у занатској и индустријској преради у овим крајевима, као и у локалној индустрији за коју чак није било довољно ових сировина. Па ипак, из ових крајева је извожена стока и њене прерађевине, вуна и кожа, али највише на исток, у Бугарску и Турску.

Поред пораста становништва, опадање сточног фонда настало је и као последица ратова 1877/78., 1912. и 1914. до 1918. године. Колико је било стоке у појединим насељима из алувијалне равни Јужне Мораве у периоду првог светског рата и колико је од тога предато или заклано, приказано је у табlici 20.¹⁵⁾

Таблица 20

Врста стоке	Мрштане	Братмиловце	Балинице	Доње Крајину	Горње Крајин.	Злоћудове	Немањица	Укупно
Говеда	184	83	82	121	78	46	33	627
Коњи	42	18	3	8	10	1	2	84
Овце	325	308	258	53	75	63	8	1090
Козе	6	3	—	7	—	1	—	17
Свиње	92	48	17	12	29	15	19	232
Кошница обична	5	3	4	2	3	1	1	19
Кола воловска и обична	80	30	30	40	26	10	10	226

Ту се налазе и подаци како је стока класифицирана те се види да је на територији мрштанске општине тада било:

радне стоке: волова и бивола 510, коња 95
стоке за приплод: овнова 74, оваца 594 и коза 24
стоке за клање: оваца 135

После завршеног првог светског рата развој комуне Лесковац је био усмерен тако да су се и даље смањивале шумске површине, а повећавало зиратно земљиште, а у вези с тим се наставило опадање броја

¹⁵⁾ Подаци за подробно назначење становништва и стоке мрштанске општине лесковачког среза, врањског округа — Градски историјски архив Ниш, Фонд војно-моравске инспекционе области.

гајене стоке. Сточарство није свуда заступљено подједнако. То се види из табеле бр. 14, која показује величину пашњачких и ливадских површина као основу за развој сточарске производње. Најбоље услове за гајење стоке имају насеља Грделичке клисуре, јер су тамо највећи проценти укупног земљишта под пашњацима и ливадама (Грделица — ливаде 4,96%, а пашњака 19,83%; Несврта — ливаде 12,63%, а пашњака 5,26% и, најзад, Предејане 13,89% ливаде, а 18,07 пашњака).

Код многих насеља природну основу за гајење стоке чине велике шумске површине на Кукавици, Бабичкој гори или на стрмим пади-нама Грделичке клисуре: код Вучја, Предејана, Несврте и Јашуње, код којих величина шумске површине прелази 30—84% од укупне површине њихових атара; ово је утолико значајније што је кресање лисника за земску прехрану стоке било дуго година, а и данас је, један од значајних извора зимске исхране.

Најслабије услове за гајење стоке има Мрштане, које нема довољно пашњака ни ливада, а и сасвим је без шуме. Но, иако услови нису свуда подједнако повољни, ипак је сточарство заступљено свуда, па и у Мрштану. Ово насеље је најважнији произвођач млека за лесковачко тржиште, што значи да је у њему развијено гајење говеда, и то квалитетне млечне стоке.

Како је гајена стока у појединим деловима области може се показати на примеру неких села. У Винарцу се стока одржавала напасањем у сеоској утрини заједничкој својини, у крчевинама и пуштањем у стрњике, кад се жито пожње. Осим тога свиње су гоњене у жир на планиу Кукавицу (Бели кладанац у атару Стројковца) и у колашнички Средор. Овако је било до 1912. године, када су постојале велике породичне задруге, које су понекад чувале и по 50 брава свиња. Намножавањем становништва у насељу долази до утрине и то у два маха (1939. и 1963. год.), те је крмна основа смањена. Тада је почело да се обраћа више пажње производњи крмног биља нарочито детелине, сточне репе и сачме, али је ипак број гајене стоке по домаћинству постао знатно мањи. Док су раније имућнија домаћинства чувала и до 100 оваца, неколико грла крупне стоке, неколико коза и већи број свиња, данас се у једном домаћинству гаји просечно до 30 оваца, 15 свиња, 2 краве и 1—2 коња. Гајење бивола је нарочито јако развијено између два рата, када се у Винарцу чувало и до 100 бивола, који су продавани у Лесковцу, а куповали су их Шиптари са Космета. Данас се гајење бивола одржало само у неколико домаћинстава, јер могу да се одгаје са веома оскудном храном (33, с. 115—117). Овакав сличан процес развијао се и у осталим равничарским насељима доње Јабланице и Јужне Мораве.

Развој сточарства је изгледао друкчије у Грделичкој крисури, правом сточарском реону. Ту је сточарска производња била различита у равни Мораве на површи и на највишем земљишту које се простире на висини изнад 1200 м надморске висине. Моравска раван је најслабије оријентисана на гајење стоке, иако се „напасају малобројне овце“ на стрмим долињским странама, на малим сеоским утринама а, после жетве, и на стрњиштима. (41, с. 55)

На површинама, где пашњаци и шуме захватају знатне површине, много су веће природне погодбе за сточарство, а оно је овде важнија привредна грана.

Крајем 18. и у 19. веку у овом региону је било више стоке, јер је било више ливада и шума, а и живело се у патријархалним задругама. Исто тако, саобраћајни положај клисуре чинио је да је гајење стоке тада било рентабилно. За зимску исхрану се и овде користио лисник који су слагали у „чардаке“. Већа домаћинства су имала 100—300 оваца, 20—25 брава коза 2—10 коња, 1—3 пара волова, а било је и таквих где се стока „хиљадилла“. По ослобођењу од Турака повећавале су се обрадиве површине на рачун пашњака у шума, те је то утицало на смањење броја стоке. Бројно опадање стоке је нарочито јако у доба последњег рата, када је уништено око 60% сточног фонда (41, с. 56—57).

Упркос томе, сточарство је данас важна привредна грана. Највише се гаји овца: једно домаћинство има минимално 10 оваца, а просечно на домаћинства долази 15 брава. Свако домаћинство има 1 краву, док је просек 4—5 крава по домаћинству. Говеда углавном служе за вучу, ради добијања сточног ђубрива. Биволи се овде не гаје. Како је рељеф дисециран, а нагиби велики, велика је и потреба за коњима као товарним животињама, јер се често само коњима може обављати транспорт. Стога готово свако домаћинство има по једног коња. Гаје се и свиње: свако домаћинство има 1—2 брва. Стока овог региона напаса се по утринама, шумама, а после косидбе и жетве по ливадама и њивама. Поједина села ближе Чемернику и Кукавици имају велике атаре и знатан број стоке. Стоку чувају чланови домаћинства, а ређе се удружују и узимају једног чобанина. Главна зимска прехрана и данас је лисник, а поред тога сено и слама. Земљу деле на потесе. У 2 или 3 потеса, колико их обично има, земља се обрађује сваке друге, односно треће године, тако да се стока слободно креће по простору који је остао необрађен (41, с. 57—58).

Трећи, највиши део Грделичке клисуре у коме нема сталних насеља, је терен огромних пашњака на Чемернику (Кула, Преслап, Чемерник, Пржица) и Кукавици (Фурниште, Прека вода, Влајна, Јелова глава), на којима се лети напаса стока са околних села површи и из области Црне Траве (на Чемернику), а из слива Ветернице (на Кукавици). На овим Пашњацима су раније чували своја стада Ашани (Црновунци) из околине Солуна, а зимовали су у околини Врања и Лесковца. На Чемерник су они долазили до 1941. године, а на Кукавицу до 1920. (41, с. 60—61).

У Лесковачкој Морави се биволи гаје, углавном, на простору западно од Мрштана према Грделици и у целом Поречју и насељима Јабланице од Доњег Синковца до Лебана и даље. Белих бивола има у Тогочевцу (Јабланица) и Кумареву (долина Мораве). Биволско месо и масло се дуго времена продавало на лесковачкој пијаци, јер је гајење бивола било нарочито јако заступљено у доба Турака. После 1878. године почело је јаче да се развија свињогојство, које је дотле било сипувано од стране Турака. Гајењем и свиња се бавио и национални јунак овог краја Станко Бојација. Развоју свињогојства су допринели трговински уговори са Аустроугарском, а као природна основа су му служиле жирородне шуме на Кукавици и Бабичкој гори (2, с. 20—21).

На планину Кукавицу на жирење су дотериване свиње у крдима из целе Лесковачке Мораве. Док је било жира на Бабичкој гори и тамо су се жириле свиње из насеља источно од Мораве, па чак и из насеља Пусте реке (Међа). За жирење је најбоље било у месту Голема река више села Збежиште покрај Вучја, затим Црни вир, Станкова бара, Средор и још нека места изнад села Чукљеника на Кукавици. Жирило се удруживањем, а жирење је почињало после Крстовдана и трајало све до Бадњег дана (2, с. 23).

У Големој реци је било 1938. године три крда по 200 брава свиња и то из села доње Јабланице, Бошњака, Пертата, Турековца и Доњег Трњана, а затим из ветерничких села Радоњице и Бунушког Читлука. Последњи пут су на жирење терали свиње 1928. године сељаци из Богојевца, Кумарева, Турековца и Братмиловца. Данас се жирење обавља тако што домаћини свиње отерају код својих пријатеља у Брзу, Горину, Букову главу или које друго насеље у подножају Кукавице (2, с. 24).

У Поречју се дуго одржао још један начин чувања свиња. Мештани направе ограду од снега висине 1 метра, а по земљи, унутар ограде, набацају овас. То се одржало у Бунуши, Тодоровцу, Радоњици, Мирошевицу, Горњој и Доњој Јајини и другим местима у доњем току реке Ветернице (2, с. 24).

У брдским селима Бабичке горе се од давнина много гаје овце због вуне за одела, а и због белог мрса. Раније је било много коза. Стока се чува заједнички; понегде још има говедара и свињара, али како се број стоке стално смањује и то ће ишчезнути. Стока се истерује у поље на пашу, а зими је по шталама. У селима Бабичко и Црковница још увек постоје сампаси за коње и говеда. Отерају их у планину а враћају отуд само по потреби. Врсте стоке које се гаје не спадају у квалитетније. Од оваца гаје се полугркиње, косовке и заплањке. Врсте волова су: мелезани (укрштањем камењара и швајцараца), швајцарци и камењари. Од свиња се гаји позната врста „моравка“ (2, с. 21—22).

Из података о појединим деловима комуне, види се да је сточарство још увек значајна привредна грана. Главну основу за гајење стоке чине сеоске утрине, тамо где их још има, а често се стока напаса и на стрњиштима, као као и на неограђеним деловима атара. Шуме и лисник су такође значајни за исхрану стоке. Последњих година се све више гаји сточно биље и то детелине и луцерке, нарочито у нижим моравским селима.

Највише се држе говеда и овце. Овце се држе свуда а представљају најзначајнију врсту стоке у вишим пределима Грделичке клисуре и осталих виших делова области. Свиње се исто тако гаје свуда, и то се хране кукурузом од како су сасечене жирородне шуме, мада и данас има жирења свиња у селима на Кукавици и Бабичкој гори.

Гајење бивола, раније много више заступљено, сведено је на мању територију. она је данас сасвим незнатно у насељима Поморавља и ограничено је углавном на насеља доње Јабланице и Ветернице. У Грделичкој клисури, где је коњ главна транспортна и товарна живо-

тиња, гаји се нешто више коња, мада је њихов број у опадању последњих година. До 1950. године на територији Грделичке клисуре, а и у осталим деловима комуне, гајено је доста коза. Њихово гајење је минимално после забране или их више уопште нема. Колико се различитих врста стоке гаји у појединим деловима области види се из табеле 21 израђене нао снову пописа од 15. јануара 1955. године, где је поред укупног броја стоке приказано и колико се од тога броја налази код приватника, као и колико има радне стоке.

Из табеле 21 се види да су на територији лесковачке комуне најбројније овце, затим говеда, па свиње, биволи, коњи и козе. Од осталих најбројнија је живина, док се друге врсте гаје сасвим незнатно. Из табеле се види и то да се поједине врсте стоке не гаје подједнако у свим деловима комуне.

Колики број грла поједине врсте долази на једног становника, приказано је у табели 22. Из те табеле се види да се на територији комуне највише гаје овце, а затим говеда, свиње, биволи, коњи и козе. Број осталих врста је сасвим минималан сем живине, те се може занемарити.

Сточни фонд је знатно смањен у односу на период крајем 19. века и то не апсолутни број гајене стоке, него број стоке на једног становника. Узроци су многобројни. Поред размножавања становништва, које се удвостручило, а у неким насељима и утростручило, узрок је и стално повећање ораничких површима а истовремено опадање површина пашњака и ливада. Значајан фактор у овом процесу су ратови, који су обавезно уништавали сточни фонд. Тако су у рату од 1877. до 1878. године многа села у околини Лесковца остала без радне стоке.¹⁶⁾ Велику улогу играју такође и промене у начину живота и привреде, што је имало за последицу опадање броја гајених бивола, који су некада били најважнија врста стоке. То све је утицало да је сточарство изменило и свој положај у домаћинству. Раније је оно било основна привредна грана за добијање новца, а данас укључивање у индустрију, развој повртарства, печалба и друге допунске гране привређивање доносе новчана средства у сеоско газдинство, тако да и то утиче на опадање сточног фонда.

Сточарство комуне се одликује смањеним сточним фондом у коме још увек доминирају овце испред свих осталих врста. Разлике између укупног броја говеда, као и њиховог броја у односу на 1 становника, далеко су мање, а исто тако су мале разлике и у погледу броја свиња. Ово указује да се обе ове сточне врсте гаје подједнако на целој територији комуне. Гајење бивола данас је минимално, као и гајење коња и коза. На ово су утицали многи фактори. Савремени начин живота најзначајнији је за опадање броја бивола, јер је истовремено опао и број потрошача њихових прерађевина које се од те врсте стоке добијају. За опадање броја гајених коња је било пресудно побољшање сао-

¹⁶⁾ ДА СР Србије, Збирка ПО к. 64 р. Бр. 215.

браћаја. Коњ је био искључиво товарна животиња намењена транспорту, док су као радна стока коришћени волови и биволи. Где год је уведен железнички и аутобуски саобраћај, знатно је опао број гајених коња. Данас се нешто више гаје у поморавским селима ближе Лесковцу (Бадинце, Братмиловце), где је раније, а и сада, рабаџилук важна допунска привредна грана. Опадање гајења коза изазвано је посебним узроцима. Њихово гајење је забрањено законом да би се у овом пределу изразите ерозије овај процес смањило, јер су га козе убрзавале уништавањем шумских младика.

До опадања броја стоке дошло је из разних узрока, али је оно свуда јасно изражено. Још боље се уочава када се упореди са бројем стоке на 1000 ст. што је дато за доба одмах по ослобођењу од Турака (в. стр. 67). Колико је тај број умањен јасно је кад се види да данас на 1000 становника има свега 28,6 коња, 257 говеда, 171 свиња, 917 оваца, и 16,9 коза. Број стоке по становнику свуда је мањи изузев код броја свиња које се у то доба тек почињу да гаје, пошто су Турци забрањивали њихово гајење.

Сточарска производња комуне данас је ипак најразвијенија у Грделичкој клисури где су до 1950. године највише гајене козе, а данас се планински пашњаци клисуре користе 70% за овце. Говеда су слабије заступљена и служе искључиво за рад, а коњи су товарне животиње. Иако је овде сточарство најважнија пољопривредна грана, стока је доста лошег квалитета и ситна, јер се сој оваца и говеда овде није мењао од 1895. до 1955. када почиње меринизација оваца. Узроци су: природно слаба крмна база, велика аграрна насељеност, природно мале травне површине и одсуство комуникација (39, с. 74—92). Ни сада нема довољно сточне хране; дуго времена лисник је био искључива сточна храна, а после забране кресања то су постале ливаде и пашњаци.

У периоду од 1895. до 1955. године, опао је број коња у клисури. Број говеда је у истом периоду порастао у свим реонима. У порасту је и број оваца, а преко два пута је већи број свиња које се гаје. Па ипак, пораст броја стоке је мањи од пораста броја газдинстава и становништва. Због тога сточарство није напредовало у односу на број становника, него је у опадању. У структури још увек преовлађују овце и заједно са говедима, која су на другом месту по броју, чине 90% сточног фонда клисуре, а остатак долази на свиње и сасвим незнатно на коње. Овај њихов доменантан положај сасвим је у складу са природним условима, јер с утраве главни извор прехране, мада би у долињском делу клисуре требало да је више говеда и свиња (39, с. 78—79).

У односу на целу Србију, Клисура има веће учешће оваца у укупном сточном фонду, док се по броју говеда поклапа са просеком Србије. По учешћу, Грделичка клисура је слабија од просека Србије и од других планинских реона. Када се узму у обзир условна грла од 500 килограма тежине, онда су на првом месту по тежини говеда, док су овце на првом месту по броју грла, јер чине једну петину сточног фонда долине, једну трећину брдског, а више од једне трећине планинског реона клисуре (39, с. 81).

Таблица 21

Врста стоке	Брстовац		Вучје		Грделица		Лесковац		Манојловце		Печњевце		Предејане		Свега	
	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно	укупно	приватно
Кови од тога	укупно	69	67	857	845	223	221	981	832	667	651	357	315	314	3469	3262
	кобиле	24	23	395	393	83	83	402	354	253	250	112	103	91	1360	1297
Говеда од тога	радни кови	64	62	684	674	163	161	868	741	564	551	313	293	250	249	2731
	укупно	1624	1623	7259	7229	4613	4613	3698	3443	5230	5195	4338	4308	4172	4465	31234
	јунице	27	27	127	127	37	37	53	48	88	85	30	29	75	75	437
	краве	896	896	3541	3527	2798	2798	3197	2124	3051	3051	2170	2161	2125	2123	17804
Свиње од тога	радне краве	917	917	3426	3420	2717	2717	2085	2083	3051	3051	2180	2173	1906	1906	16282
	волони	193	192	904	902	694	694	191	46	647	646	1102	1095	772	770	4503
Зечви	укупно	905	885	4622	4603	2813	2813	3287	3141	3786	3777	2795	2733	2584	2584	20792
	крмаче	287	281	1286	1285	288	288	768	705	775	767	706	674	331	331	4441
Живина		101	101	136	136	31	31	127	112	26	26	52	51	16	16	489
Биволи		11457	11453	30892	30837	23881	23681	26491	26381	27096	26994	26831	26716	12905	12905	159533
Мазге		8	8	2010	2010	398	398	1211	1210	579	579	26	26	24	24	4256
Магарци		—	—	—	—	3	3	3	3	—	—	—	—	1	1	7
Овце од тога	Магарци	19	19	22	22	5	5	8	8	—	—	—	—	1	1	7
	укупно	4992	4992	21913	21913	14507	14507	13363	13325	19250	18992	16762	16723	20373	20286	111160
Козе	за приплод	3052	3052	14605	14603	10523	10523	9318	9488	13418	13190	10420	10392	14329	14254	75865
		103	103	822	821	371	371	305	302	155	155	286	275	9	9	2051

Таблица 22

Врста стоке	Кови	Говеда	Свиње	Зечви	Живина	Биволи	Мазге	Магарци	Овце	Козе
Брстовац	укупно	69	1624	905	101	11457	8	—	19	4992
	на 1 ст.	0,107	0,253	0,141	0,01	1,78	0,001	—	0,002	0,77
Вучје	укупно	857	7259	4622	136	30892	2010	—	22	21913
	на 1 ст.	0,04	0,35	0,22	0,006	1,51	0,09	—	0,001	1,07
Грделица	укупно	223	4613	2813	31	23681	398	3	5	14507
	на 1 ст.	0,01	0,25	0,15	0,001	1,32	0,02	0,0001	0,0002	0,81
Лесковац	укупно	981	3698	3287	127	26491	1211	3	8	13363
	на 1 ст.	0,03	0,11	0,10	0,004	0,84	0,03	0,00009	0,0002	0,42
Манојловце	укупно	667	5230	3786	26	27096	579	—	—	19250
	на 1 ст.	0,03	0,28	0,20	0,001	1,47	0,03	—	—	1,04
Печњевце	укупно	357	4438	2795	52	26831	26	—	16	16762
	на 1 ст.	0,02	0,28	0,18	0,003	1,72	0,001	—	0,001	1,07
Предејане	укупно	315	4472	2584	16	12905	24	1	8	20378
	на 1 ст.	0,02	0,39	0,22	0,001	1,12	0,0002	0,00008	0,0007	1,78
Свега	укупно	3469	31334	20792	489	159353	4256	7	78	111165
	на 1 ст.	0,02	0,25	0,17	0,004	1,31	0,03	0,0005	0,0006	0,91

Иако је стока бројнија него у другим планинским деловима Србије, услови за сточарство су овде неповољнији, јер је већа оптерећеност пољопривредне површине стоком, што је последица веће аграрне пренасељености. Нарочито су пољопривредне површине сувише оптерећене овцама и говедима, док је свиња нешто мање, али ипак више него у осталим планинским пределима. Оптерећеност се још јасније види кад се посматра број условних грла на 100 ха пољопривредне површине. „Овде се не може говорити о јаким сточарству, јер на једно условно грло долази преко 2 ха обрадиве површине, преко 3 ха пољопривредне површине, а и производност стоке је мања него на пример у тимочком басену“. Највеће је оптерећење долињске области где на 100 ха пољопривредне површине долази 39 условних грла, од чега су 28 говеда. Брдски део клисуре је мање оптерећен, али како је он највише изложена ерозији због великих нагиба и изломљености рељефа, садашњи број стоке је превелик (39, с. 84).

Ливаде у пашњаци у клисури су много више оптерећени него у осталим планинским деловима Србије. и то оваца има четири, а говеда два пута више. Иако је стока укупно бројнија а оптерећеност већа, Грделичка клисура заостаје за Тимочким басеном и Сјеничком облашћу по броју грла у односу на газдинство и у односу на укупно становништво, јер тамо има око два пута више оваца, а око 3 пута више говеда у газдинствима, а исто тако Тимочки басен има 40% више стоке по тежини, а у Сјеници дође и три пута више условних грла на једног становника. (39, с. 81—84)

Поједине гране сточарства нису баш најбоље усмерене. Говедарство је усмерено углавном на чување стоке за рад, а незнатна је и производња меса и млека. Овчарство, основна грана сточарства, усмерено је на добијање меса, вуне и млека, и одговара углавном економици домаћинства, те је, нарочито у вишим деловима, више приплодних оваца, а и њихов број се стално повећава. И гајење коња је више усмерено на гајење за рад, јер служе за пренос товара, за јахање, али је сасвим нерентабилно. Свињарство такође нема производни смер, него је намењено исхрани. Иако нема довољно крмне базе за гајење свиња, пошто су шуме искрчене, многи купују храну за свиње, и то најчешће кукуруз, од друге зараде (печалба, рад у фабрици и тд.). Ово показује како допунске гране привреде, које дају више новчаних средстава домаћинству, могу да утичу на развој једне гране сточарства, иако за њу нема добрих природних услова, као што је то случај са свињарством у клисури. Живинарство је само допунска грана и служи за добијање јаја и меса (39, с. 88).

Поред недовољне крмне базе, сточарство Грделичке клисуре одликује се и веома лошим врстама стоке, јер су се ту дуго одржали најпримитивнији сојеви због слабих саобраћајних веза. Од говеда има буше. домаће шарено говеће у типу сименталаца, монтафона и њихових мелези у долињским деловима, а у вишим деловима Клисуре само буша. Овце су представљене домаћом праменком; највише мешавине има у долини. У долињском делу се гаји и више врста свиња и то претежно за маст — моравка 40%, бела планинка 20% и шумадинка 15%,

а остало су мелези. У осталим деловима клисуре је највише било беле планинке 40%, па моравке 25% и шумадинке 15%, а у планинском делу је бела планинка заступљена са 70%.

У закључку се може рећи следеће: сточарство је у лесковачкој комуни још увек важна грана пољопривреде, али је по врстама стоке и по начину гајења и данас екстензивно. Недостатак других привредних извора, нарочито у вишим деловима области истакао је сточарство, нарочито овчарство у први план, иако су крмне површине преоптерећене бројем стоке, док сама газдинства немају довољан број стоке. У циљу побољшања сточне производње, која је у вишим деловима још увек доминантна грана, а у нижим се усмерава на производњу млека, масла и других сточних производа, потребно је побољшати слојеве појединих сточних врста, мелиорисати ливаде и пашњаке и изградити боље услове за смештај стоке.

Пољопривредна добра и остала општедруштвена имања. — Пољопривреда трпи измене у новим друштвеним условима који су настали после другог светског рата и које се, пре свега, огледају у појави пољопривредних добара и задружних економија. Иако на територији лесковачке комуне није било већих поседа ипак, као што показује пример Грделичке клисуре (в. стр. 45—46), аграрном реформом, национализацијом и конфискацијом имања после другог светског рата, је створен фонд општедруштвеног земљишта, од кога су створени општедруштвени поседи са циљем да постану носиоци развоја социјалистичких односа у пољопривреди.

Те „жиге“ социјалистичке пољопривреде су биле у прво време земљорадничке задруге, које су у многим насељима била створене још у периоду између два светска рата, а њихово оснивање је нарочито бројно после 1945. године. Поред тога што су биле посредници између села и града, оне су имале често и мањи посед земљишта, задружну економију, на којој је требало да демонстрирају сељанима савременији начин обраде. У многим насељима су биле основане и сељачке радне задруге. Оне су чиниле скуп поседа приватних газдинстава у једну радну целину с тежњом да се, кроз окупљање поседа и примену савремених оруђа и средстава, побољша индивидуална ситна сељачка производња, која је имала пуно недостатака. Сељачке радне задруге су врло брзо расформиране, прво, што није био велики одзив приликом њиховог стварања, а друго, што и оне које су створене нису имале успеха. Слично томе, и успех земљорадничких задруга на трансформацији сељачке пољопривредне производње био је у почетку минималан, јер су оне најчешће биле трговинске организације, које су насеља снабдевале индустријским производима вршећи истовремено и откуп сеоских производа, док им је сама пољопривредна производња била споредна.

Касније је дошло до стварања земљорадничких задруга општег типа са задружним економијама, које су биле у већој или мањој мери опремљене машинским парком и које су своје делатност усмериле на производну кооперацију са приватним сеоским газдинствима желећи да тако у што већој мери утичу на увођење савременог начина обраде,

на увођење рентабилнијих култура, а на тај начин и на повећање производње и побољшање приноса појединих културних биљака. Тамо где су били већи комплекси земљишта стварана су већа пољопривредна добра, као на пр. „Дубочица“ у Винарцу и „Јабланица“ у Турековцу, „Бора Станковић-Ђулавка“ у Вучју, пољопривредна задруга у Манојловцу, пољопривредни школски центар у Лесковцу и др.

Но, и поред тога што су доцније законске мере, као што су арондација задружних имања и кооперација са индивидуалним газдинствима имале за циљ, да побољшају производњу и унапреде утицај ових социјалистичких газдинстава, ипак она нису дала жељене резултате, а комуна Лесковац је и данас претежно предео ситносопственичких поседа, а општедруштвена својина у пољопривреди чини тек незнатан део укупне пољопривредне производње.

Ипак су ова, иако у сасвим малом броју заступљена, газдинства жиже социјалистичке производње, учинила да се измени процес пољопривредне производње у малом сеоском газдинству, као и на самим добрима, што се види из упоређења како су нека од ових општедруштвених газдинстава и задружних организација изгледала 1957. године, а како изгледају данас. На територији тадашње општине Лесковац било је 1957. године 5 земљорадничких задруга и то у Винарцу, Доњој Стопањи, Доњој Јајини, Турековцу и Белановцу. Задружне економије су имале задруге у Белановцу, од 44 ха, као и задруга у Турековцу 3 ха, а налазила се на територији насеља Влаسه, и пре тога била својина радне задруге. Задруга у Белановцу је имала дотрајалу машину — трактор и вршалицу, а Турековац је набавио нов трактор са вршалицом и плугом. Остале задруге нису имале никаквих пољопривредних алатки, јер се већина њих углавном бавила прометом индустријске робе, а врло мало откупом пољопривредних производа. Тада је постојала у Лесковцу и млекарска задруга, у коју су били учлањени прозвођачи сточари из најближих села око града. Задруга је била основана да помогне у снабдевању града млеком. Прикупљајући извесне количине млека које је прерађивала и продавала изван града, ова задруга је, напротив, повећавала оскудицу млека у Лесковцу, смањивала још више незнатне количине млечних производа, те је убрзо била расформирана.

У истом периоду на овој територији су била и три пољопривредна добра, две пољопривредне установе и огледна станица за повртарство и индустријско биље, испостава завода за пољопривредна истраживања из Зајечара. Њихова укупна површина је износила 553 ха, од чега је пољопривредно добро „Дубочица“ у Винарцу обухватало 235 ха, а пољопривредно добро у Турековцу „Јабланица“ 248 ха. Предузеће за производњу дувана имало је своје имање у величини од 6 ха. Имања ових добара била су углавном у комплексима, јер је арондација код Дубочице и Јабланице била скоро потпуно спроведена (96% и 92%), а имање предузећа за дуван било је само путем издељено на два дела. Ова три имања су се међусобно фразликовала и по карактеру. Предузеће за производњу дувана је специјализовано предузеће, стога је целокупна површина у његовој својини била засађена дуваном. Оста-

ла два су имала другачију производњу структуру, међусобно различиту, као што се види из таблице 23.

Таблица 23

Пољоп. добро	жито ха	%	Инд.		Пов.		Крм.		Воћ-		Лива-		Непл-	
			биљ ха	%	ха	%	биље ха	%	њаци ха	%	де ха	%	одно ха	%
Винарце	178	75,4	19	8,9	12	5,0	25	10,6	—	—	—	—	—	—
Турековац	217	88,0	—	—	—	—	—	—	10	4,0	10	4,0	10	4,0

Структура пољопривредног добра из Винарца је била повољна јер је преко 10% производње тог добра чинило крмно биље, што је омогућавало да се развије бројно и квалитетно сточарство. Процент производње повртарског биља био је само релативно добар, због тога што је ту највећу површину заузимао кромпир, а то је, због близине града, највећег главног потрошача, било недовољно.

Добро у Турековцу је имало неповољну структуру, јер му је готово цела површина скоришћена за производњу жита, док индустријског и крмног биља није било уопште. Због тога овде није гајена продуктивна стока. Ова добра су била оријентисана на производњу семенске пшенице, што је за њих било рентабилније, а истовремено је повољно утицало на индивидуални произвођаче, јер су им давали квалитетно семе и служили као углед у примени модерне агротехнике.

Стоку је гајило само добро у Винарцу, и то свиње и говеда, јер су за то имали најповољније услове, пошто се налазе у равни Мораве. Добро у Турековцу је имало само радну стоку, као што се види из прегледа:

	Коњи	Говсда	Овце	Свиње	Живина
Винарце	7	40	—	69	83
Турековац	5	5	—	43	15

Сва три добра су била снабдевена и извесним бројем савремених пољопривредних машина за обављање пољопривредних послова, што се види из таблице 24.

Таблица 24

Врста справа	Дубочица	Јабланица	Предузеће за дуван	Укупно
Трактори	5	4	5	14
Трактори плугови	5	4	5	14
Тракторске сејалице	2	2	—	4
Тракторске жетелице	2	2	—	4
Вршалице	1	2	—	3

Справе на добру у Турековцу су биле застареле и некомплетиране, а то је утицало и на закашњење пољопривредних радова на том добру. С друге стране, „Дубочица“ је била најбоље опремљено добро не само у тадашњем срезу Лесковац, него и у овом делу Србије. Предузеће за дуван имало је, поред ових основних машина, и неке ситније справе неопходне за њихову специјализовану производњу (пумпе, моторе за наводњавање, дувана, запрашиваче и пумпе за заштиту од биљних болести). За обављање свих послова на добрима су подигнуте и најнужније зграде за смештај. Тако су она добила и посебан изглед у пејзажу ових предела.

Поред добара, на унапређењу пољопривредне производње радиле су у то доба још 3 пољопривредне установе: лозно-воћни расадник у Лесковцу, економија средње пољопривредне школе и огледна станица за повртарско биље — испостава завода за пољопривредна истраживања из Зајечара. Делокруг њиховог рада односио се на територију целог среза. Лозно-воћни расадник има површину од 62 ха, а капацитет производње му је 25—30000 воћних садница и пола милиона калемова годишње. Док на пољопривредним добрима није било пољопривредних стручњака, овде их је било више, а имали су и најпотребнији машински парк: 1 трактор, 1 трактор-плуг, 1 запрежну сејалицу и 1 моторну прскалицу капацитета 300 литара, а поред тога виноградске и воћарске пумпе, запрашиваче, виноградарске плугове и тд. У расаднику су, такође, биле подигнуте и најпотребније зграде. Економија средње пољопривредне школе имала је нешто већу површину, 84 ха и, поред обуке ђака, производила је и за тржиште. И она је била опремљена савременим оруђима (2 трактора, 1 сејалица, 2 тракторска плуга, 1 трактор тањирач и 1 вршалица). Огледна станица је била најслабије опремљена и тек је била отпочела са научно-истраживачким радом у погледу индустријског и повртарског биља.

Основне карактеристике тадашњих опшtedруштвених добара биле су: да су била усмерена на производњу рентабилних семенских култура, ка сточарству су биле слабије оријентисане, а сеоским индивидуалним газдинствима су служиле као пример у погледу начина обраде пружајући им истовремено и техничку помоћ. Број добара није био велики и углавном су била концентрисана у нижим деловима комуне, у равницама река, али је зато број задруге био много већи. У почетку је готово свако село имало своју задругу; њихово груписање почело је тек доцније. Већина земљорадничких задруга се налазила у тадашњим општинским средиштима, а она су обухватала по неколико насеља и због тога су њихове економије биле исцепкане на многобројне ситне делове.

Последњих 10 година су порасла улагања у пољопривредну производњу и задруге су постале главни носиоци савременог начина производње на селу. Променило се, не само стање у овим опшtedруштвеним заједницама, него се изменило и њихов утицај на сеоску производњу, јер данас сељачка газдинства много више употребљавају савремена оруђа и агротехничка средства него раније и много је већа

производња рентабилнијих култура. Изменила се и структура пољопривредних добара. Иако општедруштвени сектор и данас заузима минималан део површине на територији лесковачке комуне, ипак су промене у опремљености и производњи знатне, а то је довело и до пораста њиховог утицаја у ближој и даљој околини. Промене које су настале на пољопривредним добрима, приказане су у табеларном прегледу.

Данас је на територији комуне Лесковац 12 земљорадничких задруга са средиштем у Предејану, Грделици, Оруглици, Мирошевцу, Стојковцу, Печењевцу, Орашцу, Јашуњи, Великој Грабовници, Барју, Вучју и Брестовцу. Неке од њих су настале фузијом ранијих задруга, као задруге Предејане и Цеп, Печењевце и Разгојна. Због тога обе ове задруге имају већи број парцела, пошто захватају веома пространу територију од неколико сеоских насеља.

Таблица 25

Седиште земљорадничке задруге	Укупна површина	Број парцела	Обрадиво земљиште	Оранице и баште	Воћњаци ¹⁷⁾	Виногради	Број задругара	Број коопераната			
								укупно	у рад. и повр.	дугог. засади	у сто- чарству
Предејак	150	32	92	58	74 ха	—	1452	113	95	18	—
Грделица	136	19	75	5	57 ха	3,30	1073	700	700	—	—
Оруглица	2	1	—	—	—	—	250	—	—	—	—
Мирошевце	45,32	10	18,32	16,32	3 в	—	530	217	177	—	30
Стројковце	171,10	13	161	159	1 в	1 в	754	480	460	—	20
Печењевце	292	56	232	228	3 в	3 в	660	4000	4000	—	—
Орашац	85	16	49	46	—	—	1310	—	—	—	—
Јашуња	138,99	30	132,99	132,99	—	—	750	428	428	—	—
Брестовац	297,89	40	212	206	0,70	—	787	830	830	—	—
В. Грабовци	263	82	197	175	7,5 ха	2,3 ха	54	944	922	—	22
Барје	2	1	2	2	—	—	230	—	—	—	—
Вучје	28,54	8	27,58	26,58	0,96	—	—	201	201	—	—

Из табеле 25 се виде величина, распарчаност поседа, број задругара, начин коришћења и друге основне карактеристике данашњих задружних организација на територији комуне Лесковац. Свака земљорадничка задруга има извесну земљишну површину, мада је код Оруглице и Барје она свега 2 ха. То показује да су задруге све мање само трговинске организације за снабдевање индустријском робом и откуп пољопривредних производа, као што је то било у почетку.

Највећи део те земље чини обрадиво земљиште, а оно се свуда користи за оранице и баште, и то нарочито за производњу пшенице

¹⁷⁾ Код података за воћњак и винограде стављене су ознаке ха и в. Прва ознака показује величину површина које воћњаци и виногради заузимају у тим задругама, а ознака в. означава да је наведено само колики број воћњака или винограда има у тој задрузи и да њихова површина није назначена.

и кукуруза. Ова жита се не производе само на територији задруга које имају своје поседе у вишим деловима комуне, и то у Предејану, Грделици, Оруглицу и Барју. Код прве две су веће површине под воћњацима и виноградима, док друге две имају најмање обрадиве површине, што показује да су оријентисане претежно на трговину. Кукуруз и пшеница се гаје у осталим задругама подједнако, сем у Великој Грабовници где се гаји искључиво кукуруз. Поред обрадивог земљишта, већина задруга (8 од укупно 12) има мање или веће површине под воћњацима, док 4 задруге имају и нешто винограда. Из исте табеле се види да већина задруга врши кооперацију у производњи са сеоским газдинствима осим задруге из Орашца, Оруглице и Барја, односно задруга из брдских предела. Већина коопераната учествује у заједничкој производњи у ратарству и повртарству, а у Грделици, Јашуњи, Брестовцу и Вучју је то једини облик кооперације. У Предејану се у кооперацији обрађују дугогодишњи засади (18 домаћинстава), а до кооперације у сточарству дошло је само у три задруге: Мирошевцу, Стојковцу и Великој Грабовници. Све ово показује да је деловање задружних организација на увођење рентабилнијих култура, на ширење употребе вештачких ђубрива и других савремених средстава у производњи узело много веће размере и изменило приносе и врсте култура, нарочито пшенице и кукуруза, на целој територији комуне. О томе сведочи готово свакодневно повећање производње пшенице и хибридни кукуруза, који су на многим местима потисли раније сорте.

Да би се задруге прилагодиле новим задацима, морале су да буду подигнуте просторије за смештај оруђа, стоке и готових пољопривредних производа. Опремљеност задруге у техничком и смештајном погледу приказано је у табели 26, јер је то утицало на делатност задруга у њиховој ближој и даљој околини.

На овој табели се види да се већина задруга током последњих година снабдевала најпотребнијим алатима и погонским машинама, које им служе за обраду сопствених имања и имања њихових коопераната, или их дају уз накнаду индивидуалним газдинствима. Најслабије су опремљене три планинске задруге. Орашац, Оруглица и Барје. Исто тако, већина задруга је подигла изванредан број зграда за смештај производа. Изузетак су само Оруглица и Орашац.

Постоји извесна разлика између земљорадничких задруга данас и оних из 1957. године. Разлика је у томе што је пре било више задруга слабије опремљених, које су углавном биле оријентисане на трговинску делатност. Данашње задруге су смештене најчешће у некадашње општинске центре и већина њих се налази у местима саобраћајно боље повезаним, са изузетком Барја, Оруглице и Орашца — планинских задруга. Задруге делују на пољопривредну производњу околних насеља тако, што кроз кооперацију са индивидуалним потрошачима оне њих обавезују да производе рентабилније културе и да употребљавају вештачко ђубриво.

Задруге су трошиле на својим имањима 1571 килограм разних средстава за заштиту биља, а задругарима су продале 4280 килограма,

Табелица 26

	Предејане	Грдлица	Оруглица	Мирошевце	Стројковце	Печењево	Срашац	Пашуња	Брстовац	Б. Грабовица	Бяре	Вуље
Погонске машине												
трактори	2	4	—	4	8	15	2	8	12	6	1	4
електромотори	—	1	—	2	2	—	—	—	2	2	—	2
комбајни за жито	—	—	—	—	2	2	—	1	1	—	—	—
камиони	1	1	1	—	1	1	—	—	2	1	—	1
Пољопривредне машине и оруђа												
сушаре за воће	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
мот. прскалице	4	2	—	1	2	—	—	1	1	—	—	2
вршалице	—	1	—	3	6	9	2	3	9	6	—	3
тр. култиватори и пра.	—	1	—	1	3	2	—	—	2	1	—	2
тр. за растур в. ђубрива	—	1	—	1	1	1	—	1	1	—	—	1
тр. сејалице за жито	—	1	—	1	1	1	—	2	1	1	—	1
тријер и селектор	—	—	1	2	1	—	—	—	1	—	—	1
мот. запраш. и замаг.	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	2
жетел. самовезачице	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
Грађевине за смештај стоке												
Товилишта за коње	број грла	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
		25	—	—	60	100	—	—	—	—	—	—
Стаје за говеда и коње	број грла	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—
		—	—	—	12	100	70	—	—	—	—	—
Прасилишта	број бокс.	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
број		—	—	—	4	—	23	—	—	—	—	—
Одгајилалиште подмлатка свиња	број грла	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
		—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—
Кланице	број	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Капацитет	т/8 час.	—	15	—	—	—	—	—	5	—	—	0,5
Остале грађевине за смештај												
Силоси и магацини	број за ваг.	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—
		—	—	—	10	—	10	—	—	1	—	—
Кошеви за кукуруз	за ваг.	—	—	—	1	1	1	—	—	1	—	1
		—	—	—	2	20	40	—	—	36	—	10
Живинарник	број за ком.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
		—	—	—	—	—	—	—	—	300	—	—
Шупе за палине	број површ. м ²	—	1	—	1	1	1	—	4	1	1	1
		—	112	—	160	375	300	—	80	675	252	20
Остали магацини	број ваг.	1	1	—	1	1	1	—	1	1	—	1
		80	7	—	10	30	100	—	15	30	—	3
Подрум	број хл.	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		—	5000	—	—	—	—	—	—	—	—	—

што сведочи о много већој употреби ових средстава на сељачким газдинствима, због чега су и много већи приноси. Иако је утицај задруга данас много више оријентисан на пољопривредну производњу него

пре десет година, откуп пољопривредних производа и снабдевање индустријским производима је још увек један од важнијих задатака задруге.

Много већи значај и утицај би требало да имају веће задруге и пољопривредна добра, којих на територији комуне има 6. Оне имају веће површине обрадивог земљишта и боље су опремљена, па је њихов утицај у околини много разноврснији, јер су оне пример за предности које собом доноси нови и савременији начин производње у свакој од пољопривредних грана. Та добра су општа земљорадничка задруга „Дубочица“ у Лесковцу, некадашње добро „Јабланица“, пољопривредно добро „Бора Станковић-Ђулавка“ из Вучја, пољопривредни школски центар у Лесковцу, пољопривредна задруга „Поморавље“ у Манојловцу и „Плантажа“ Лесковац, чије се имање највећим делом налази на Винарачком Брду.

Таблица 27

Пољопривредно	Укупна површина	Број парцела	Обрадиво земљиште	Оранице баште	Виногради	Воћњаци	Број задруга	Број коопераната			
								укупно	у ратар. у повр.	дугог. засад.	у ст.-чауству
Општа задруга „Дубочица“	301	11	288	266	20	2	576	671	668	—	3
Пољопривредна задруга „Прогрес“	783	202	579	70	—	9	516	12	—	—	12
Пољопривредно добро „Бора Станковић-Ђулавка“	208	4	208	—	—	195	—	—	—	—	—
Пољопривредни школски центар	79	4	64	58	—	5	—	—	—	—	—
Пољопривредна задруга „Поморавље“	696	245	264	254	—	3	523	573	507	—	66
Пољопривредно добро „Плантажа“	877	120	741	250	373	91	—	—	—	—	—

Као што се из таблице 27 види највећу укупну површину има добро „Плантажа“, највећи комплекси земљишта су у Вучју на добру „Ђулавка“, јер је њихов посед најмање распарчан. И школски центар у Лесковцу има мали број парцела, док је највећа распарчаност поседа пољопривредне задруге „Поморавље“ из Манојловца. Коришћење земљишта ја сасвим различито на појединим имањима. Већина њих користи своје земљиште за оранице и баште и површине под воћем, као задруге из Турековца и Манојловца, задруга и школски центар у Лесковцу. Код ових имања ораница заузима знатно веће површине, него што су површине од воћњака. Задруга „Дубочица“ и добро „Плантажа“ имају и винограде. Код „Дубочице, овог изразито ратарског имања, су ове површине минималне и далеко заостају за ораницом. Добро „Плантаже“ има највеће површине под виноградима, мање под житима и најмање под воћњацима. Површине воћњака и винограда, узете укупно, скоро су двоструко веће од површине оранице, што ука-

Таблица 28

	Општа зем. за друга „Дубоча“	Пољоприв. за друга „Прогрес“	Пољоприв. добро „Бора Станковић“	Пољоприв. школски центар	Пољоприв за друга „По моравље“	Пољоприв. добро „Плаштеже“
Погонске машине						
Трактори	15	22	8	5	12	20
Електромотори	4	—	1	1	3	—
Комбајни за жито	4	7	—	—	1	—
Остали комбајни	2	2	—	1	1	—
Камиони	2	—	1	1	1	4
Пољопривредне машине						
Сушаре за воће	—	—	1	—	—	—
Моторне прскалице	3	—	—	1	—	10
Вршалице	7	12	—	1	7	—
Трактор култиватор прашич	6	4	—	3	1	8
Трактор за растур вештачког ђуб.	3	2	—	1	1	—
Тракт. сејалице за жито	4	8	—	1	3	1
Тракт. косилице свих врста	2	1	—	1	1	—
Тријери и селектори	—	2	—	1	—	—
Мет. запрашивач и замагљивач	1	2	—	1	3	4
Жетелице и самовезачице	1	2	—	—	1	—
Радионице за мешање сточне хране	број капацитет	1 40000	—	—	—	—
Кишни агрегати	л/сек.	23	2/4600	—	1	99,2
Наводњавано у 1965. год. ха		95	110	110	10	14
Грађевине за смештај стоке						
Товилишта	за коње	број грла	—	—	—	—
	за говеда	број грла	1 150	—	—	1 150
		број грла	1 100	—	—	1 50
	Прасилишта	број бокс.	1 15	—	—	1 20
Кланице	број кан. т/8 час.	—	—	—	—	
Стаје за говеда и коње	број грла	1 100	1 80	—	1 60	1 50
	број грла	—	—	—	1 70	—
Млекуаре	број хл/за 8 час.	1 50	—	—	—	—
	број вагона	1 30	—	—	1 5	—
Кошеви за кукуруз	број вагона	1 30	1 110	—	1 6	1 42
Силоси за сточну храну	број вагона	1 40	—	—	1 10	—
	број комада	—	—	—	1 500	—
Шупе за машине	број површина м ²	—	1 1000	1 372	1 400	1 285
	број кап. ваг.	—	—	—	1 5	1 2
Подруми за вино	број хл.	1 5000	—	—	1 50	—

зује на виноградарско-воћарски карактер тог добра, које се највећим делом простире на побрђу изнад Винарца, где је била некадашња сеоска утрина. Специјализованог карактера је и добро „Бора Станковић-Ђулавка“, које је искључиво оријентисано на воћарску производњу, јер захвата терене у Брзој, на подножју Кукавице.

Задруге ратарског карактера имају и своје чланове задругаре и врше кооперацију у ратарству и у мањој мери у сточарству (Дубочица, прогрес и Поморавље).

Разлике има и у развоју сточарства. Највише могућности за гајење стоке имају задруге „Дубочица, школски центар из Лесковца и задруга „Поморавље“, јер су на њима изграђене потребне зграде за смештај стоке, као што се види из табеле 28. Сасвим минималне могућности за развој ове привредне гране има задруга „Прогрес“ из Турековца. Специјализована имања „Ђулавка“ и „Плантажа“ немају довољно зграда за смештај стоке, те ни услова за неко веће одгајивање. Осим тога, њихова производња не представља крмну базу за развој сточарства.

У табелици 28 је приказана и опремљеност појединих имања у техничком погледу. Најпотпуније је опремљено имање добра „Дубочица“ из Лесковца и школског центра. Задруге „Прогрес“ и „Поморавље“ су иза њих, али заостају по броју оруђа и зграда, као и по њиховој разноврсности. Најмање је разноврсна механизација имања „Ђулавка“ и „Плантажа“, што је последица њихове специјалне производње.

Пољопривредна добра су углавном концентрисана у нижим деловима комуне и ближе комуникацијама. „Дубочица“, школски центар и „Прогрес“ се налазе у непосредној близини града или у оближњим сеоским насељима доње Јабланице (Винарце и Турековац). „Поморавље“ из Манојловца, чије се парцеле налазе углавном у Манојловцу и Богојевцу, је у равни Мораве, а на нижем побрђу Кукавице се налазе воћњаци пољопривредног добра „Бора Станковић-Ђулавка“.

Пољопривредна добра су, према томе, концентрисана у долинским равнима Јужне Мораве и доње Јабланице, у насељима ближе граду, најближем саобраћајном средишту и највећем потрошачу њихових производа, било да је у питању поврће и воће или грочје.

Сва добра располажу најпотребнијим савременим оруђима за рад и имају најпотребније зграде за смештај оруђа, стоке и побраних производа. Већина њих има и добар саобраћајни положај, јер се налазе у насељима која леже на важнијим саобраћајницама комуне, а истовремено обухватају и најбоље земље. Пошто су у близини, имају могућности за олакшан транспорт производа и брзу продају јер им је град уједно и најважнији потрошач. И поред тога, добра нису постигла потпун успех због тога што је код већине њих посед прилично разбацан.

Разлике у делатности појединих добара се виде и из података о запосленом особљу (табела 29). Већина запослених рица радила је у пољопривредним делатностима, а незнатан број у непољопривредним. Број запослених у непољопривредним делатностима је највећи код задруге „Поморавље“, јер на територији Манојловца и околних села нема

друге земљорадничке задруге, тако да се овде убраја и особље запо-слено по задружним продавницама.

Таблица 29

Име добра	Запослено особље у								
	Укупно	Пољпр. делат.	Ратар-ству	Воћар-ству	Виног-адарст.	Сточар-ству	Прер. пољпр. произ.	Осталу пољпр. делат.	Непољ. делат.
Дубочица	107	104	42	—	5	10	15	32	3
Прогрес	97	97	97	—	—	—	—	—	—
Школски центар	40	6	—	1	—	3	—	2	—
Поморавља	79	42	38	—	—	3	—	1	37
Плантажа	183	183	5	16	63	—	—	99	—
Б. Станковић-Ђулавка	51	42	20	20	—	—	2	—	9
Свега :	557	474	202	37	68	16	17	134	49

Из таблице се види и то да су нека добра већ почела да врше и прераду својих производа, тако да прерастају у мање комбинате. Ово је веома значајно за даље снабдевање Лесковца и осталих градских центара у околини, пошто ће градови који стално бројно расту, имати све већи број потрошача.

Иако су ова добра својим радом извршила извесно деловање на измену пољопривредне производње лесковачке комуне, може се сматрати да је утицај земљорадничких задруга у овом смислу много важнији, и то из два разлога. Прво, што су земљорадничке задруге бројније и друго, што су оне расуте широм комуне.

Из развоја пољопривредне задруге „Поморавље“ видеће се како је настало и како се развијало једно пољопривредно добро. Подаци се односе, углавном, на део овог добра који се налази у селу Богојевцу.

Пољопривредно добро у Богојевцу заузима део некадашње утрине од 60 ха и зове се Велики пруд и Навалински пруд који захвата око 40 ха. Из назива се види да је највећи део тог имања уз реку, тј. на обалама Јужне Мораве. Део пољопривредне задруге „Поморавље“ у селу Богојевцу укупно има 120 ха обрадивог замљишта, а око 50 ха од тога је засађено тополом

Најпре је створено 1948. године среско пољопривредно газдинство, које је 1953. године постало самостално пољопривредно добро, а 1960. је спојено са задругом, као самостална економија у оквиру земљорадничке задруге „Поморавље“ у Манојловцу. Тако сад задруга, поред имања у Богојевцу, има 250 ха земље и у селу Доње Крајнице. Добро има све потребне алатке, док је машински парк у Манојловцу.

Економија у Богојевцу се дуго одржала као сточарско-повртаска економија, а главни њени производи били су поврће, сточна храна, а поред тога су вршили и тов стоке и имали приплодне краве. 93 ха у Богојевцу и 12 ха у Доњем Крајинцу користи пољопривредна задруга

„Поморавље“ за производњу индустријске паприке. Лук (празилук) се гаји на 10 ха, под кукурузом за тов је 20 ха, под грахорицом 12 ха и под луцерком 15 ха, одређене смеше 6 ха (специјално за зоб, грахор, пшеницу, раж и то се меће у силојаму). Имали су и 20 ха пшенице, коју су сејали да би припремили земљу за поврће. Кромпир гаје на 9 ха. Од поврћа производе боранију, грашак, али им се не исплати много ради поплава и велике конкуренције индивидуалних газдинстава. Наводњавање поврћа врше електромотором од 600 Кс са два агрегата.

Сви ови производи: лук, кромпир и паприка се продају углавном: у граду. Већина њихових производа иде „Пољопривреднику“ из Лесковца. Пшеницу су дали лесковачком предузећу „Тома Костић“. Оно што им остане од обавезе према Лесковцу, дају Нишу. У Нишу су продавали бостан, туршијаре и друго, и то предузећу „Исхрана“.

Утовљена говеда испоручују лесковачкој кланици, а исто тако „Експорту“ из Ниша, Зајечару, предузећу „22 Јули“ из Крушевца и др. У току године добро утови 200—250 грла. Набавка грла се врши већином у околини. Најбоља стока је у околини Богојевца, Мрштана и Биљанице.

Добро је почело да спроводи садњу топола у најновије време, и то из два разлога. Прво, да би помоћу ње регулисали обалу коју Морава стално подрива и друго, да би снабдевали грађом фабрику иверица у граду. Тополу су користили и за амбалажу.

На добру у Богојевцу је радило 15 сталних радника из околних села и 30 сезонских радника, а било је и нешто повремених према потреби. Недостатак радне снаге им наноси доста невоље. То је нарочито случај у Крајинцу, пошто тамо саде дуван, док се у Богојевцу дуван не гаји. За производњу поврћа се користи углавном женска радна снага, тако да на добру ради само 20 мушкараца, а 40 жена. Стална радна снага припрема у току зиме топле леје и расад, а исто тако круни кукуруз и извози стајско ђубриво. Задруга има 1—2 продавнице, и то углавном по селима.

Т р г о в и н а

Све већим развојем пољопривреде с једне стране, и повећањем броја становника и развојем саобраћаја, с друге стране, почео је један дсо становништва са ове територије да се одваја од пољопривреде и да се бави трговином и занатима. Зачеци трговине настали су врло рано, мада о њој нема неких детаљнијих података, пошто се у раном средњем веку овде готово нигде не помиње неко важније тржиште. Тада ниједан познатији трговачки друм није пролазио кроз Лесковац, Лесковачко поље или кроз Дубочицу (42, с. 23). На војној карти коју је скицирао неки аустријски војник као „једини значајан пут у Лесковачком крају означен је пут Лесковац — Ново Брдо који је ишао долином Ветернице“, али како се у многим путописима не помиње Леско-

вац, вероватно да „је постојао и краћи пут до Новог Брда ка Прокупљу, преко Медвеђе, Јабланице и Пусте Реке.“ (40, с. 113). Има и супротних мишљења. По једном још за Римљана су 2 пута ишла од Ниша на југ, и то је први ишао моравском долином на Лесковац и Брање (43, с. 78).

Чињенице да кроз комуно није у доба средњевековне српске државе пролазио неки важнији пут, да је у близини било Нсво Брдо, чувено рударско насеље, и Прокупље, знатна дубровачка колонија, као и да сена територији у то доба не помиње неко тржиште или градско насеље него само села, наводе на закључак да трговина није била развијена у већој мери. (40, с. 17—18).

Са развојем дубровачке трговине и јачањем његових колонија у околини, постепено је и комуна улазила у промет и трговина је добијала све већи значај. Ипак, први помени о трговини не потичу из средњевековне државе, него тек од путописаца који су у XVI и XVII в. пролазили кроз европску Турску.

У првој половини VXI в. се помиње да се у Лесковцу у августу одржавао велики панађур. (44, с. 62). Он се помиње и нешто доцније (1669), а у густо насељеној Дубочици, један путописац наилази на много путујућих трговаца (45, с. 38 и 46, с. 185).

Ови путописи указују да се трговина ипак морала развити нешто раније. Трговци су били Дубровчани, као и у осталој Србији. Они нису имали колонију у Лесковцу, али се из разних докумената може закључити да су залазили у јужно Поморавље још у XV в., да су у Дубочици имали дужнике, као и неку врсту свог пословође, тј. да је трговина овде постојала и пре, у средњевековној српској држави, али да се развијала преко Новог Брда, (47, с. 4 и 5).

Главна саобраћајница дубровачке трговине у доба Турака пут Дубровник — Пријеполје — Нови Пазар — прелаз преко Копаоника — Прокупље — Софија, укрштала се у Прокупљу са путем подневачког правца Београд — Крушевац — Прокупље — Лесковац — Ново Брдо, те Прокупље постаје средиште дубровачке трговине. У њега се сливају сточарске сировине Топлице, Добрича, Жупе, Расине и богатог лесковачког петоречја; западноевропском увозном робом се преко њега снабдевају и знатни градски гентри Крушевац и Лесковац (47, с. 11).

Ова трговина је нарочито јако развијена у XVII в. када је најразвијенији и каравански саобраћај из три разлога: Прво, тек тада извоз вуне, која је била главни извозни артикал Јужне Србије, добија прворазредни значај. Друго, јужно Поморавље било је захваћено дубровачком трговином тек у XVII в., кад је Прокупље постало, поред Новог Пазара, најзначајнији дубровачки центар у јужној Србији, и треће, тек у другој половини XVI и у XVII веку, дубровачка трговина са Бугарском достиже размере, а тим и транзит преко јужне Србије (40, с. 2—3).

Из ових података може се закључити следеће. Трговина се у комуни Лесковца јавила још у средњевековној српској држави и у њој су главни реч водили дубровачки трговци из Новог Брда, јер на територији комуне није било неко развијеније средиште. У турско доба, кад се главна саобраћајница Дубровачка помера нешто северније и преко Копаоника водила на Прокупље и даље за Бугарску Прокупље постаје центар дубровачке трговине северно и јужно од Јастрепца, а главни извозни артикли су вуна и кожа. Тек јачањем ове колоније, почињу да се јављају и први трговци у самом средишту данашње комуне Ле-

сковцу, као и њихови крамари, који су имали задатак да примају робу, да из-пајмљују и погађају кириције и да шаљу робу одређеном трговцу. У ово време, у 17. веку, међутим, већ има мноштво „путујућих трговаца, а истовремено већ се сасвим јасно диференцира и једно тржиште на територији данашње комуне — град Лесковац, у коме се одржава чувени панађур. Главни извозни артикала из Србије у то време, као што се види из табеле коју је дао С. Димитријевић, јесу: вуна у врећама, говеђа кожа, бивоље коже, бели восак у сандуцима, кордовани¹⁸⁾ у балама, крзно у блама. Дубровачки трговци, који су откупљивали луну отварали су дућане Лесковцу (47, с. 21—22).

Дубровачки трговци су се окупљали у Лесковцу и за време великог јесењег вашара — један од најчувенијих балканских у XVII и XVIII веку, који је трајао 15 дана и који је „држан на широкој затвореној пијаци и било је на њему много народа“. Поред Дубровчана, на вашарима у Лесковцу је било и Јевреја из Софије. Има и података да се неки дубровачки трговци стално настањују у Лесковцу. (47, с. 9—10 и 30—31 и 45, с. 39).

Стварање нове турске државе на Балканском полуострву је изменило правац трговине и избацило на површину нова трговачка средишта, а истовремено је изменило и врсту робе која је била најважнији извозни артикал из комуне. Иако се после стварања турске државе још неко време вршио извоз у Дубровник, иако је Прокупље још увек било најважније средиште трговине према западу, још крајем XVI века почиње се стварати једно средиште на територији саме комуне, а то је Лесковац, о коме има неколико помена (в. претходне стране) већ у 16. веку.

За трговину овог периода је карактеристично неколико момената. Први и најзначајнији је тај да трговински путеви према Дубровнику, којима се још неко време и у турском периоду одржава трговина и каравански саобраћај, постепено губе свој значај и добијају само значај локалних путева, којима се производи из области дотерују у ново средиште Лесковац (42, с. 24—25). Истовремено све већи начај добија уздужни пут, а зв. цариградски друм, који води моравском долином. Лесковац није лежао на овом чувеном друму, ипак је неоспорно да је постајала даља веза од Ниша према Скопљу и да је тај пут несумњиво пролазио кроз Лесковац, мада се сам правац пута не зна тачно. По некима (Браун 1669.) пут је водио долином Ветернице кроз Големо Село, обилазећи Грделичку клисуру, био још врло тежак и води порекло још из средњег века, мада се њиме ишло још неко време и у Турско доба. Друга варијанта тог пута је настала нешто касније и ишла је кроз Грделичку клисуру и њом се ишло тек у позније турско доба, а свој пуни значај добија тек у оно доба кад је Митхад паша тај пут регулисао (48, с. 210—211, 12, с. 377 и 11, с. 33). Поред њега, за трговину комуне значајан је још и пут према истоку ка Бугарској и Софији. И овде постоје два правца: севернији, преко Ниша и Цариграда, уствари цариградски друм, и други јужнији, који је преко Владичиног Хана и Сурдулице кроз Власину и Клисуру водио за Трнску област и даље за Софију (42, с. 26 карта).

Оријентација трговине такође има други смер. Извоз робе усмерен је више ка пределима на истоку и југу, Грчкој, Бугарској мада има помена о извозу на запад, у Босну и на приморје (32, с. 26, 15 и 113). И овде се виде разлике у

¹⁸⁾ Кордуан — помоћу руја уштављена овчија или козија кожа, шагринирана, служи за израду финије обуће, галантеријске робе и за повезивање књига и назив по шпанском граду Кордови где су је израђивали Маври: Кордован.

односу на средњи век, када је целокупна трговина оријентисана само на запад

Са променом правца трговине и стварањем нових трговинских саобраћајница, а истовремено са формирањем нових трговинских средишта, мењају се и носиоци трговине. У Лесковцу никада није била дубровачка колонија, мада се помињу неки дубровачки трговци у њему настањени. (40, с. 13 и 47, с. 31—34) Са стварањем турске државе, када је поред хришћанског становништва овде насељено и турско, долази до измене главних носилаца трговине. јер истовремено са Турцима се овде насељавају Грци и Циндари, а они су: „користећи турску незаинтересованост за трговину почели брзо да је узимају у своје руке“ (15, с. 147, 42, с. 28 и 49, с. 24—49).

Четврта промена у трговини турског периода је промена предмета трговине. Иако сточарски производи остају и даље значајан предмет трговине и извоза комуне, ипак се јављају и нови производи и нове културе, које све више почињу да улазе у трговину и по извозу којих комуне постаје чувена.

Пошто је комуна на главном моравско-вардарском пугу, а на том друму су са стране притицали важнији путеви, „целокупна пољопривредна производња ове области врло је рано била увучена у производњу на тржиште, још у млађе турско доба.“ Тако су се, сем производње жита и осталих производа намењених домаћој потрошњи, низијски предели комуне „оријентисали на производњу конопље, бостана, дувана“. (36, с. 108). Није се извозила конопља само као култура, него још много више њене прерађевине кудеља и ужарија, а многобројна насеља моравске равни и доње Јабланице су због тога геона јако развила ужарску специјалност. Поред конопље, која је у турско доба а и касније, била најважнији извозни артикал, била је развијена и производња бостана за тржиште све до 80-тих година прошлог века. (36, стр. 108).

Виши делови комуне, као и оближа околила комуне где земљорадња није могла јаче да напредује, били су и даље оријентисани на сточарску производњу и из њих су извозили углавном само стока и сточне прерађевине. Тако су трговци из Поморавља, посебно из Лесковца, куповали стоку у Власини и Крајишту, а свиње и говеда из Пољанице и Клисуре су такође терана у Лесковац, а одатле по целој Србији (50, с. 41 и 51, с. 40). Ове области изван лесковачке комуне трговале су стоком преко града Лесковца, који се у томе време већ развио у трговачко средиште. У трговини стоком учествују и нека висока планинска насеља саме комуне, као и насеља са падина Кукавице, са високих површи Грделичке клисуре, Бабичке горе и др. (41, с. 57).

Пета карактеристична промена у трговини турског периода је готово најважнија. Променом правца трговине, измењеном структуром извоза из ове области, новом оријентацијом трговине ка истоку и сменом носилаца трговине, у овом периоду се коначно и Лесковац развио у важно трговачко средиште преко кога је ишао целокупни извоз, не само из комуне, него и из много шире области, од бугарске границе па до Косова и Метохије. Ово је још једна разлика у односу на средњи век када се најважнији трговински центри ове области налазе изван ње — прво у Новом Брду, а нешто доцније у Прокупљу у правцу којих је гравитирао цео средњевековни извоз из ових крајева. Нарочито значајно тржиште постаје Лесковац средином XIX века, из кога периода и потичу описи његовог чувеног вапшара који се одржавао сваке јесени (в. с. 89). Уздицање и развој оваког средишта на територији данашње комуне је настало највише као последица развоја производње конопља и продаје њених прерађевина

кудеље и ужарије. Производња конопље и ужарије, која је у почетку сасвим натурална и производи се само за личну потрошњу, постаје робна производња тек у турско доба и добија прави извозни карактер тек у XVII и почетком XIX века, а налази се у пуном процвату тек средином XIX века. Ужарски производи се извоз караванима лесковачких трговаца у Србију, Влашку, Добруцу, Бугарску, Тракију, Македонију, Епир, Тесалију, Анадолију, Босну и Херцеговину, Албанију и Црну Гору, а главно тржиште за кудељу и ужарију јужног Поморавља био је Лесковац, где се продавала и добричка кудеља, а у њему су се снабдевали и врањски трговци (39, с. 66—70 и 30 I део, с. 17).

Трговина ужаријом је створила од Лесковца тржиште ширег балканског значаја, јер су у турско време лесковачки трговци „имали везе са Нишом, Алексинцем, Београдом, Софијом, Трновом, Рушчуком, Свиштовом, Видином, Ломом, Силистријом, Плевном, Пазарциком, Филипопољем (Пловдивом), Чарпаном, Ескизаром, Казанлуком, Јамболијем, Карнебатом и Хасхојем“. Затим, многи лесковачки трговци су имали своје магаци у Једрену, где су продавали ужарију, као и у Ђешану, Ђумрудини, Текијади и Ђелиболу у Приморју, а из тих места су доносили гајтан, конце, ћитабије и другу свилену робу, па је продавали по колини Лесковца и осталој Србији. Истовремено су неизрађену кудељу носили на продају у Штипље, Серез, Скопље, Велес, Битољ, Солун и нешто Јањину, углавном на територију данашње Македоније и Грчке (13, с. 113 и 49, с. 70).

Док је трговина ужаријом давала Лесковцу значај балканског тржишта, дотле се, кроз сливање других пољопривредних производа шире и ближе околине на његову пијацу, види и његов тадашњи значај највећег регионалног тржишта на широком простору од Бугарске границе до Косова. То су били, поред конопље и паприке, бостан, стока, нарочито биволи, које су куповали и врањски трговци и трговци и становници Космета и др. Поред Пољанице, Клисуре, Власинског краја ту су доносили производе из долине Јабланице, из Грделичке клисуре, из долине Пусте реке, из слива Ветернице, као и из других удаљенијих предела. На овом тржишту још је било и говеда, оваца, жита, воћа, посебно ораха.

Како се Лесковац у то време већ издвојио из околине области и развио у значајно занатско и трговинско средиште, ипак није био једино седиште трговаца. Њих је већ одавно било и по мањим местима, па чак и у неким селима широм територије лесковачке комуне. Они су откупљивали одређене производе из своје околине и извозили их у Лесковац, Врање или неке друго оближње трговачке средиште. По тим насељима још није било сеоских трговина, које се јављају на овој територији нешто доцније, него су то били само откупљивали локалних производа који су их, нарочито из крајева удаљенијих од тржишта, транспортовали караванима или преко кириџија. Тако има записа да је у појединим насељима Пољанице и Клисуре, у које залази југозападни део данашње комуне Лесковац, било становника „који се баве о трговини са стоком“ и то уз напомену да је тих „сеоских трговаца било и раније, и то више, јер се више стоке чувало“. Они су стоку гонили у Лесковац и Врање, а било их је који су је терали чак у Ца-

риград, Битољ и друга места (51, с. 51—52).

Сличних помена о трговцима има и са Бабичке горе, из Грделичке клисуре, из слива Ветернице и из других области (13, с. 129). Но и поред појаве тих ситнијих трговаца извозника у појединим крајевима данашње комуне, ипак је њихов број био мањи, тако да се као главно трговинско средиште према коме су гравитирали: и Поморавље, и слив Јабланице, и слив Ветернице и Грделичка клисура, као и насеља изван територије данашње комуне — може сматрати само град Лесковац.

Трговачки значај Лесковца расте нарочито у другој половини 19. века, када је и трговина достигла свој максимални развој. Ослобођењем од Турака и присаједињавањем српској држави, нови положај главног трговинског средишта комуне у односу на турску царевину и у односу на нове саобраћајне услове настале после изградње друма дуж моравске долине и моравске железнице, изазвале су знатне промене у трговини и утицали су не толико на њено опадање, него на измену њених праваца, структуре, на појаву многих нових тржишта широм комуне и на још неке нове појаве којих раније није било.

Померањем српске границе на југ 1878. године, учињено је много. Док су лесковачки трговци у турској царевини слободно извозили ужарију и кудељу до свих већих источних тржишта Бугарске, Турске и Грчке, а оданде доносили гајтан — сада им је гранична и царинска баријера то отежавала. Слична ситуација је и на западном тржишту, у Босни, где је после извршене анексије такође успостављена граница и царинска баријера. Тако је сасвим престала трговина са Босном, јер се сад тамо користе ужарске производи Бачке и Баната, који се такође налазе у оквиру аустроугарске монархије (49, с. 70).

Од иностраних земаља, прва је престала да увози лесковачку ужарију Румунија, односно Добруца, и то због развитка сопствене домаће ужарске производње. Смањило се извоз и у Бугарску, и то нарочито после 1906. године, када је Бугарска подигла високе царине на увоз ужарије. Због тога се, на место ужарије, у Бугарску сад извози непрерађена кудеља, и на томе раде и лесковачки и бугарски трговци, а исто тако тамо одлази и велики број ужара из ових крајева (30, I део, с. 18 и 49, с. 70—71).

Као конкуренти лесковчанима у производњи ужарије, јављају се ужари и ужарске фабрике из Бачке, који их потискују у Босни и Херцеговини, а исто тако и у северној Србији, нарочито Београду, а затим Италијани чија је фабричка производња потисла лесковачке занатлије са турског тржишта (49, с. 70—71).

Тако је због царине, због сопствене домаће производње и због конкуренције италијанских и војвођанских произвођача, извоз ужарије у источне земље, постао све мањи, али се у те земље почела извозити непрерађена кудеља. Тако најзначајнија тржишта ужарије из турског доба имају све мањи значај за ужарску производњу и трговину у лесковачкој околини.

Па ипак, извоз ужарије не престаје, него му се мења правац и структура. Уласком у српску државу, која је имала трговински споразум са Аустријом, а нарочито после подизања железничке пруге

1886. године, лесковачки произвођачи конопље добијају нова тржишта на северу и то Беч, Пешту, а после 1900. године (када је укинута царина на извоз судеље) значајно тржиште им постаје и Хамбург (Немачка). Тако се сад непрерађена кудеља, поред Бугарске и Румуније, почиње извозити и на север. Као тржишта за ужарске производе, само у далеко мањој мери, још увек се појављују Бугарска и Турска. Треба само истаћи да је у то време већ радила лесковачка фабрика ужарије и да су, углавном, њени производи ишли у те земље. (54, с. 72). Како се изменила структура извоза ужарије и кудеље, анализирао је С. Димитријевић и утврдио следеће: даје у периоду пре првог светског рата извозна количина ужарије почела да стагнира, док је извоз кудеље како укупан, тако и у поједине земље, стално бивао све већи (49, с. 71—75).

Истовремено се ова трговина проширила и на нове делове Србије. „Са пуним колима конопаца, узенгија, улара, гајтана, шајака итд., они су долазили у Пожегу, Ужице, Бајину Башту и предавали своју робу“. Тако су долазили и у Западну Србију. Одлазак Лесковчана и снабдевање робом било је редовно те је у употребу дошла и лесковачка алева паприка и други њихови производи, а око 1890. године Лесковчани се стално настанише у Пожези (49, с. 75).

По унутрашњости Србије су обично мали трговци са колима разносили ужарију, а поред ње и гајтан, шајак, сукно, шајкаче, паприку, коже и опанке. Годишње се продавало по Србији око 300.000 кгр ужарије. „Старовремску ужарију“ су куповали Прокупље, Пирот, Бела Паланка, Књажевац, Зајечар, Неготин, ужички крај, Чачак, Милановац, Крушевац, Алексинац и Крагујевац и то до 1906. године али су и они почели да троше салерај (30, II део с. 192—193).

Истовремено, са извозом ужарије, се развијала и продаја других производа. Тргујући по Србији лесковачки су „трговци истовремено доносили гајтан, шајак, сукно, шајкаче, паприке, коже и опанке“, односно „По Србији су терали ужарију колима и то увек са паприком и луком“ (30, II део, с. 193). Поред извози ужарије, трговало се и са шајаком и гајтаном, који су у почетку лесковачки ужарски трговци довозили из Бугарске и Турске. Због тога је за лесковачке трговце забележено. „Лесковчани су постали трговци чија трговина није више носила само локални карактер. Они су и под Турцима одржавали живе трговачке везе с Бугарском, Цариградом, Малом Азијом, Грчком, Македонијом, Албанијом, Босном, Херцеговином, Румунијом, Мађарском, по свим тим езмљама разносили ужарију, по многима од њих и млевену паприку, а отуда доносили робу потребну за Лесковац и околину. Гајтан је био најважнији артикал који су односили из Бугарске, у којој је он поред сукна и шајака био продукт домаће радиности... Лесковчани су гајтан куповали не само од бугарских трговаца — који су га доносили у крајеве јужног поморавља по причању старих Лесковчана, Лесковчани су једини разносили гајтан по Србији“ (52, с. 21). Овај запис нас упућује на посредничку улогу лесковачких трговаца, о чему говоре и други аутори (С. Димитријевић и др.).

Исто тако, трговало се пољопривредним производима који су се стицали у Лесковцу као најважнијем регионалном тржишту, јер је Лесковац био „средиште размене“ за „сточарске производе Заплања, Црнотравског платоа, Пољанице, и Јабланице и ратарских производа Лесковачког Поља и Пусте рске. То је било тржиште власотиначког вина и печењачког кромпира, локошничке паприке и пусторечног жита, сељачких дрвених израђевина са планине Кукавице и ораха из Грделице“. (49, с. 78).

Још за време Турака су лесковачки трговци извозили пољопривредне и занатске производе. Тако је забележино „да је жито из Лесковца одлазило у Солун, преко Велеса“, да се преко царинарнице Големе букве (код Власиначког блата) извезе годишње „10000 комада камена за оштрење из Колашнице и 4000 кгр. ужарије, а да се тим путем увезе и велика количина гајтана“, као и то да „само Печчењевце тера годишње на оближњу станицу 200 дебелих свиња од 100—300 кгр... и 500 мршавих свиња...“ (53, с. 145, 28, с. 267 и 49, с. 79).

Из овога се јасно види да је после ослобођења од Турака и трговина постала разноврснија. Наиме, иако је трговина ужаријом и кудељом још увек имала највећи значај, ипак се поред ње јављају и други разни производи од пољопривредних до индустријских, јер је то период када се јављају и прва индустријска предузећа на територији данашње комуне Лесковац.

Најважније тржиште, и још увек једино на овој територији, је Лесковац, иако се у сливу Јабланице већ развило мање тржиште Лебане, а у доњој Власини напредна варошица Власотинци. Тако је у шематизму за 1902/3 Лесковац поменут као велики трговачки центар за извоз: ужарије, грубе вунене тканине, вуне, гајтана, дувана, кудеље, паприке, вина, воћа, сира, топљеног масла, пшенице, ситне стоке, кожа, свиња, брашна и камена за оштрење. (54, с. 202 и 49, с. 79). О значају и величини овог тржишта говори једна белешка из Дневног листа од 1897. године и коју је навео С. Димитријевић: „... на пијаци се стекне грдан свет, да се не може прећи. За ово се сваки странац чуди и вели да није нигде овако. Улице и пијаци све су закрчене: људима, женама, стоком, и другим разним стварима. У Лесковцу није само једна пијаца, но има их више. Две су где стоје људи и жене те продају разне ствари, као платно за кошуље, старе хаљине и др. Три су дрварске, три баштованске, једна за брашно, једна за тежину (кудељу), једна за ужарију, једна сточна, две су за жито“. (49, с. 79—80).

Поред ових бројних пијаца, његовом трговинском значају допринео је и чувени лесковачки јесењи вашар, који је по дужини трајања био други у Јужној Србији, а трајао је 5 дана, а пиротски 6 (49, с.80).

Сви ти производи, који су се скупљали на његовој богатој пијаци и на његовим чувеним вашарима, доношени су са територије данашње лесковачке комуне, као и из много шире области: из села са Кукавице разне израђевине од дрвета; из села Грделичке клисуре стока и воће; из Пољанице воће, свиње говеда и мутавцијски производи итд. Из најближе околине Лесковца, из насеља у Поморављу Јужне Мораве

довозила се паприка „... која се у Лесковцу и околини туче и прерађује, и као алева паприка на лесковачком тргу прибира, па одатле као веома тражени трговачки артикал по Србији разноси“. Из ових насеља се, осим паприке, довозила и стока и сточни производи, и то нарочито биволи из насеља у доњој Јабланици (35, с. 117, 13, с. 132, 41, с. 30, 51, с. 48—51, 28, с. 752 и 33, с. 117).

Најбоља илустрација његових вашара су подаци из којих се види како је и на који начин продавана роба на вашару, као и колико је које врсте производа продато, а приказано у таблица 30 и 31 (55, с. 4—75).

Таблица 30

ПРОЛЕЋНИ ВАШАР 21. МАЈА						
Година	Б р о ј			Кола са пићем	Кола са разним производима	Натоварених коња
	Механа	Дућана	Заузетих мјеста			
1889	5	4	12	5	15	—
1890	11	12	28	6	74	—
1891	10	23	21	12	201	—
1892	16	15	36	—	182	—
1893	11	8	42	—	303	—
Просечно	10,6	12,4	28,4	4,6	155	—
Јесењи вашар 8. септембра (од 1892. г. 4. септембра)						
1889	10	6	42	14	820	—
1890	11	27	54	25	1600	—
1891	16	40	62	25	—	—
1892	14	9	54	23	680	—
1893	11	9	54	—	785	—
Просечно	14,4	18,2	53,2	17,4	771	—

Из таблице се види да је на вашарима био знатан број дућана, механа и заузетих места, као и да је њихов број, како апсолутни тако и просечни, био далеко већи на јесењем, него на пролећном вашару.

Из таблице 31., где је изнета количина и вредност производа што су у том периоду били продати, види се да је током целог периода, осим 1892. године, вашар у септембру био далеко богатији по производима и имао знатно већи обрт него пролећни вашар. То се сасвим јасно види из табеле бр. 31. Осим тога, из табеле се види и то да је вредност продате стоке на вашарима далеко надмашила вредност осталих продатих пољопривредних производа.

Иако је Лесковац још увек најважније регионално тржиште и једино средиште преко кога се обавља међународна трговина, ипак се после ослобођења све више јављају трговци, мада у мањем броју, и по мањим средиштима и сеоским насељима. Трговином се баве, углавном, имућнији земљорадници и власници сеоских механа, а има и других. Почињу се јављати и први сеоски дућани. Они снабдевају насеља индустријским производима, а истовремено извозе одатле конопљу, стоку или неки други локални производ. Такве мање чаршије се стварају прво у селима дуж моравског друма, као на пр. у Печевцу, а затим у Предејану и Грделици, као и другим насељима дуж друмова (Вучје и др.) (56, с. 146—149).

Изградња пута и пруге и царишки рат са Аустријом, који је знатно смањио трговинску размену са свом великом северном сусетком Србије, још је више ојачао значај моравске долине, пута и пруге који су кроз њу водили за Солун, нова трговинске вратница. То је било на домак Лесковцу и његовим трговцима, тако да је утицало на пораст трговинске размене са околним деловима Србије, као и са крајевима изван Србије. Поред тога, пут и пруга су утицали и на појаву трговинских средишта дуж овог саобраћајног правца, али се они јаче развијају тек у периоду између два светска рата.

Стварањем Југославије настају и нови услови за трговину тако да она трпи знатне промене. Шира државна територија пружа лесковачким трговцима знатно шире тржиште, него што је била предратна Србија. Друго, пространија територија има и друге потребе и омогућује извоз нових производа, који дотле нису извожени. Треће, све већи развој железничког саобраћаја утиче да се повећа удаљеност до које се могу транспортовати и неки осетљивији производи, на пример воће. Те шире могућности делују тако да се на територији комуне појављују нови трговински центри поред Лесковца.

Па ипак, трговина ужаријом не престаје. Још увек има велики број ужарских мајстора у Лесковцу и околним селима. Постоји засебна ужарска пијаца у граду. Но ипак је извоз ужарије и кудеље стално све мањи под притиском иностраног тржишта, нарочито конкуренције Италијана. Ова трговина добија све више земаљски, па чак и локални карактер, уместо међународног, који је имала дотад. Сељаци, на пр., продају кудељу на пијацама у Бујановцу, Врању и Лесковцу, или је пак терају у фабрике у Лесковцу, и др. Фабрике кудеље су и даље продавале своје производе у иностранству, између осталог у Енглеској (30, I део, с. 21). Опадање ове трговине се још јаче наставља под притиском модернизације производње на северу наше земље, у Бачкој, и у суседној земљи Италији. Због тога све већи број сиротиње у Лесковцу постаје од пропалих ужара и ужарских трговаца. Иако ужарија и конопља још увек представљају најважније производње трговине и дају јој основну боју, у односу на претходни период, ова трговина је почела да опада и да губи свој стари интернационални значај, усмерила је своју производњу за потребе наше индустрије и занатства.

Таблица 31

Производи		П Р О Ј	
		1389	1890
КОМДА	Волова	72	160
	Крава	8	63
	Телади	6	6
	Коња	55	53
	Кобила	8	30
	Ждребади	5	5
	Овца	—	—
	Коча	—	74
	Јагањаца	328	916
	Свиња	—	—
КИЛОГРАМА	Вина	—	2000
	Ракије	—	500
	Пшенице	5000	—
	Ражи	—	—
	Кукуруза	—	—
	Овса	—	—
	Јечма	1000	—
	Ост. пољ. производа	—	—
ВРЕДНОСТ	Продато стоке	12281	44286
	Прод. пољ. производа и пића	510	2630
	Свега ост. производа	12791	43916

је са винарским подрумом виноградарске задруге и винарским подрумима многих трговаца успело да постане средиште у производњи, па и у трговини вином. У овој трговини учествују сва насеља са Бабишке горе, са вратница Грделичке клисуре, као и она насеља у близини

Иако је Лесковац још увек најважнија индустријска зона у региону, она је почела да опада и да губи свој стари интернационални значај, усмерила је своју производњу за потребе наше индустрије и занатства.

У територијално широј држави, јавља се већи број нових производа које комуна почиње да извози у друге пределе наше земље, односно да из тих крајева увози потребне производе. Из Грделичке клисуре, се извози стока, која се највише продаје у Сурдулици, Владицином Хану и Грделици, али овамо долазе и из околине Гњилана и Прешева да купују овце и волове. Дрветом се тргује у то време у великој мери, и околне шуме користе тада неколико приватних предузећа. Грделица даје и велике количине ораха, „Грделица 4 вагона а Предејане 8—10 вагона“, а и воће, нарочито шљиве, постају све више предмет њеног извоза. Овде се појављују у то време два мања тржишта и трговачка средишта, Грделица и Предејане (30, VIII, с. 110).

Има промена и у Поморављу и доњој Јабланици, најважнијим и највећим произвођачима древне конопље. Мада још увек производе конопљу и тргују њом ипак се у извозу све више повећава број и количина нових производа. Ту су на првом месту баштовански производи, јер повртарство, нарочито производња паприке туршијаре и индустријске, као и производња кромпира, почиње све јаче да се развија и да производе све веће количине поврћа. Паприка је почела да се извози још у другој половини 19. века, чим се Лесковац нашао у оквирима Србије, и то по целој Србији, а између осталог, и у ужички крај. У 20. веку, нарочито између два светска рата, производила се у овом делу комуне огромна количина индустријске паприке. Око 30 вагона паприке сушило у туцало у Разгојни и Локошници (30, IV део, с. 6). Поред индустријске паприке, из Поморавља се извозила и туршијара, мада је њен извоз више био оријентисан на оближња тржишта, између осталих нишко, и друга ближа градска средишта, као и Београд, док је млевена паприка имала нешто шири реон. За ово може се послужити као пример доње јабланичко насеље Винарце (33, с. 118).

Осим паприке, повртарска насеља Поморавља и доње Јабланице извозила су у то време купус, парадајз, лук и празилук. Овај последњи је извожен и у Београд. Забележено је такође да се из комуне Лесковца у то време извозило и око 20. вагона пасуља, јареће и друге коже, као и живина, јаја и говеда. Слив Ветернице, односно Поречје, такође је учествовао у трговини и одатле су извожени стока и сточни производи, воће, изрочито из Мирошевца, Калуђерице, Црцавца, Вине и Барја, а поред тога и производи тамошњих дрводеља, као и огревно дрво. (30, IV део, с. 6, 30, 24, 154, 156, 147, 37, II део, с. 30—34 и VIII део, с. 116).

Знатан удео у трговини има и продаја вина, због тога што тада виноградарство почиње да напредује по ободу моравске удолине на падинама Бабичке горе, на Грделичким вратиницама и по језерским подовима који чине развођа између река. Главни извозник вина није Лесковац, мада знатним делом у томе учествује, него Власотинце, које је са винарским подрумом виноградарске задруге и винарским подрумима многих трговаца успело да постане средиште у производњи, па и у трговини вином. У овој трговини учествују сва насеља са Бабичке горе, са вратница Грделичке клисуре, као и она насеља у близини

Лесковца која су на језерским подовима имала погодан положај за виноградарство (Рударе, Винарце и др.).

Осим производа са територије комуне, преко трговаца из комуне је ишао извоз воћа, нарочито ораха из села Власине, као и из села тадашњег јабланичког среза (Поповце, Гргуровце) (30, IV део, с. 37 и 59).

Колики је био извоз појединих производа из ове комуне се види и из следећих података: „Годишње се извози до 100 вагона кудеље, до 50 вагона ужарије, до 600 вагона брашна, 1500—2000 вагона црепа. Извозе се велике количине шајака, вунице, пређе штофа, платна, сапуна, гвозденог и дрвеног намештаја, врло добрих петрењача (пољопривредне машине, примедба аутора), Лесковачких гумених израда и папrike. Из Лесковца се извози лесковачки орах“ (30, VIII, књ. с. 110).

Овај опис показује да је, поред пољопривредних и занатских производа, почела у овом периоду да се извози из околине Лесковца и индустријска роба, произведена у Лесковцу и осталим индустријским средиштима комуне. У државном архиву Лесковца је сачувана преписка три познатије фабрике лекстила из Лесковца (фабрике Глигорија Петровића и Комп., фабрике Станковића и фабрике Врањкића). Из ове преписке се види да се већина абадија, терзија, као и трговаца мануфактуриста, са територије Србије снабдевала у то време чојом, шајаком и гајтанима, затим вуницом произведеном у тим фабрикама.

Иако је ужарија и кудеља још увек доминирала у извозу, ипак је структура извоза знатно измењена. Промене се огледају у повећању извоза повртарских производа, у опадању извоза конопље и ужарије и у отпочињању извоза индустријских производа лесковачких фабрика.

Извоз је ишао у све крајеве Србије, а мање у Македонију и остале делове Југославије. Поред тога, један део производа је ишао изван граница наше земље. Тако је, на пример, воће пре првог светског рата извозено највише у Аустрију и делом Немачку, а после рата у Грчку, Чешку и Италију (30, VIII, с. 33).

Побољшан саобраћај, измењена структура трговине и савременији начин живота делују тако да се појачава производња за тржиште на целој територији комуне. Пространо југословенско лржиште омогућује исто тако многим ситнијим трговцима да отпочну извоз појединих производа из своје ближе околине. Тако се широм комуне јављају трговачке радње, а у појединим местима се стварају и мање чаршије, на пример у Печењевцу. Чаршија се исто тако развила и у Грделици, Предејану, Вучју, Брестовцу, а и велики део мањих места широм данашње комуне је имао понеког трговца извозника или сеоски дућан. Осим чаршије, нека од ових места добијају и пазарни дан. Грделица, која је имала већи број колонијалних радњи, добија пијацу 1928. године. Предејане, које има „већ доста развијену чаршију“ се знатним бројем кафана, трговина и занатских радњи, бива 1933. године проглашено за варошицу и добија право за одржавање пазарног дана. Таква мања чаршија се већ била формирала и у Вучју, а из Цепа, као из једне од значајних железничких станица товарило се воће и др. производи околних насеља (31, с. 232—233 и 57, с. 202).

И већи број околних тржишта изван територије комуне утичу знатно на развој трговине. Трговци из тих тржишта долазе да откупују производе, као на пример врањски да купују конопљу. И сами мештани терају своје производе у Владичин Хан, Сурдулицу и Лебане. Па ипак, Лесковац је тада најважније тржиште комуне и још увек у њему постоји сточна пијаца, зелена пијаца за друге производе (сир, кајмак, поврће), житарска пијаца и ужарска пијаца, а у њему је непосредно пред други светски рат регистровано око 375 трговинских радњи (42, с. 115).

Основне одлике трговине предратног периода су, према томе, опадање трговине конопљом и ужаријом, пораст трговине повртарских производима и извоз производа што их производи лесковачка индустрија. Исто тако се шири зона извоза на целу Југославију, а осећа се и проширење извозне зоне за иностранство. Осим јужне и југоисточне Европе, која је и раније била купац њихових производа, извоз је сад оријентисан све више на западну и средњу Европу (Чешка, Аустрија, Немачка, Енглеска, и др.).

Други светски рат то прекида и наступа вишегодишњи застој у трговини, као и у осталој производњи комуне. Наступа ново раздобље њеног развоја — социјалистичко. Ратне последице и општа оскудица у послератном периоду доведе до строгог рационарања готово свих прехрамбених, а и већине индустријских производа, тако да је у почетку овог периода трговина готово замрла. Поред опште оскудице и рационарања, на ово утиче и измењена организација трговине. После национализације предратних трговачких радњи и због још неразвијене трговинске мреже задружног и општедруштвеног власништва, трговина нема ни довољно простора ни кадрова а ни других могућности за повољнији развој.

На почетку социјалистичког периода се трговина ослонила на мрежу земљорадничких задруга, које су настале у многим насељима комуне још почетком 20. века. Мада је већина задруга имала у почетку кредитни карактер, током времена се при свима јављају и продавнице индустријске робе, које конкуришу сеоским дућанима. Ова мрежа продавница прихвата после рата на себе расподелу рационараних производа и обавезни откуп пољопривредних производа, а то је у почетку и готово једини вид трговине. У том периоду трговина је била скучена, прво административно, због обавезног откупа и рационарања намирница, а друго, због тога што су после рата многобројна индустријска предузећа била оштећена, те је и производња у њима била у застоју. Када су отклоњене ратне недаће и када је производња, како индустријска, тако и пољопривредна и занатска, добила природнији ток, нестају ограничења и долази до формирања нових специјалистичких предузећа у трговини на бази задружне и општедруштвене својине. Опште земљорадничке задруге су данас главни носиоци трговине на селу у првом реду, преко њих којих се села и даље снабдевају најнужнијим индустријским производима, а оне истовремено откупују са села сав вишак пољопривредних производа и дају га предузећима за промет на велико и мало. Ова предузећа, нови носиоци трговине,

стварају се само у већим средиштима где углавном имају и своје продавнице. Међу њима треба разликовати предузећа за промет на велико која врше извоз овдашњих производа, а увозе истовремено индустријску робу из наше земље или иностранства. Предузећа на мало имају знатно ужу делатност, јер су ограничена само на снабдевање индустријским и пољопривредним производима уже области. Као носиоци трговине се јављају не само предузећа која су основана на територији данашње комуне, него ту отварају своје трговинске радње и нека индустријска предузећа или пак већа трговинска предузећа из других градских насеља (Београда, Ниша и др.).

За разлику од задруга и задружних продавница, број трговинских предузећа у области и њихових продавница, далеко је мањи и концентрисан је само на неколико насеља у комуни, пар мањих средишта, као што се види из таблица 32.

Таблица 32

О к о л н и а		Брестовац	Вучје	Грделица	Лесковац	Манојловац	Печењевци	Предејане	Свега
Предузеће на велико		—	—	—	9	—	—	—	9
Предузећа на мало	Предузеће	—	1	1	14	—	—	1	17
	Продавница	—	4	4	75	—	—	5	86
Предузећа на мало а продају на велико	Предузећа	—	—	—	6	—	—	—	6
	Продавница	—	—	—	63	—	—	—	63
Земљорадничке задруге	Задруга	1	5	3	4	4	5	3	25
	Продавница	7	19	15	21	24	18	11	115
Продавница инд. пред. и зам. рад.		—	—	—	31	—	—	—	31
Самосталне трг. радње		—	—	—	2	—	—	—	2
Остале продавнице и радње		—	—	—	4	—	—	—	4
Укупан број продавница		7	23	19	196	24	18	16	303

Наведена насеља су нови трговински центри на територији комуне Лесковца. Најважније је и данас Лесковац, јер су у њему углавном сва трговинска предузећа комуне, а има и највећи број продавница. После њега долазе Вучје, Грделица и Предејане, старе варошице и стара индустријска средишта, где се такође налазе трговинска предузећа. Најзад, трговинска средишта трећег реда су, несумњиво, Брестовац, Печењевци и Манојловац, седишта задруга чије се продавнице налазе у већини оближњих села. Преко ових предузећа и задруга Лесковачка комуна углавном врши снабдевање шире области потребним индустријским производима.

Извоз из комуне није оријентисан само на трговинска предузећа. Пољопривредни, индустријски и занатски производи, који се овде производе, извозе се на три начина. Тако земљорадник може своје производе да прода земљорадничкој задрузи, која са њима уговара откуп појединих производа још приликом сетве (кроз кооперацију), и то задрузи у свом или у неком оближњем селу. Остатак производа може да изнесе на пијацу Лесковца или неког мањег оближњег тржишта (Брестовца, Грделице, Предејана, Вучја) или у већа оближња тржишта суседних комуна (Ниш, Лебане, Власотинце, Прокупље и др.). Најзад, део производа иде на удаљена тржишта, тако да неко од сељака стално борави у том месту, док му други из села транспортују робу. То је случај са паприком, која се продаје по свим градским тржиштима Србије, а нарочито у Београду и Нишу, а понекад ови трговци допру и на тржишта изван Србије (Босна и др.). Парадајз се, међутим, продаје само у оближњим крајевима, као на пример на тржиштима Јабланице (Лебане), у Сурдулици; а кромпир, који се много извози, продаје се највише у источним крајевима Србије, Бор, Зајечар, а затим на оближњим тржиштима (Ниш, Прокупље, Куршумлија, Пирот, Сурдулица, Хан, Врање). Исто тако, продају га на Космету (Косовска Митровица, Приштина) и у Македонији (Скопље, Велес). (36, с. 113, 115 и 118). Ово је данас једини заостали вид приватне трговине.

Сав остали промет иде преко извозних и увозних трговинских предузећа¹⁹⁾ општедруштвене својине или преко задружних организација. Задружне организације са својим продавницама чине најразгранатију трговинску мрежу на територији комуне, мада свако село још нема засебну продавницу, нити откупни центар. Из табеле бр. 32 се види да, поред мреже земљорадничких задруга, постоје и већи број продавница извозних предузећа и то нарочито у Лесковцу.

Организација трговине је битно измењена. Главни носиоци трговине су задружне организације и општедруштвена предузећа, а само мањи део извоза, и то сељачких приватних поседника, још је у приватним рукама. Поред организације трговине, промењена је битно и њена структура. Трговина конопљем готово је замрла, као што је опала и њена производња у овом крају, али се уместо тога лесковачка паприка, као специјализовани производ овог краја, продаје на свим тржиштима Србије, а понекад и даље, у другим нашим републикама. Измена је и у томе што, поред пољопривредних производа, све веће количине индустријских производа иду изван граница Србије, па чак и изван граница Југославије. Ту је на првом месту индустрија текстила, затим хемијска, индустрија лекова и сапуна и друга предузећа, нарочито прехранбеног карактера.

Моравска магистрала је и данас најважнији правац извоза из ове области, као и увоза у њу. Међутим, трговина се развија и кроз регионалне струјање производа из суседних области ка лесковачкој комуни и обратно.

¹⁹⁾ Предузће „Пољопривредник“ из Лесковца је стално извозило овце за Грчку и месо за Далмацију.

За разлику од предратне, данашња трговина има знатно бржи темпо преноса робе. Запрежна возила користе се у знатној мери, нарочито на транспорт робе приватника — сељака у град, тј. она су најважније транспортно средство у локалној, пијачној трговини. За трговину има све већи значај и аутомобилски транспорт, нарочито после подизања новог аутомобилског пута кроз долину Јужне Мораве. Данас камиони натоварени производима текстилних и других индустријских предузећа или пољопривредним производима иду у свим правцима и преносе робу до одређеног тржишта. Па ипак, највише производе из околине Лесковца оде железницом, као што се види из таблица 33.

Таблица 33

Околина	Бр. жел.з. стан. утовар-истовар	Промет робе у 000 тона		
		Укупно	Утовар	Истовар
Брестовац	2	14	5	9
Грделица	1	18	2	16
Лесковац	3	249	80	169
Печењевце	2	12	5	7
Предејане	2	7	3	4
Укупно :	10	300	95	205

На десет железничких станица, колико их има на територији комуне, укупно се увари око 300.000 тона робе. Карактеристично је да се готово свуда више робе истовари него што се увари, тако да на први поглед изгледа као да је већи увоз него извоз из ове области. То, међутим, не даје сасвим адекватну слику извоза, јер један део производа одлази из области аутомобилима, а индивидуални произвођачи знатан део своје робе извезу колима, чак и до удаљенијих градских тржишта (Ниш, Прокупље и др.) С друге стране набављена индустријска роба и сировине за поједина индустријска и занатска предузећа долазе махом преко железнице.

Најважније тржиште је још увек Лесковац, и то из више разлога: због традиције, због свог положаја у средишту комуне и на најважнијим саобраћајницама котлине, због постојања већ одређеног простора за обављање трговине (магазински простор и продавнице) који је остао од старих трговачких радњи, и због близина железничке пруге. Он и данас у овом крају предњачи по броју продавница, јер у Лесковцу долази на једну продавницу 275 лица, док је осталим деловима комуне тај однос много неповољнији: Брестовац — 704 ст. на једну продавницу. Вучје 985 ст. итд. Сличне неповољне услове имају и остале комуне, као на пример Медвеђа где на продавницу долази 813 становника, а у Бојнику 716, тако да је Лесковац и за ове крајеве најважније тржиште за снабдевање индустријским производима. Због

тога, становништво целе лесковачке котлине обавља све веће набавке у Лесковцу. Истовремено, како је Лесковац и насеље са највећим бројем непољопривредног становништва, он је и највећи потрошач пољопривредних производа са територије целе котлине. Због тога се вишак пољопривредних производа долине слива свакодневно на његове две зелене пијаце и на сточни пијац, који се обавља једанпут недељно, у суботу. Постоје читави реони насеља која Лесковац снабдевају појединим производима. Тако на пример, реон кромпира чине насеља Поморавља Јужне Мораве, нарочито Печењевце, Брејановце, Манојловце, Дсњи Брестовац, Живково, Винарце, а исто тако знатне количине овог производа доносе и становници насеља из околине Предејане и Грделице. Пасуљ дотерују највише становници Медвеђе, Рујковца, Сијаринске бање, Лебана, Тулара, односно насеља Горње Јабланице, као и нека насеља из слива Пусте Реке (Прекопчелица, Бојник, Косанчић и Горњи Брестовац). Поред тога, пасуљ увозе и трговинска предузећа из града, која га допремају из Врања и Словеније. Реон црног лука чине насеља из поморавља, као: Винарце, Доња и Горња Стопања, Велика Грабовница и Богојевце, а осим тога и Белановце, Миланово и Душаново. Поморавска и насеља доње Јабланице снабдевају лесковачко тржиште свим повртарским производима, нарочито паприком, парадајзом, кромпиром и црним луком, и то насеља: Локошница, Винарце, Добротин, Грабовница, Номаница Крајинце, Мрштане, Братмиловце и Турековац. Поред тога, они снабдевају и трговинска предузећа за промет пољопривредним производима из Лесковца. Воће се доноси из нешто виших реона комуне, као и изван ње. Шљиве се доносе из Горње Јабланице (Медвеђа, Рујковац, Газдаре, Туларе), а отуд се доносе и јабуке. Воће дотерују у Лесковац и насеља Грделичке клисуре, нарочито околина Предејана, а поред тога и насеља из слива Ветернице и то села Чуљњеник, Накривањ, Брза, Горина, Вина и Барје, одакле се догоне шљиве, јабуке, крушке и малине. Довоз грождја има свој засебан реон. На првом месту оно се довози из насеља Власине (Власотинце, Шишава, Коноплица), а затим из насеља са Бабичке горе (Разгојна, Бабичко и Црковница). Реон одакле се дотерују дрва још је виши и обухвата насеља са Кукавице, Радана и горње Јабланице. Оваква разноврсност производа из разних делова лесковачке околине још више утиче да се повећа његов значај регионалног тржишта. Најзад, треба напоменути да се и конопља продаје у Лесковцу, али не више преко трговаца приватника нити на некадашњој ужарској пијаци, него углавном преко ужарске задруге као и преко индустријског предузећа „Зеле Вељковић“. Најужи реон има продаја млека, јер ову намирницу доносе у Лесковац само становници најближих насеља, као што су Мрштанс, Братмиловце, Синковце, Стопања, Турековац и друга оближња села.

За трговину комуне укратко треба рећи ово. Иако је измењена трговина у овом крају добила нове видове (организовање промета преко задружних и општедруштвених предузећа), иако је у измењеној структури све веће учешће индустријских и пољопривредних производа, ипак трговина данас не представља оно што је некад значила за

овај крај. Мада је у почетку обим њеног промета био незнатан, а доцније се повећао и достигао знатне вредности, и у извозу, и у увозу потребних производа, ипак трговина не даје данас основни ток привредном животу града и не чини од њега оно балканско тржиште, као што је то Лесковац био својевремено. Данас је он најважније тржиште читавог једног региона јужне Србије, али његових трговаца више нема, као некад на простору од Мале Азије до централне Босне са специфичним производима по којима су били чувени. Ова измењена, модернизована трговина, чији се транспорти крећу знатно брже, чија су складишта далеко повољнија, а продајни простори далеко модернији, ипак је уасвременом животу и привреди овог дела наше земље потиснута од индустрије — напредније и интензивније привредне гране, која данас даје основни печат производњи комуне.

Занатство

Занатство је у комуни одавно развијено; још у доба Турака околнина Лесковца, а и сам Лесковац, имали су веома развијене занате, тако да су многи имали своје еснафе (58, с. 74).

Првих помена о занатима и занатлијама и то о ужарима у Лесковцу, потичу из 18. века из 1728. године, има у тевтеру нишке митрополије. У нешто каснијим записима с почетка 19. века помињу се бојације, дунџерин, ужар, ковач и мутавија из Лесковца и његове околине (49, с. 43 и 12 и 59, с. 197).

У тевтеру протопопа Прокопија из 1863. године, који се налази у Државном архиву, спомињу се у Лесковцу механције, прерада лоја, свећа и сапуна бакали, панталонције, базарџани (трговци мануфактуром на детаљ) рабације, ашчије, фурунције, колари, баштовани, ећими (екимбаше) папуције, бојације, тучари (дугмеције), качари, касаци, кондурције, калпакције (израда капа), суцукције (кобасичари), субаше, бивољари, алачи (јорганције), рибари и порезције (сакупљачи пореза). О баштованима постоје још и ранији помени из 1839. год. са пута Ами Буе-а по европској Турској, он помиње и лекаре, гостионице и млинове (49, с. 12—13).

Ових неколико забележених података показују да су средином XIX века у области данашње лесковачке комуне били заступљени готово сви турски занати.²⁰⁾

Српско становништво није се бавило само оним занатима које су, према турским законима, само турци смели да обављају. Такав је случај, био на пример, са берберима, поткивачима. Због тога су Турци у Лесковцу већином поткивачи, бербери, бакали, табаци дуванције и болтације. (49, с. 12 и 13, с. 115).

Занати су нарочито цветали у Лесковцу, где су постојале, као и у другим крајевима Србије, специјалне улице настањене занатлијама одређене врсте. Та-

²⁰⁾ У Лесковцу су средином XIX в. сигурно били заступљени ови занати: кондурције (обућари), ћурчије, терзије, абације, механције, касаци, папуције, бакали, мутавије, црквџаци, сармакени, ећими, калаџије, буфтаџије, алачи, мумџије, дуванције, кириџије, бербери, ашчије, ковачи, бојације, рабације, ужари, дунђери, фурунције, грнчари, колари, башчовани, чешљари, качари, калпакције, бовољари, рибари, поресџије, тучари, извозници, анџије, поткивачи (албаџи), базарџани, пресукачи, панталације, кујунџије и воденичари (49, с. 13—14).

ко је у Лесковцу постојала Табана мала, где су били концентрисани кожари, она се налазила око реке. Затим су постојале абацијска мала, пресукачка мала и деветачка мала, где су се израђивали специјални конопци — деветаџи. (49, с. 15).

Исто тако, у овом периоду је цветао још један занат везан за тадашњи начин саобраћаја. Сва роба, ужарија, гајтани и друго, која је вожена из Лесковца или доведена у њега, преношена је караванима кириџија, на коњима, или караванима рабација, тј. на колима са бивољском запрегом.

У Лесковцу је 1863. године од 141 кућног старешине било је 14 кириџија и 5 рабација, али овај занат није био заступљен само у граду, него и у околним селима. Рабација је било у Кумареву, Богојевцу, Грајевцу, Мрштану, Туреквцу, Доњем Синковцу, Горњем Синковцу, Горњој Стопањи, Винарцу, Губеревцу, Грабовници, Малој и Великој Копашници, тј. углавиом у моравским селима доње Јабланице. Они су од Лесковца возили производе за Солун и то су путовали по 40 дана. Због тога су се удруживали у караване од 12 кола, а за превоз ужарије или кудеље било је понекад и по 100 кола. У таквим случајевима кола су давала и најближа села из околине Лесковца, Турековац, Горња Стопања, Винарце, Горње Синковце и Братимовац (13, с. 16 и 2, с. 60—61).

Из ових података се може закључити да су занати у турско доба били веома развијени у комуни. Били су заступљени углавном сви познати турски занати, а њихов најважнији центар био је Лесковац. По селима је било такође занатлија, али они нису били свуда подједнако заступљени ни у погледу врста ни у погледу броја. Ужара је највише било по селима доње Јабланице и Ветернице, а рабација у селима Поморавља. На Бабичкој гори и у селима Ветернице, где је гајено доста коза био је веома много заступљени мутавџијски занат. У селима у подножју и на странама Кукавице — у Накривању, Вучју, Чукљенику, Брзој, Буковој Главни, Горини, Барју, где је било доста шуме — развијен је био и дрводељски занат. Дрводеља је било у мањој мери и на Бабичкој гори. Има трагова о хумуранама на Кукавици и по селима Грделичке клисуре, а воде које су текле са Кукавице, покретале су мноштво малих примитивних воденица у Чукљенику, Накривању, Вучју, Стројковцу и др. Поред већ поменутих заната, било је и много грнчара. Према томе, у селима се у турско доба могло наћи највише оних заната за које је сама околина давала највише материјала (2, с. 45, 46, 53 и 54).

Значај занатства и број занатлија не опада ни после ослобођења ових крајева у другој половини 19. в. Као што се види из првих описа. Становници иду у печалбу и неке занатлије су се раширили по целој Србији, било као печалбари, било као стално настањени досељеници у разним местима. Овај „индустријски крај“ (у смислу прерађивачки) је имао много мутавџија и ужара.

У Србији је по попису од 1884. било 685 мајстора ужара, а од тога је 559 мајстора било у Нишком округу, а од њих „далеко највећи број станује у самом Лесковцу“. Од осталих заната се помиње прерада дрвета коју, поред цигана коритара, овде обављају и Срби, а осим тога има грнчара, црегуљара, ћерамџија, циглара, односно разних заната везаних за прераду земље, а од осталих асурџија, опанчара, зидара хумурџија и стругара. Занатлије су махом концентрисане по варошима у Лесковцу и осталим околним варошницама изван територије комуне. По варошима су нарочито често били заступљени грнчари, док

су црепуљари били углавном по селима, а остале занатлије које су вршиле прераду земље махом су одлазили у печалбу у разне крајеве Србије, где су обављали све црепарске, ћерамицијске и цигларске послове у току сезоне, а зими се враћали кућама. (28, с. 407—416, 733 и 751).

Услед све јачег продирања новог европског начина живота, дошло је до појаве нових заната. Нови занати су у комуноу дошли са севера и запада, али су у њој још увек бројнији занати по којима се град и његова околина прочуо још у доба Турака. Каниц је, између осталог, забележио да је у Лесковцу било 400 конопљара и ужара, да у Лесковцу има и ткача платна, да се врши прерада коже, да се на примитивним разбојима праве бисаге, ћебад за коње, а осим тога, да се у Лесковцу са пуно воље баве лончарством (грнчарством). Од новијих заната, помиње само прву штампарију и бележи број неких важнијих заната у Лесковцу: 63 пекара, 54 месара и кобасичара, 185 гостионица и кафана, 240 шнајдера, 78 обућара и тд. (39, с. 241—242).

У другој половини 19. в. занатство доживљава своју кулминацију, али, истовремено са продирањем нових индустријских производа, новог модернијег начина живота, многи занати постају угрожени почињу да опадају и зато траже заштите у еснафским организацијама. Центар занатства је и даље Лесковац, тако се у попису из 1890. године јављају у овом месту следећи занати (таб. 34).

Таблица 34

Врста заната	Број	Врста заната	Број	Врста заната	Број	Врста заната	Број
Грнчари	27	Каптарџија	1	Воскара	2	Каменара	1
Лимара	8	Зидара	8	Кујунџија	2	Ковача	51
Дрводоља	8	Дугмеџија	1	Поткивача	19	Молера	1
Прстенара	1	Колара	9	Калдрџија	5	Казанџија	16
Часовничара	1	Гребенара	2	Калаџија	3	Гајтанџија	10
Кожара	2	Мумџија	6	Конопљара	4	Ужара	439
Пресукача	11	Коланара	1	Мутавџија	13	Асурџија	13
Табака	2	Сарача	8	Чешљара	1	Четкара	1
Корпара	1	Самарџија	2	Качара	15	Столара	18
Воденичара	3	Пекара	60	Симиџија	1	Колачара	1
Шећерџија	2	Месара	31	Ћеваџија	17	Млекара	2
Пиљара	6	Ликерџија	1	Кројача	23	Абаџија	24
Памуклијаша	6	Герџија	135	Парчетара	3	Обућара	68
Опанчара	13	Ћурџија	23	Фирмописаца	1	Каменорезаца	1
Штампар	1	Рабаџија	28	Књижара	2	Носача	7
Кочијаша	7			Одјачара	1	Сензала	1
		Бербера фр.	19				

Из таблице се види да број ужара још увек далеко надмашује број осталих занатлија и да је овај занат специфичан за овај део Србије. Далеко је изнад других заната и број терџија — вероватно због тога што је модерна европска ношња тек почела да продира у ове крајеве. Знатан је број обућара, пекара и ковача. По броју су за њима дола-

зили: грнчари, кројачи, ћурчије, абације и рабације. Најбројнији су у Лесковцу и околини били стари занати, који су у претходном периоду били још развијенији. Међутим, много је мањи број био старих заната чија је производња била угрожена радом индустрије, као што су казанције, бојације, мумције, гајтанције и други. У овој групи се налазе и новији занати који тек почињу да се јављају продирући са севера у околину Лесковца, а који су, због новог начина живота, имали услова да се развију у овој области, као лимари, столари и др. У последњој групи са мање од 5 занатлија у једној струци су стари занати који су највише дошле под удар индустрије и савременог начина живота, као што је случај са воскарима, табацима, гребенарима и ножарима. У овој групи су такође и сасвим нови занати који тек почињу да се јављају (часовничар, књижар и др.).

На селу су, као што се из истог пописа види, били: 1 казанција, 2 кројача, 3 абације, 15 терзија, 1 ћурчија и 1 обућар, односно највише је било занатлија везаних за сеоски начин живота. Осим тога, у том попису се јављају и неки занати, којих није било у граду, као: 1 овчар, 1 свињар, 1 ћерамиција, 1 седлар, 1 грађевински предузимач, 1 ваљавичар (у Вучју), 3 решетара, 3 крпача, 4 торбара и слично. (49, с. 54).

После кулминације, коју је достигло у другој половини 19. века, занатство почиње да опада. Узроци опадања су различити, али као најважније треба истаћи све јачи напредак индустријске производње и савременији начин живота. Из пописа занатлија 1900. (58, с. 77) у поређењу са 1890. годином, види се нарочито велико опадање ужарског и терзијског, као и других старих прерађивачких заната, јер је Европа, а и наша земља, већ била далеко зашла у еру индустрије. Тако су многи произвођачки занати били угрожени од индустрије, као на пример сапунције, бојације и др. Све већи развој трговине са средњом и западном Европом је истовремено омогућавао да се ти бољи и јевтинији индустријски производи донесу у Лесковац и тамо продају. Ово последње је омогућавао све јачи развој саобраћаја, нарочито железничког. Да би се заштитили од индустрије, трговаца који су обављали истовремено и занатске послове, и најзад, од бесправних занатлија, занатлије су оснивале еснафе. У Лесковцу су се међу првима удруживали ужари у борби против ужарске индустрије, која се у то време покреће у Врању и Лесковцу. Ћурчије су стварале еснафе за борбу зротив трговаца ситне коже, против трговаца су се борили и сарачи, као и столари, који су такође имали своје еснафе. Лесковачке сапунције су свој еснаф користили за борбу против пиљара, који су им били најважнији конкуренти. Већина занатлија, поред заната, се у ово време бави и земљорадњом. Продају производа врше у својим радњама, а у недостатку муштерија се често могу срести на тезгама на панађурима у Лесковцу и ближој околини. Трговина и занатство чине и у овом периоду још увек најзначајније гране привреде, тако да број занатлија код појединих заната још увек прелази број од 50 лица, нарочито у граду. Такав је случај са ужарима, обућарима, терзијама, абацијама. (58, с. 77, 414, 240, 261, 270).

Крајем 19., а нарочито у 20. веку, почиње све више да се развија индустрија у Лесковцу и оближњим индустријским средиштима (Ву-

чју, Грделици). У порасту је број индустријских предузећа, а јављају се и разноврсне индустријске гране, нарочито у Лесковцу, што делује на многе занате који су раније цветали у Лесковцу. Индустрија куделе у Врању и Лесковцу погађа нарочито јако ужарске раднике. Поред Лесковца, у коме је 1906. године било 1200—1500 ужара, чији је број нешто доцније сведен само на 600 лица, ужара је било и у оближњим селима Црковници, Тоговчецу, Губеревцу, Власу, Трњану, Радоњици, Бунуши, Белом Потоку, Стројковцу, Синковцу, Буниброду, Шаиновцу, Великом Трњану, Рудару, Манојловцу, Ђеновцу, Шишавици²¹), Загужану, Тулову, Жабљану, Малом и Великом Војловцу, Лугару, Ждеглову, Коњину, Бошњану, Пертату и Свирцу. Поједина насеља су се чак била и специјализовала. Тако су, на пр. насеља Ждеглово, Лугаре, Коњино, Бошњане, Ђеновац и Пертате, села у доњој Јабланици, радила седмаке. Синковце, где је насељено доста Врањанаца, израђивала је тројанке, Велико Трњане осмаке, Манојловце и Мрштане радили су најчешће уларе и тд. Па ипак, појава нових ужара (салера) је везана само за град Лесковац, а у селу их нема. Међутим, кад је 1906. године, после увођења царине у Бугарској, опао извоз ужарије за Бугарску, многи мајстори ужари одлазе тамо на рад, и тамо раде као печалбари. У Бугарску је отишло око 800 ужара (30, II, с. 180 и 199—200 и 49, с. 77, 78).

Развојем индустрије нарочито у 20. веку, опада број старих произвођачких заната у Лесковцу, а међу њима је највише погођен ужарски занат. Иако је после стварања Југославије још увек велики број ужара у Лесковцу и његовој околини, који пијачним даном износе своје производе на специјални трг за ужарију, купаца је све мање, а салери, који раде модерније, преузимају им муштерије. Због тога је 1928—1930. основана прва задруга у Лесковцу у тежњи да помогне осиротелим ужарима да лакше продају своје производе.

Иако стари занати у Лесковцу опадају и пропадају под утицајем индустрије, трговине и савременог начина живота, тамо још увек има доста занатлија. М. Савић је забележио да у Лесковцу има око 500 занатлија (30, VIII, с. 110). Већ 1936. године у граду је било 44 разна заната, а укупно 502 занатске радње. Разноврсност заната највећа је крајем овог периода, 1940. године, када у Лесковцу има 59 разних врста заната, а 579 занатских радњи. (42, с. 114). Место старих заната, у граду се јављају нови савремени, а стари су заостали само појединачно, као што се види из табеле 35.

Исто тако, један део заната за које је град изгубио интерес, повлачи се на село, међу којима нарочито ковачи, поткивачи и др. — занати неопходни за сеоски начин живота.

За разлику од града где су се јавили многобројни нови занати, занатство на селу, иако је бројно порасло, се није много изменило у својој структури, јер се на селу углавном задржао један број занатлија услужног карактера. Илустрације ради навешће се делимични подаци

²¹) Село Жижавица.

Таблица 35

Врста занатлија	Број занатлија	Врста занатлија	Број занатлија	Врста занатлија	Број занатлија
Алвација	4	Зидара	11	Произвођача алк.	1
Абација	5	Звончара	1	Памуклијаша	5
Берберина	32	Јорганџија	1	Пржилаца кафе	1
Бојација	7	Каменорезаца	3	Столара	38
Бомбонџија	1	Кројача	38	Сарача	5
Бојација	2	Колара	16	Сапунџија	2
Бачвара	1	Качара	14	Содачија	5
Воскара	7	Кожара	3	Симиџија	1
Влачара	3	Ковача	24	Терзија	25
Вуновлачара	8	Казанџија	7	Трикотажа	6
Водоинсталатера	1	Кобасичара	5	Тесара	1
Димничара	2	Капара	5	Ђурџија	3
Електроинсталатера	6	Кречара	5	Фотографа	4
Златара	1	Кинооператора	1	Фарбара	1
Лимара	32	Крзнара	1	Хлебара	50
Лончара	10	Кубеџија	1	Превара	1
Ликерџија	1	Козмет. производи	1	Црепара	1
Ливаца	1	Нанулџија	1	Циглара	1
Месара	16	Опанчара	17	Часовничара	5
Механичара	3	Обућара	32	Чешљара	3
Молера	1	Оштрача	1	Штампара	4
Млинара	6	Поткивача	7	Шеширџија	1
Машинбравара	2	Папучара	3	Посластичара	8
Металостругара	2	Пушкара	1	Педикира	1

о броју занатлија у 47 насеља са територије данашње комуне Лесковац, који су отворили занатске радње у периоду од 1913. до 1943. године.²²⁾ Из тих података се види да су у поменутиим насељима били заступљени углавном следећи занати:

колари 22 столари 13 ковача 37 поткивача 20 абација 10

Из тога се види да је ковача било највише и да је овај занат био развијен готово у сваком селу. Поред ових заната, који су били одраз потреба живота и рада сељака у том периоду, било је још новијих заната: месара, кројача 4, пекара 1 и 2 млинара, а остали су били малобројни представници старих, још увек неумрлих заната: 1 мутавџија и терзија, 2 качара, 2 ужара и 2 опанчара.

По селима је ситуација била оваква. У 24 насеља, која су послужила за пример, био је само по 1 занатлија, и то у највише села по 1 поткивач или ковач, а у осталима по 1 колар, млинар, абација, столар, качар, ужар, мутавџија и циглар.

²²⁾ По подацима Историјског архива у Лесковцу.

У 11 анкетираних насеља је било само по 2 занатлије, и то су у 5 села били од исте струке, тј. села су имала по 2 ковача, 2 колара, 2 поткивача или по 2 абаџије. Осталих шест насеља су имала по двојицу занатлије различите струке, и то у два села су били по 1 абаџија и поткивач, а у остала четири поткивач-колар, терзија-кројач, ковач и чаџар и у последњем колар и абаџија. Међу анкетираним селима највећи број занатлија имао је Брестовац (15); по 8 занатлија имали су Мрштане, Губеревац и Вучје; по 6 их је било у Винарцу, Печењевцу и Стројковцу; по 5 у Великом Трњану, Ораовици и Бунуши; Велика Грабовица је имала 4, а Биљаница 3 занатлије. Ово показује да се, поред града као главног занатског средишта, на територији комуне издвајају и неки мањи занатски центри. Такав један центар је, несумњиво, Брестовац на северу данашње комуне. Изразитије средиште је Вучје у области Поречја, где је царевало дрводелство, а затим и остала насеља са више од 5 занатлија. У јужном делу комуне, као занатски центри су се, поред Ораовице, развили још Предејане и Грделца. Тако је Предејане 1940. имало 15 занатлија (57, с. 210), а Грделица је нешто раније, 1926. године, имала 27 занатлија, тј. била се развила у најјачи занатски центар тог доба после Лесковца на територији данашње комуне. (31, с. 245). Распоред занатлија у овим центрима по врстама заната није се бивно разликовао од заната по селима, пошто су и ова насеља имала велики проценат пољопривредног становништва, као што се види из приложене таблице 36.

Таблица 36

Врста заната	Предејане	В. Трњане	Грделица	Печењевц	Брестовац	Ринарце	Вучје	Мрштанс	Сравница	Губеревац	Стројковце	Бунуша
Ковачи	2	2	2	2	2	2	—	1	2	4	4	3
Поткивачи	1	—	3	1	2	2	—	1	1	—	2	—
Столари	—	1	—	1	2	1	4	—	—	—	—	—
Колари	1	1	3	—	4	1	—	2	1	1	—	2
Кројачи	2	1	6	—	1	—	—	—	1	—	—	—
Ужари	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Опанчари	2	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Месари	—	—	3	—	—	—	1	—	—	1	—	—
Столичари	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Пекари	3	—	6	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Памуклијаши	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Лимари	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бербери	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Обућари	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Посластичари	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Шећерџије	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Абаџије	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—

Таблица 37

Назив зант. радioniце	Врста делатности	Место где је радионица	Број запослених	
			радника	служб.
Развитак	Водоинсталатерска централно грејање, лимарска	Лесковац	115	34
Водовод, канализација и купатило	Водовод	Лесковац	82	20
Радиозвук	Електротехничка	Лесковац	14	6
Звезда	Израда чешљева	Лесковац	88	25
Стандард	Фасадери, терацери керамика	Лесковац	85	13
Полет	Грађевинска	Вучје	93	13
Декор	Молерска-фарбарска	Лесковац	253	27
Данило Бошковић	Грађевинска столарија	Грделица	58	12
Јерганџијска задруга	Производња јоргана и душека	Лесковац	15	1
Капаџијско предузеће	Израда капа	Лесковац	12	1
Лепша	Женски кројачки салон	Лесковац	10	1
Будућност	Ужарска задруга	Лесковац	66	15
Папуџијска задруга	Израда папуча	Лесковац	12	1
Сарачко седларска	Амови за коње и ловачки прибор	Лесковац	2	1
Тока Новаковић	Кожна галантерија	Лесковац	2	—
Исхрана	Пекара	Брестовац	9	2
Берберско предузеће	Берберско-фризерска	Лесковац	34	—
Фотосервис	Фотографска	Лесковац	9	3
Кројачка задруга	Кројачка	Брестовац	—	—
Култура	Прерада филтера	Брестовац	—	—
Радан	—	Печењевице	—	—
10. Август	—	Вучје	—	—

Интересантно је истаћи да распоред врста занатлија по селима у појединим крајевима комуне зависи од порекла становништва тог насеља, од сировина којих је било у тој области, од потреба самог начина живота тог насеља и сеоске околине. Због потреба која је настала сеоским начином живота ковачи су били заступљени свуда а исто тако налазили су се и у мањим новоствореним занатским средиштима, јер обрада земље и транспорт на селу имају потребе за овим занатом. Д. Ђорђевић је навео пример да је порекло становништва условило појаву неког заната — наводећи пример Миланова и Доњег Синковца, чије становништво потиче из околине Врања (2, с. 13). Сировине су биле разлог одржавању ужарског заната по насељима Јабланице, а исто тако дрводељског и ћумурцијског заната у насељима у сливу Ветернице, од којих многа леже на падинама Кукавице. Веома велики број гајених коза на падинама Бабичке горе је послужио као основа за појаву мутавија у насељу Црковници, које лежи на њеним странама. Потребне саобраћаја су утицале на то да се у овој области дуго одржао рабацки занат, и то по насељима која су најближа Лесковцу. Сви остали занати су у мањим занатским центрима који су већ били почели да се формирају (2, с. 43—66).

Основне одлике занатства у периоду пред други светски рат јесу: опадање старих и појава нових, савремених, заната у граду, као најважнијем занатском средишту и повлачење неких заната на село. По селима у околини Лесковца су заступљени занати потребни за сеоски начин живота и они су стога највише раширени. Поред тога, поједини делови лесковачке комуне су се специјализирали у једном одређеном занату. Ти занати, карактеристични за одређене делове комуне, су различити зависно од сировина које им околина даје, од порекла становништва у њима насељеним — који су тај занат пренели из старе постојбине и т.д. Најзад, у овом периоду се појављују и мањи занатски центри у појединим деловима комуне. Таква средишта су Брестовац, Вучје, Грделица, Предејане, али су знатан број занатлија имала и нека сеоска насеља у долини Јужне Мораве (Мрштане, Ораовица, Губеревац, Печењевце, Винарце).

Већ пред други светски рат занатство није више имало некадашњи производно-извозни карактер, него добија све више услужни карактер. Произвођачких заната, као што је на пример ужарски, има још увек, али се њихов број стално смањује.

У социјалистичким условима и занатство трпи знатне промене. Иако број врста заната не опада — има их 54 врсте у граду Лесковцу по попису из 1964. године — ипак занатство добија извесне одлике које није имало раније.

На први поглед пада у очи стварање нових врста занатских радионица. То су радионице задружног и општедруштвеног карактера — у којима се удружују занатлије истог заната, уносећи и свој алат и машина и продужују да у њима раде заједнички. Тако су на територији комуне следеће занатске радионице (Види таб. 37).

Највећи број занатских радионица општедруштвеног и задружног карактера основан је у Лесковцу, пошто је овај град и данас најваж-

није занатско средиште комуне. Осим тога, у њему је било највише занатлија који су могли да оснивају такве радионице. Многе од њих су током времена постале, занатска предузећа са већим бројем радника, а нека и праве фабрике. Ово је случај са некадашњом занатском радионицом „Реал“ у Лесковцу, са предузећем „Тома Костић“ које је данас прехрамбени комбинат, као и са трикотажом „Стојан Илић“ у Ораовици, која је данас индустријско предузеће ИТП (Индустрија трикотаже и плетива). Ове занатске радионице су настајале у мањим средиштима, као што су Грделица, Вучје, Брестовац, али и у неким сеоским насељима, Печењевце и Ораовица.

Занатске радионице и предузећа створене у мањим привредним средиштима комуне запошљавају већи део занатлија из ових насеља. Тако, према подацима из 1959. године се види да се број запослених у овим организацијама овако кретао:

Таблица 38

Општина	Број занатских огранака	Број запослених		Ученици	Погонска снага у КС
		укупно	радници		
Брестовац	2	16	11	—	72
Вучје	2	63	56	—	—
Грделица	5	265	224	21	30
Лесковац	27	1136	966	94	145

Из табеле 38 се види да су по броју запослених, као и по погонској снази, на првом месту Лесковац и Грделица, што још једном указује на њихову најзначајнију улогу у савременом занатству комуне. Занатске организације комуне су, као што се види из прегледа, већином прерађивачког карактера, док је приватна занатска радиност претежно услужног карактера.

Значају занатске производње још више доприносе приватне занатске радионице. Из таблице 39 се види колико је приватних занатских радњи било у децембру месецу 1959. године. Број приватних занатских радионица стално је у порасту, као што показује стање на дан 31. 12. 1964. године, које је приказано у табели 40 (60, с. 71).

Таблица 39

Општина	Занатске радње		Особље		Ученици	Погонска снага у КС
	укупно	паушално	Особље	Радници		
Вучје	165	126	2	2	—	22
Грделица	146	146	8	8	11	—
Лесковац	575	447	127	127	73	748
Брестовац	205	142	26	26	28	—

Но, поред пораста броја занатлија, који данас чине знатан проценат становништва, важно је истаћи и друге особине данашњег занатства.

Таблица 40

Општина	Бр. занат. радњи	Бр. запослених	Укупно
Брестовац	217	2	46
Грделица	189	12	15
Лесковац	734	89	114
Вучје	188	54	18

Прво, структура занатства се знатно променила, како у Лесковцу, средишту занатске производње, тако и у другим мањим насељима на овој територији. Старих заната је сасвим мало или их готово и нема и знатно је мањи број занатлије исте врсте, али се јавља већи број нових заната.

По подацима занатске коморе, у Лесковцу је највише фијакериста, а затим иду: кројачи, посластичари, столари, лимари, вуновлачари, обућари, опанчари, бербери, машинобравари, млинари, зидари и ужари.

Број занатлија осталих врста није већи од 10, као што показује таблица 41. Губљењем старих заната мутавцијског, пребенарског и сличних, смањен је број занатских врста, пошто их сад има 52. Друга особина занатства у Лесковцу је да се већи број занатлија бави занатима услужног карактера, као и да су и неки производни занати добили услужни карактер, јер више врше оправке него што израђују нове ствари.

Таблица 41

Врста заната	Број зан. радњи	Врста заната	Број занатлија	Врста заната	Број занатлија
Ковачи	6	Иглари	1	Млинари	12
Поткивачи	4	Бритвари	72	Трукери	1
Лимари	20	Столари	20	Вуновлачари	19
Механичари	5	Кујунџије	1	Фијакеристи	57
Казанџије	9	Абаџије	4	Воскари	5
Ливци	4	Пинтери	7	Возачи мот. возила	8
Бојације	6	Кројачи	34	Вулканизери	3
Сапунџије	1	Колари	7	Зидари	11
Стаклоресци	3	Кројачице	7	Лончари	6
Часовничари	7	Фарбари	1	Чешљари	5
Каменоресци	2	Дрвостругари	7	Молери	5
Папуџије	9	Ужари	11	Израда коломасти	1
Крпачи чарапа	1	Содаџије	6	Опанчари	16
Бербери	16	Пекари	5	Кречари	3
Израда венаца	2	Капари	8	Посластичари	24
Маланџије	2	Фотографи	4	Обућари	18
Герџије	3	Ђурчије	2	Сарачи	7
Печење ракије	3				

По сеоским насељима и даље су се задржали ковачи, колари, поткивачи и столари — занати најпотребнији за начин живота и привреду села. Друго, иако још увек има сеоских насеља са 1—2 занатлије,

ипак је далеко већи број села са 10 па и преко 10 занатлија. Тако, преко 10 занатлија данас имају: Бадинце, Манојловце, Богојевац, Велика Биљаница, Винарце, Братмиловце, Ораовица, Велика Копашница, и тд. Нарочито велики број занатлија има село Губеревац (34), али се, ипак, као права занатска средишта могу сматрати Брестовац на северу, и Грделица (35), и Предејане (25), на југу коумне, јер се у њима налазе и занатска предузећа.

Поред поменутих заната карактеристичних за сеоска насеља, структура заната у селима постала је данас разноврснија. Тако се у селима налази на часовничаре, фотографе, посластичаре и електроинсталатере, јер су се многа сеоска насеља електрифицирала. Исто тако, многе занатлије су напустиле Лесковац, који је некад био главно средиште њиховог заната и преселили су се у села. То је случај са ћурчијама, а донекле и са опанчарима. Осим ових заједничких црта у данашњем занатству сеоских насеља, осећају се извесне разлике као последица посебних карактеристика појединих делова комуне. На пример, села ближе Лесковцу имају велики број фијакериста, као Братмиловце (16) и Бадинце (12). Воденичара има у насељима дуж Мораве, а и у насељима Грделичке клисуре и слива Ветернице, на притокама Мораве и Ветернице. Насеља у сливу Ветернице имају још увек и знатан број дрводеља.

Основне карактеристике занатства комуне Лесковац су: у занатству се, за разлику од ранијих периода, поред приватних радионица јављају, и друштвене занатске радионице, које се од индустријских предузећа разликују само нешто мањим капацитетом и бројем радника. Нека од ових занатских предузећа су прерасла у индустријска, као трикотажа у Ораовици и некадашње занатске радионице „Реал“ и „Украш“. Ове занатске радионице су утицале унеколико на измену структуре занатства приватног сектора, јер је, на пример ужарска задруга окупила све ужарске раднике, тако да је данас сасвим незнатан број приватних занатлија, некад чувених лесковачких ужара. Окупљање занатлија у берберску, папуцијску и друге задруге је такође утицало на опадање броја ових врста занатских радњи. Најважније занатско средиште и данас је Лесковац, али се као занатска средишта, како због броја занатлија, тако и због стварања мањих занатских предузећа, издвајају још и Грделица, Вучје и Брестовац.

Као треће треба истаћи да се повећава број занатлија по селима, а уједно да се јавља продирање нових, модерних заната у сеоска насеља.

Важна особина занатства је да је оно добило више услужни карактер, за разлику од ранијих периода, када је имало изразито произвођачки. Због тога је продаја занатских производа данас углавном ограничена на најближу околину. Само неки од производа савременог занатства одлазе изван комуне, као на пример дрводељски производи. Задруга из Вучја је 1964. године извезла за Македонију држаље, косила и столице, виле у Неготинску крајину, док су некад ужарски производи извожени чак у Малу Азију. Ово показује да данашње занатство — иако доста развијено, како по броју, тако и по врстама

заната, иако се њиме још увек бави знатан проценат становништва — не представља више ону производно-привредну снагу као у 19. веку.

Индустрија

На територији комуне се јавља индустрија врло рано, убрзо после ослобођења ових крајева од Турака. Познато је како се појавило прво индустријско предузеће, јер детаљне описе чувене „крађе“ фабрике гајтана из Габрова у Бугарској и њеној преношења код воденице у близини Лесковца дали су између осталих. С. Димитријевић, М. Перовић, Д. Трајковић и други. У појави индустрије у комуни има нешто посебно карактеристично, а то је да се прво индустријско постројење није јавило у граду него у селу Стројковцу, тамо где је и раније била развијена занатска ужарска радиност, тамо где се одавно радило са конопљом, односно тамо где је био знатан број примитивних воденица на брзим речицама и потоцима, чија је снага покренула та прва постројења.

Губитак могућности да се извози ужарија у Бугарску, а да се оданде увози гајтан, изазвао је појаву прве фабрике. Гајтан се у то доба много трошио за народна одела које је становништво тада носило, а стварање нове границе 1878. и касније царинске тарифе су прекинули ту трговину. Немогући због границе да увозе гајтан, лесковачки трговци су пренели из Бугарске целу фабрику, а с њом заједно довели су и мајстора из Габрова који је требало да покрене производњу гајтана у околини Лесковца. Тако је 1884. године прорадила гајтара у селу Стројковцу.²³⁾ Гајтанара се налазила у неколико зграда око Стројковачке воденице, радило је 60 чаркова, а покретала их је вода. Радили су само гајтан. Пређа се добијала из Енглеске (23 пређе), а куповала се и у земљи. Вуна је прана и смештена у Стројковцу, а затим су је гребенале сиромашне жене у Лесковцу. Прва фабрика је имала ваљавицу, где се прао, и бојациницу, где се гајтан бојио. Готов гајтан је разношен колима по Србији и Босни. Капацитет ове прве гајтанаре био је 25—30.000 кг. гајтана. Године 1889. ово предузеће купује у Вучју још једну воденицу и зграде око ње и проширује свој рад, а истовремено се у селу Козаре, недалеко од Грделице образује нова гајтанара.²⁴⁾ Претече ове прве индустрије били су ужарски точкови који су се чули да зује у свакој кући, као што је то запазио још Каниц. (42, с. 61—63).

Обе ове гајтанаре се удружују и оснивају прву фабрику штофа у Лесковцу 1896. године, а гајтанаре у Стројковцу, Козари и Вучју производе и даље гајтан. Машине за фабрику су купљене у Немачкој, у Кемницу, а фабрика је имала осам механичких разбоја, 2 фактора са 400 вретена, 2 ваљонице, 1 перионицу итд. Упошљавала је око 100 радника, од чега су половина биле жене. Производила је сукно, шајак, штоф и војничку чоју. Вуна се највише куповала у земљи (42, с. 65—66).

²³⁾ Власници ове фабрике били су Антоније Поповић из Тонка, Мита Теодаревић, Глигорије Јовановић, Стеван Војацов и Прока Матић, укупно су уложили 72.884.— динара (42, с. 62)

²⁴⁾ Власници друге гајтанаре су били трговци Коста Илић-Мумџија, Глигорије Петровић, Михајло Јанковић и Мануел Илијев, из Калопера.

Текстилна индустрија се појавила прва, али су се убрзо појавиле и друге индустрије. Већ 1896. године постојале су у Лесковцу 3 цигларе, а нешто раније, 1891. године помињу се у Лесковцу 2 млина власништво трговаца (млин Јанка Цинцар-Јанковића и млин Петра Живковића). Такође се већ била појавила и гајтанара Мих. Јб. Јанковића у Грделици, а 1896. године у Лесковцу већ ради и фабрика пољопривредних машина Глише Јосиповића (49, с. 84, 89 и 90).

Текстилна, млинарска и цигларска су биле прве 3 гране индустрије које су се појавиле на територији комуне. И даљи развој лесковачке индустрије, која се нагло развија почетком 20. века, задржава тај исти смер.

Паралелно са текстилном, вунарском, развија се и ужарска индустрија. Године 1900. помњне се фабрика за прераду платна и ужарије са 44 радника. 1902. з фабрика платна и ужарије Томић, Тодоровић и друге, а 1903. године Прво акционарско друштво за прераду лана и кудеље Сотира К. Илића (49, с. 89—90).

Прва индустрија у комуни јавила се као потреба трговине, која је у то време навелико трговала гајтаном по целом Балкану, стога је и сва производња гајтана била намењена трговини. Зачетак индустрије је у селу где се налазила воденица, чија је водена снага коришћена за погон, а вода довољно мека за испирање пређе. После прве фабрике, у комуни се подиже читав низ сродних фабрика, од којих се 4 налазе у сеоским насељима око Лесковца — Стројковцу, Вучју, Козару и Грделици. Ова прва индустрија користи локалне сировине (вуну), али врло брзо, чим се производња проширује, почиње да увози пређу. Развијају се затим и друге индустријске гране, млинарска и цигларска, за које је околина Лесковца давала доста сировина. Сировина има довољно и за индустрију кудеље, против које се бори тада још веома напредна занатска производња ужарије удружена у еснафску организацију. (58, с. 414—415). Најзад, још пре почетка 20. века, појављује се прва фабрика за производњу пољопривредних машина, која није имала сировина у околини Лесковца, али је зато ту имала доста потрошача. Све остале индустријске гране се концентришу у Лесковцу, те се тако он почиње формирати у прави индустријски град.

Индустријски развој се и даље наставља. До првог светског рата, поред прве текстилне фабрике која је имала и две гајтанаре у Стројковцу и Вучју,²⁵⁾ основана је још фабрика тканина у Грделици 1904. године, фабрика гајтана у Козару (основана 1904. године), 2 црепане у Лесковцу (прва основана 1907. године, а друга 1911. године), фабрика сапуна у Лесковцу (основана 1878, а модернизована око 1906. године), електрична централа (1903. године) прво акционарско друштво за прераду кудеље (1903. године), фабрика столица, фабрика гајтана и позамантерије (основана 1906. године која добија и ткачницу 1910). Лесковац већ тада има 4 парна млина. Млинска индустрија се већ шири и по мањим местима у околини Лесковца, као што су парни млин у Грделици и парни млин у Брестовцу. Године 1904. или 1905, Лесковац добија први електрични млин у Србији. Међу новим фабрикама, подигнутим пре првог светског рата, налази се и платнара Косте Илића и синова у Лесковцу (основана 1912. године), прва Лесковачка керамичка индустрија „Морава“, која је производила каљеве пећи, прва фабрика за ливење и прераду метала, стругара у Копаш-

²⁵⁾ Гајтанаре у Стројковцу, Вучју и Козару су радиле до 1941. године.

ници (1908. године), затим фабрика бомбона и ликера, 2 фабрике ваге и кантара, као и фабрика сода воде (49, с. 92—93).

Карактеристично је да се, већ пре првог светског рата, поред текстилне, млинарске и цигларске, на територији комуне почела да развија и метална индустрија, која није овде имала потребне сировине, као и многе друге индустријске гране. Друго, што треба истаћи, је да се, поред текстилне, и млинска индустрија почела ширити по мањим местима на територији комуне, док су остале гране индустрије углавном концентрисане у Лесковцу. Све те мале фабрике су биле намењене потрошачима (фабрика бомбона и ликера, фабрика вага, фабрика столица и друге); оне су настајале у граду што је тамо било највише потрошача и одатле су се њихови производи најлакше могли транспортовати у удаљеније области.

Иако је први светски рат зауставио брзо напредовање индустријских предузећа, оно се ипак наставило чим су се ратне невоље стишале. Већина раније основаних фабрика проширује своје капацитете после рата, а подижу се и нове, тако да 1929. године постоји у Лесковцу 20 индустријских предузећа (61, с. 90 табела).

У Лесковцу су 1929. години већ 8 текстилних фабрика, а девета се налази у Грделици. Четири фабрике производе вунене тканине, а има 2 платнаре и по једна фабрика гајтана и вунице, фабрика канапа и ужарије, творница рубља.

Међу 11 осталих индустријских предузећа, биле су 2 фабрике сапуна, млин, фабрика гума „Рекорд“ (основана 1925. године), 2 циглане, пивара (Фабрика пива АД), 2 парне стругаре, електрична централа АД и Фабрика зејтина „Свети Никола“.

Поред тих 20, у то време раде и метално предузеће „Христордор“, основано 1925. године и ливница „Сава“, основана 1926. године, док су неке раније основане фабрике због рата престале са радом, као фабрика столица, фабрика метала, фабрика ексера, два млина, фабрика за прераду дрвета „Средор“ и стовраиште непрерађеног дувана (61).

Индустрија је била концентрисана углавном у Лесковцу, где се, поред текстилних, јавио и низ других индустријских предузећа, од којих многа нису могла опстати, јер су била малог капацитета и нерентабилна. Осим тога, још једно насеље на територији данашње комуне добија велику текстилну фабрику и тако постаје значајније индустријско средиште. То је Грделица у којој се подиже модерна фабрика вунених тканина. Половину индустријске производње лесковачке комуне чини текстилна индустрија у којој ради 1888 радника (углавном у лесковачким фабрикама).

У почетку је производња текстилних предузећа ишла искључиво војсци. Из архиве фабрике Глигорија Петровића и фабрике Врањкића, које су сачуване у историјском архиву Лесковца, види се да је текстилна индустрија већ била освојила тржиште широм Србије, јер су све абације, кројачи и трговци мануфактурном робом трговали са овим индустријским предузећима и поручивали од њих производе.

Ради илустрације, приказано је како је изгледало једно текстилно предузеће у Лесковцу, и то прва фабрика основана 1884. године, која

се тада, 1931. године, налазила у власништву Глигорија Петровића. Ова фабрика је имала 118 радника мушкараца и 92 жене. За погон је користила електричну енергију лесковачке централе, а имала је парну машину од 400 КС, локомотиву 185 КС и као резерву 17 мотора од 825 КС. Фабрика је имала већ 115 разбоја. Основне сировине су јој биле вуна, хемикалије и боја. Вуну је фабрика куповала у Јужној Америци, Африци, Сирији и Палестини, боје је увозила из Швајцарске, Немачке и Америке, а хемикалије делом из земље, а делом из иностранства. Угаљ је користила домаћи из оближњих рудника, а производила је 60.000 м, чоје, војничке ћебади и друго. Капитал ове фабрике био је домаћи.²⁶⁾

Кроз слику овог предузећа Виде се основне одлике текстилне индустрије у Лесковцу. У фабрикама је порастао број радника, повећала им се производња, нису више зависиле од локалне сировине, јер се сировина добија из далеких прекоокеанских земаља. Нека индустријска предузећа, поникла као мануфактуре, стала су на своје ноге, док су друга слабија пропала и престајала са радом. Одржавала су се углавном она која су имала повољније сировинске услове у околини Лесковца или она чије су оснивање захтевале потребе потрошача. У прве су поред млинске, ужарске и цигларске индустрије, спадале и новоосноване парне стругаре, а у друге, настале због потрошача, пивара. Но, иако је криза 30-тих година утицала да нека индустријска предузећа престану са радом, ипак се после тога наставља развој индустрије на територији комуне. Индустријска предузећа, која се појављују 30-тих и 40-тих година, пред други светски рат, су из металне индустријске гране, и то углавном произвођачи пољопривредних машина. У ту групу долази предузеће „Слон“ које је данас у саставу фабрике пољопривредних машина „Пролетер“. Затим, ту спада и творница плугова, основана 1935. године у Лесковцу. Из овог периода потичу још 2 предузећа: „Монтафон“, кашикара, које је основан 1930. године и фабрика гумених производа „Морава“ у Лесковцу, основана 1938. године. Најзад, у овом периоду се подиже још једно текстилно предузеће, фабрика вунених тканина у Вучју 1933. године, која је за погон користила малу електричну централу на реци Вучјанки.

Заједничка особина свих предратних предузећа је да су то биле ситније фабрике са прилично застарелим машинама, осим новоподигнуте фабрике у Вучју, као што се види из неколико примера. Први пример је фабрика памучних тканина, вуненог и свиленог гајтана Дунђерског и Ко., која је имала 33 механичка разбоја и израђивала српско платно, зефире, чаршаве, пешкире, марамике и салвете. Други пример је фабрика Илић, Теокаревић и Петровић, која има 100 разбоја и предионицу гребенарске вуне са 4800 вретена и чешљане вуне 2000 вретена; уз ово има све уређаје за прање, сушење, карбонизирање вуне, бојење, ваљање и апретирање тканина за израду гајтана. Радила

²⁶⁾ Ово су подаци из фонда фабрике Глигорија Петровића и КО., Историјски архив у Лесковцу.

је чоју, сукно, шајак, мушке штофове, гајтан и то директно од вуне (за време првог светског рата оштећена и није сасвим поправљена (30, II, с. 101).

Фабрика вунених тканина Јовановић, Поповић и Ко. у Грделици, трећи пример, годишње је производила 300.000 м. при раду од 16 сати, а за 8 сати дневног рада изради 150.000 м. годишње. Израђује све врсте сукна, шајака, чоје и разне штофове, ћебад. Има парну машину од 220 КС, турбину на води од 70 КС, перионицу за вуну, 3 парата за вуну и комаде, 4 сортимента кремπεла, 4 селфактора са 1400 вретена, 1 курјака, 1 машину за расчупавање, 30 великих разбоја и 2 мања разбоја, сушаре за вуну и комаде апретуре: 4 ваљавице, 3 машине за прање, 1 пресу, 1 чупавицу, 2 шиваће машине и 1 четку, 1 машину за деколтирање и 2 казана за пару. Радника имају 100. За време првог светског рата није била оштећена. Од рата је била оштећена фабрика дрвног намештаја у Лесковцу; Бугари су је уништили за време рата али није обновљена. Осим тога у Лесковцу има творница кеса од хартије са 1 машином, а појављује се и фабрика кожа (30, I део с. 243, II 97, 101, 102, 250 и 254).

Први светски рат је нека индустријска предузећа уништио, тако да нису после могла да наставе са радом; оваквих случајева је бало мање после другог светског рата. За време рата има чак и оснивања мањих индустријских радионица, као што су пушкарска радионица, радионица моторних возила и ливница — обе основане 1944. године. Наступају, ипак, велике промене у индустријском развоју комуне — пре свега, сва индустријска предузећа су национализована.

После другог светског рата, поред национализације, долази и до неких других промена у индустрији. Нека се индустријска предузећа групишу, постројења других предузећа се преносе у индустријске погоне изван Лесковца и нека постројења из других места бивају пребачена у Лесковац. Тако је некадашња фабрика гуме пребачена у Ниш, машине Влајчићеве фабрике сапуна су подељене између „Мериме“ и „Албуса“, а у Лесковац су пребачена постројења из неких нишких предузећа.

Груписањем неких ситних предузећа и радионица се стварају веће фабрике. Из мањих радионица је настало предузеће „Раде Металац“ Оно је основано 1947. године спајањем бивше ливнице „Сава“, радионице моторних возила и Првог Српског комбината. Назив Први српски комбинат задржава се до 1948. године, а тада добија данашње име. Овом предузећу се 1962. године придружује и индустрија „Хемометал“ (62, с. 410—411). Ова фабрика производи разне одливке од лива, вијке и матице, гвоздених оков, прибор за јело, делове за фрижидере, оков од легуре, пољопривредне справе, делове за пумпе и електричне пегле.

До груписања је дошло и код најважније и најстарије лесковачке индустрије — текстилне. Спојиле су се фабрика тканине Глигорија — Горча Петровића, фабрике Вранкић, Стаменковић и Ко., фабрика Јосипа Јовановића и фабрика Мике Станковића у велики текстилни комбинат, „Коста Стаменковић“. Фабрика Јовановића и Поповића у Грделици

постала је „Јединство“, а фабрика Лазе Теокарећивћа у Вучју добила је назив „Вучје“. Међутим, касније се од овог комбината издвајају фабрике „Црвена звезда“ заједно са погоном трикотаже „11 октобар“; 1958. године се издваја још једно предузеће „Летекс“, а трикотажа „11 октобар“ постаје тркотажа „Србијанка“. Године 1959. долази до поновног спајања и стварања новог текстилног комбината у Лесковцу под именом „Летекс“. Исто тако, код неких фабрика текстилне индустрије у Лесковцу, Вучју и Грделици, дошло је до стварања њихових мањих погона, трикотаже или погона друге врсте, на територији оближњих насеља. „Летекс“ је, тако, подигао погон у оближњој среској варошици Лебану; Вучје у оближњем селу Мирошевцу, а Грделица у Ораховици. Од ових погона се одржала само трикотажа у Ораховици, која је постала самостална индустрија.

У тежњи да се лесковачка текстилна индустрија осамостали и употпуни своју производњу, поред конфекције и трикотажа, подигнута су још нека нова индустријска предузећа, која је требало да отклоне недостатке предратне текстилне индустрије. Због тога је у већини текстилних погона вршена реконструкција и набавка савремених машина. Затим подигнуто је индустријско предузеће „Ресерт“, које врши прање вуне за цео лесковачки басен. Још једна таква индустрија, настала као услужно предузеће за текстилну индустрију, је предузеће „Утензилија“, које производи утензилије — лако потрошљиве делове текстилних машина од коже и дрвета. Трећа је предузеће „Машилотекст“, које производи текстилне машине.

Нека занатска предузећа и радионице, која су своју делатност и капацитете знатно прошириле, добиле су одлике индустријских предузећа, а нека су чак постала и прави индустријски комбинати. Пример ових предузећа су „Реал“, „Украc“ и ИТП у Ораовици.

Најзад, у Лесковцу су настале и неке сасвим нове гране без традиције, без нарочите сировинске базе, као што је фабрика „Здравље“.

Иако им је начин постанка и развитак разноврстан, већина ових фабрика је почињала са старим већ одбаченим машинама, током развоја су набавили новије, савременије и боље машине, али, и поред тога, застарелост машина је једна од значајних особина лесковачке индустрије. Као последње треба истаћи да је Лесковац и данас најважнији средиште комуне. Поред њега као индустријски центри се развијају још Грделица, Вуче Ораховица и Брестовац.

На територији лесковачке комуне данас су следећа индустријска предузећа.

Предузеће „Летекс“, које је откупило 3 велике вунарске фабрике, послује као јединствени текстилни комбинат од 1959. године и производи углавном вунарске производе, влачану вуницу и мешавину са осталим влакнима (целом или мерино-влакном). Ово предузеће није до сада имало довољно предива, тако су проширили предионицу за још 40000 вретена. По капацитету испред њих је засада само Вараждин, док им је параћинска фабрика приближнија. Производиња овог комбината се овако кретала последњих година.

Таблица 42

Производи	Јед. мере	1959	1960	1961	1962	1963 (7 месеци)
Вунено влачено предиво	т.	1293,3	1534,2	1313	9431,1	669,6
Тканине од вешт. влакна	000 м ²	0,5	—	—	—	—
Вунене влачене тканине	000 м ²	1796,5	2130,4	1868,9	1383,8	815,9
Вунене чешљане тканине	000 м ²	144	75,7	138,5	436,9	337,6
Вунено чешљано предиво	т.	293	300,6	303,	406	285,7

Производе ове фабрике користи железница, војска и милиција широм читаве Југославије. Произведену ћебад и чоју извозе у СССР и Бурму, а у Западне земље извозе само чешљано предиво.

Предиво дају трикотажама и конфекцијама у оквиру лесковачког басена, који, поред фабрика са територије комуне, обухвата и предузећа у Власотинцу, Лебану, Врању и друге.

Поред овог текстилног комбината, у Лесковцу постоји још и велика индустрија платна. Од некадашње платнаре Владе Илић и Синова створена је индустрија кудељних и памучних производа „Зеле Вељковић“, која од 1962. године, поред кудељног, користи и синтетичко влакно. Њени главни производи су кудељно предиво, памучне ткашине, кудељне тканине, ужарија и канапи и креп-предиво. Производња ове фабрике се овако кретала:

Таблица 43

Назив производа	Јед. мере	1939	1946	1962
Кудељно предиво	т.	603	420	479
Памучне таканине	000 м ²	375	616	2771
Кудељне ткашине	000 м ²	900	329	17
Кудељна ужарија и канапи	т.	330	260	490
Креп предиво	т.	—	—	78

У почетку су производили сирово платно без апретуре за фабрике у Светозареву, „Новкабел“ у Новом Саду и „Тигар“ у Пироту. За ове фабрике производе и данас, тако да производња сировог платна износи 70%/с, а свега 30%/о платна се дорађује и иде трговачкој мрежи и конфекцији.

Највећи потрошач њихових производа су предузеће „Каменско“, затим „Партизан“ из Београда, „Ђуро Салај“ — Лесковац и „Киро Фетани“ — Куманово. Саргије и кудељно предиво више не производе, али производе „Златицу“, врсту кудељног платна. Кудељно предиво прерађују у канап и продају у целој Југославији, а извозили су нешто у Западну Немачку, Бугарску и Грчку. Памучне тканине дају конфекцијама и гумарској индустрији, а креп предиво (хеланка) 70%/о се извози у Западну Немачку и у Турску, а остатак троше оближње трикотаже Србијанка, Власинка и Синтекс. као и „Анђа Ранковић“ из Београда и „Интерплет“ из Брчког.

Памук добијају из домаћих предионица — „Ратко Павловић“ из Ниша, „Топличанка“ — Прокупље, „Струмичанка“ из Струмнице, „Трудбеник“ из Панчева, и „Косовка“ из Приштине. Кудељу откупљују на пијаци, а добијају је преко Ужарске задруге. Фабрика има 610 радника од чега су 42 из околних села.

„Србијанка“, трикотажа, основана је 1949. године из једног текстилног предузећа за производњу вунене трикотаже. Настала од мањих национализованих трикотажа²⁷⁾, и то од 30 равнолететих машина као градска трикотажа. Године 1951. су јој додате бојацијска и вуно влачарска радионица из предратне фабрике Јосипа Јовановића.

Сировине добија из Јужне Америке, Уругваја (вуну). Остало предиво из земље и иностранства (Белгије, Грчке и Израела), из фабрике „Зеле Вељковић“; из Загреба, Марибора и Крапине. Угаљ користи из Алексинца, а боје, дугмад и друго из Загреба, Ужница, Сиња, Панчева и Сплита.

Њихови производи се највише троше у Београду, Сарајеву, Загребу, Марибору, Љубљани, Крагујевцу, Мостару, Бања Луци и Зеници; раде нешто за војску, а извоз иде највише за Русију.

Конфекција „Ђуро Салај“ је основана 1959. године; радионице су им биле у центру града, а доцније су изградили халу између фабрика „Летекс“ и „Зеле Вељковић“. Раде мушку и женску конфекцију, рубље, одела, мантиле; основале су је приватне занатлије и једно занатско кројачко предузеће. Почели су са приватним машинама, а после су набавили електричне машине, специјализиране машине за рукаве и рупице, машине за кројење и подигли нову зграду. Продају највише у Југославији, а извозе нешто мање у Белгију и Шведску. Текстил узимају из Лесковачких фабрика, а платно из фабрике „Зеле Вељковић“.

Остала текстилна предузећа су изван Лесковца, Фабрика вунених тканина Вучје има 500 радника, а производи вунене тканине и вуницу. Поред ткачнице, Вучје има и предионицу, где производи предиво за своје потребе и за друге. Године 1961. се од фабрике издвојила трикотажа Вучјанка, која се поново налази у њеном оквиру.

Текстилна индустрија „Јединство“ се налази у Грделици. И то је стара фабрика која има стару, недовољну предионицу. Производи и синтетичке производе, а сировине углавном набавља из увоза.

Индустрија трикотаже и плетива Ораовица је основана 1958. године као предузеће за производњу конфекције. Радили су кошуље на машинама добијеним од приватника. Први радници ове конфекције су били из Грделице, Ораовице, Тупаловца, Козара, Мале Копашнице, Грабовнице и Добротина. Конфекција је имала само 30 радника. Кад су набавили нове машине, прешли су на трикотажу. Предиво су доби-

²⁷⁾ Највеће приватне трикотаже, које су ушле у састав „СРБИЈАНКЕ“, су трикотаже Драгољуба Аранђеловића, Жарка Костића, Душана Ристића и Љубе Венића. Најпре је била створена војна колектива и у њој су радили чарапе, нуловере и рукавице за војску. (Подаци добијени од радице из предузећа).

јали из Грделице, Вучја и „Летекса“, а вуну из Аустралије. Остали потребан материјал добијају из Загреба (Творпам), Ниша (Ратко Павловић) и Крања. Од 1960. године ради само трикотажа на својих 20 штрикаћих машина и производи џемпере, сетове итд. Број радника се повећао на 123, а њихових производа има свуда. Главно тржиште им је Хрватска и Словенија а затим Србија, Македонија и Црна Гора. Један део производа зведе у Пољску и Русију.

Три предузећа, која су подигнута да обављају услужне послове текстилној индустрији лесковачког басена, су „Утензија“, „Ресорт“ и „Машинотекст“. Утензилија“ је настала 1958. године као предузеће за производњу утензилије — потрошних делова за текстилне машине, који су обично од дрвета и коже. Машины су добили од дрвног комбината, који је у почетку радио те послове. Предузеће је почело рад са 20 радника, а има их већ 130. Сировину добија из Ниша (кожу), а из Крушевца дрво. Главни потрошачи њихових производа су текстилне фабрике лесковачког басена, уже Србије, Космета, Македоније, Војводине, Словеније и Хрватске.

Предузеће „Ресорт“ је основано као услужно за текстилну индустрију 1954. године. Основна делатност је прање, влачење и чешљање вуне од старих крпа и извлачење ланолина. Основне сировине су му стара вуна и крпе. Машины су набављене од лесковачких фабрика и из Параћина. Основала су га сама предузећа. Прва карбонизација се обављала у просторијама старе салерске задруге, а сада подижу нове хале. Имали су понуде да раде за Италију, Немачку и Белгију.

Године 1959. је основано предузеће „Машинотекст“. Овом предузећу је дао раднике „Летекс“. У почетку су вршили само ремонт, и то по радионицама појединих фабрика. Данас производе: сновалке, сушаре и разбоје. Има 66 радника, 34 службеника, и 2 транспортна радника. Радници су углавном из града, само је 3—4 из Манојловца, 2 из Доњег Бријања и 1 из Грделице. Године 1966. предузеће већ има 142 радника. Лив и темперлив добијају од Кикинде и Завода из Скопља, а лив за резервне делове од ливнице „Јастребац“ из Ниша и лесковачког предузећа „Раде Металац“. Радионице „Машинотекста“ су смештене поред железничке пруге на територији некадашње Кукарове ливнице, а данас производе вунарске разбоје, сновалке и друге текстилне машине. Производе продају текстилној индустрији по целој земљи.

Од старих индустријских предузећа, у Лесковцу је остало само још неколико њих. Фабрика „Пролетер“ води порекло од старих предузећа: фабрике пољопривредних машина „Слон“ коју су основали лесковачки трговци 1935. године. Предузеће „Слон“ је 1939. године производио само 99 тона производа и то углавном резервне коване делове и плуг типа „рало 2“, који су монтирали од полуфабриката увезеног из Чехословачке. Имали су 30 радника. Предузеће се одмах обнавља 1945. године и тада има 57 радника, а производи 185 тона. И они почињу са производњом плугова „Рало 2“, а после проширују производњу на нове производе: копачице, дрљаче, копачице за репу, ручне запрашиваче, сејалице за памук, петообразне тракторе, плуг итд., имају 431 радника.

Лесковачка пивара, која је неко време била у саставу прехранбеног предузећа „Тома Костић“ а затим је радила самостално, и данас је у саставу пиваре из Светозарева — тако да само пуни флаше Јагодинским пивом. Предузеће за обраду дувана је такође стара индустрија, основана још 1922. године, а ради на принципу уговора са произвођачима дувана — врши откуп, ферметише га и продаје. Дуван извози претежно ван земље — на западно и на источно тржиште, а врши услуге и Дуванској индустрији на територији Србије и Македоније; запошљавање сезонску радну снагу у периоду од 7—8 месеци.

Од предратних циглана је створено предузеће „Победа“, циглана и црепана, која има свој погон у Бујановцу. Поред цигле и црепа они производе ивичњаке за грађевинске конструкције и шупљу циглу. Производни процес је механизован, а имају и жичану железницу. Радништво им је углавном из Лесковца и околних насеља.

Графичка индустрија је представљена са 2 штампарије. Штампарија „Напредак“ штампа све врсте тисканица, налепница, етикета, и производи кутије, школске свеске, блокове итд. И она је стара индустрија, па је са послом наставила одмах после рата. Штампана и у боји и у свом саставу од пре неколико година има погон сиве лепенке. Има 350 радника. Друга је штампарија „Наша реч“, чија је главна делатност писање и штампање истоименог листа. Она производи ситну амбалажу, а има 75 радника (од тога 16 новинара).

Нека индустријска предузећа у Лесковцу су се развила од занатских радионица и предузећа основаних после другог светског рата. Од тих предузећа се највише развило предузеће „Тома Костић“; то је прехранбени комбинат. Рад су почели као млинско предузеће „Влада Ђорђевић“, у чијем саставу су била 2 млина²⁸⁾ капацитета 8750 тона, а имали су 53 радника. Поред млинова у саставу предузећа су неко време биле и 2 воденице поточаре, које су 1950. године поново враћене власницима. Године 1951. поново постаје прехранбено предузеће „Тома Костић“ и обухвата млинове и градску пивару до 1956. године, када добија и трговинску делатност с правом набавке и продаје млинских прерађевина. Од 1956. године им се придружују млинови у Бојнику, Лебану, Власотинцу и Косанчићу односно предузеће подиже нове млинове у Братмиловцу, Косанчићу и Печењевцу. Пивара се од њих одваја 1957. године, а истовремено им се припаја пекара — предузеће за хлеб и пециво. Производњу стално проширују: 1960. године добијају погон кекса и пецива грисина, 1961. године погон за вафл производе и воћни дезерт, као и производњу мешавине сточне хране. Тако, од 1962. године постаје комбинат и у свом саставу има погоне: млинове, пекару, погон грисина, погон за сточну храну и трговину. Сви млинови су нови, сем у Лесковцу и Власотинцу; подигли су нови силос, пекару, фабрику сточне хране, капацитета 3 т. на час и магацин за 30 вагона. У Лесковцу имају 23 продавнице за хлеб и млинске производе, продавнице имају и у Владичином Хану, Бујановцу, Сурдулици, Босилграду, Клисури, а стоваришта у Хану, Врању и Бујановцу. Немају довољно пшенице за своје капацитетете, јер производња околине чини само 1/4 њи-

28) То су били млинови: — млин Јовановића и Поповића, раније Браће Томкић и млин Јована Бејтовића који је изгорсо 1953. године.

овог капацитета. Због тога врше набавке у Војводини. Капацитет млинова не користе у потпуности него само са 84%. Капацитет за сточну храну се такође користи само упола због недостатка сировине (мекиња и кукуруза). Ни капацитет за производњу кекса и грисина не користе у потпуности, него свега 78%. Капацитет ратлука, и бонбона који износи 530000 kg сасвим је искоришћен. Предузеће запошљава 637 лица. Својим производима снабдева цео лесковачки срез, мада му на подручју Врања конкурише Ниш. Грисине и вафл производе продају по целој Југославији, али најбољи потрошач и мје Македонија. Грисине извозе и у Бугарску. Главни потрошачи ратлука и бонбона су Босна и Београд.

Од занатске радионице је настало и предузеће „Реал“. Основано је после другог светског рата од занатске радионице „Радиозвук“ и регистровано као занатско предузеће за израду радиоделова, са седиштем у оближњем селу Винарце. Од 1956. године постаје индустријско предузеће за радиотехнику, електротермију и аутоматику „Реал“. Број особља предузећа је стално растао.

1961. год.	44 од тога	32 радника	1964. год.	117 од тога	87 радника
1962. „	65 „	48 „	1965. „	120 „	85 „
1963. „	80 „	63 „	1966. „	126 „	88 „

Ово предузеће највише је упослило алатничара, машинобравара и металостругара, а радништво је већином из Винарца и Стопање. Производи микротрансформаторе, пригушнице за живину и флуоресцентну расвету, решое, прикључне гајтане, изолациони материјал, а настоји да ради и мерне инструменте за текстилну индустрију, који су досада увожени. Један део послова врше у кооперацији са предузећем „Бран“ из Задра, са Скопљем, предузећем „Никола Тесла“ из Београда и индустријом РИЗ и“ Загреба. Почели су са примитивном израдом изолир траке и производњом спирале; масу потребну за изолир кували су у обичним лонцима. Прве машине су добили од фабрике „Пролетер“ и са отпада, а касније су набавили неке машине. Још увек немају све машине, те неке послове морају да обављају по радионицама индустријских предузећа из Лесковца и Врања. Цело ово предузеће се сели на простор између пруге и аутопута. Већину материјала потребних за рад увози, само памучно платно добија из околине Лебана. Тржиште им је цела Југославија.

Треће предузеће, које се развило из занатске радионице, је предузеће „Украс“, основано 1961. године. И ово је предузеће почело са машинама једног занатлије приватника, које је узело у закуп. У почетку су радили сувенире, бројеве за запрежна возила и кућне бројеве. Када су се одвојили од предузећа „Турист“, њихова делатност је постала метално — појасарска (друкерска), галванизерска (никловање, цинковање и галванизација), и фирмописачка. Предузеће им је било разбацано по разним деловима града, што им наноси знатне тешкоће у пословању. Постепено се повећава број производа, уводе у производњу алуминијско посуђе, алуминијски лавор и најзад стоне лампе и лустере. У галванизаторској делатности су вршили више

услуге никловања, хромирања и то другим предузећима и приватним лицима. Обављали су фарбарске послове и писали фирме по наруџбини. Преласком у индустријско предузеће 1965. године њихова услужна делатност је мањег обима и раде више у кооперацији. Тако у кооперацији врше никловање и хромирање неких делова за санитарне уређаје које производи „Веселин Николић“ из Крушевца. Кооперацију имају и са погоном „Црвене заставе“ у Охриду, као и са фабриком фрижидера „Георги Наумов“. Године 1962. су се преселили у близину железничке пруге и добили од отпада једну халу, а изграђују и 2 нове хале за магацин за готову робу и сировине.

Машинама су се снабдевали од лесковачких фабрика „Раде Металац“ и „Пролетер“, купили су и неке нове и стално настоје да измене машински парк. Данашња делатност им је производња лампи и лустера, производи од кованог гвожђа и производња телевизијских антена. Поред тога, врше и електролитичко бојење предмета. Производе продају трговачкој мрежи у целој Југославији, а највећи потрошачи су им Београд и Македонија. Пласирали су и посебну врсту телевизијских антена за Грчку. Снабевају се од домаће индустрије и то „Ђуро Салај“ из Ниша и „Борис Кидрич“ из Шибеника (алуминијум). Гвожђе добијају од трговинских предузећа, а расветно стакло из Словеније. Предвиђају даље проширење делатности; радника има 115.

У Лесковцу је настало и неколико нових индустријских предузећа. Велико гајење паприке у околини је било основа за појаву индустрије за конзервирање воћа и поврћа „Моравка“, које производи алеву паприку. Предузеће је основано 1954. године. За производњу су наследили парне коморе од дрвног комбината. Претежно имају сезонску радну снагу, а дневни капацитет им је 2500 кг праприке. Тај капацитет ретко користе цео. „Моравка“ представља мало предузеће у односу на истоврсну индустрију у Хоргошу и Књажевцу. Потрошач њихове паприке је цела Југославија, и то Словенија, Хрватска, Космет, Босна, Херцеговина и Црна Гора. „Моравка“ је цело подручје обухватила производњом индустријске паприке и врши извоз за Америку. Покушај са конзервирањем другог поврћа је минималан; треба да суше празилук, црни лук, разне траве за фабрику „Здравље“. Но и поред ове индустрије, приватници суше и сами паприку, нарочито у селу Доња Локошница.

Дрвни комбинат, „Благоје Николић“, је исто тако настао спајањем ситнијих предузећа. Пре рата је то била мала стругара капацитета 3000 м³, сељаци су обловину терали на колима до пруге, а власник је био Коста Поповић. После ослобођења оснивају се два предузећа за експлоатацију шума „Кукавица“ и „Варденик“. Њихово спајање 1946. може се сматрати почетком настајања комбината, нарочито кад им се 1947. године припаја и стругара у саставу предузећа „Трудбеник“. Године 1950. Предузеће добија име дрвни комбинат, а 1951. год. му се прикључују „Шумтранс“ из Београда и „Топлица“ из Прокупља. Године 1954. у његов састав улази машинска столарска радионица, тако да комбинат већ врши експлоатацију дрвета, индустријску прераду, има извесне финалне производе и транспорт. У комбинат улази 1958.

столарско предузеће „Благоје Николић“, тако да се проширује финална производња дрвних производа. Најзад, 1960. године им се припаја шумско газдинство — Лесковац и сада се делатност комбината одвија од узгоја дрвета, обнове преко експлоатације до финалних производа (намештаја и др.). Грађа која похтиче са територије среза Лесковац задовољава њихове потребе. Погони за експлоатацију дрвета су разбацани по целој територији среза.

Данас комбинат сачињавају погони: фабрика фурнира и намештаја, столарски погон који ради столарију и намештај, погон галантерије за ситне делове (радили су и бурад и баракe за Скопље) и најзад, комбинат обавља и саобраћајну делатност. По капацитету комбинат је на трећем месту у земљи, иза Митровице и Крушевца. Производи 6600 м³ резане грађе, 2500 комада крупног намештаја, 180000 комада ситног намештаја и племенити фурнир 400 м². Предвиђа се и подизање новог цигона фабрике иверице. Комбинат ће бити на парни погон, има 705 радника. Шумски реон који снабдева комбинат је на Кукавици (буква), кф и Зеленичје — Качер, Зајчевац, Медвеђа, Веља Глава, Лебане и шуме код Врања и Сурдулице. Јелову грађу набављају у Словенији и Босни, помоћне сировине из Скопља и Београда, а фурнир из Србије и Македоније. Комбинат нарочито много извози грађу, фурнир продаје у Русији и Пољској, а најважнији потрошач финалних производа је Лесковац. Столице, нарочито бродске, извозе у Америку, Енглеску, Холандију, Западну Немачку, а крупни намештај одлази за Београд, Ниш и Лесковац. Амбалажу, коју комбинат такође производи, продаје лековачким предузећима „Раде Металац“ и „Ђуро Салај“.

Године 1954. је основано још једно индустријско предузеће: „Невена“, индустрија сапуна и козметичких препарата. Она није настала од старе фабрике сапуна, јер су машине Влајчићеве фабрике дате „Мрими“ из Крушевца и „Албусу“ из Новог Сада. „Невена“ је постао од предузећа „Хемофарма“, чија се производња била доста проширила. Они се од тога предузећа одвајају 1964. године и у почетку имају само 3 радника. Машине су откупили од приватног сапунџије Петковић Александра, који је постао и главни мајстор у фабрици. Почели су са производњом ималина, а после су прешли на производњу сапуна, који су у почетку кували у шерпама. Машину набављају тек 1954 године. У почетку нису имали ни довољно сировина и тек кад су постали индустријско предузеће, могли су да увозе кокосово уље и да почну са производњом тоалетног сапуна и козметичких препарата. Дана са 12% учествују у Југословенској производњи тоалетног сапуна. До 1955. године највише су производили пераће сапуне и прошкове за прње, а поред тога козметику, око 25 разних производа. Тек 1961. годин почињу да производе пасту за зубе „Колинос“ по енглеској лиценци. Машине за производњу ове пасте набављају 1961. године из Швајцарске. Нису могли да конкуришу „Сапонији“, „Албусу“ и „Мерими“ те прелазе на производњу само тоалетног сапуна и све више козметичких препарата. (2/3 козметичких препарата у односу на 1/3 сапуна). Производе и помоћна средства за текстилну индустрију — разна ђа, којима снабдевају Нишко-лесковачки текстилни басен. Као

нови погон предвиђају синтезу ванилина и апстракцију етеричних уља, што засад раде „Етол“ из Цеља и предузеће из Титовог Ужица. По производњи су на шестом месту у земљи, међу укупно 28 предузећа, имају 140 радника, углавном из града. Сировине су највећим делом из земље, уља из Цеља, док су их раније увозили, а сировину за пасте добијају из Енглеске. Увозну робу добијају преко предузећа „Хемпро“. Од домаћих сировина користе шиптарски јестиви лој, стеарин купују код „Хемпра“, угаљ из Алексинца. Електричну струју даје Власина, а стаклену амбалажу производи за њих Парафин и Стража код Храсника у Словенији. Највећи потрошач њихових производа је Хрватска, затим Словенија, Басна и Херцеговина, па тек онда Србија, Македонија и Црна Гора. Веће количине извозе у Русију, Аден у Азији, а мање у ЧСР и Швајцарску. Сапуне не могу да извозе на инострано тржиште, а и у самом Лесковцу се слабије троше њихови производи.

Нановије предузеће шемијско индустријско је фабрика лекова „Здравље“. Настала је тек после другог светског рата из лабораторије апотекарског предузећа, која се формирала одмах после ослобођења за производњу тинктуре, разних масти и шпиритуоза. Лабораторија се брзо проширила, јер су потребе биле велике, а није било ни простори ни кадрова за стварање фабрике. Радиле су у једној кафани. Приликом национализације апотека 1949. године, набављају таблет машину и почињу да производе таблете. Први препарат је тонин-тоникум за јачање. Како нису имали девољно амбалаже, паковали су и у ракијске флаше (чокањчиће). Поред тонина, производили су салицил и сулфаминидну маст, бор-вазелин и соду бикарбону. Лабораторија се прикључује централној апотеци и добијају и нову зграду. Од лабораторије се одвајају 1952. године, а за кооперацију су се обратили фирми Берингер у Ингелхајму 1953. године. Они су им уступили производњу свог препарата симпатол капи и ампуле, за срце и притисак. Затим су остварили сарадњу са фирмом Гајги у Базелу 1954. године. При производ им је био иргапирин у форми дражеја. Фирма Берингер им је дала машине за пуњење инјекција, као и машине за пуњење р-створа. Исте године почиње и градња нове фабрике. Ради егзистенције, фабрика је морала да настоји да прошири производњу, која би се заснивала на локалној бази. За базу производње су узели билну екстракцију, ферментацију и неколико органских синтеза. Даља производња ће се оријентисати на биље које ће сами неговати. За сла купују биље, а желели би да га сами гаје на 200—300 ха и то дигитално, беладонум и разне маховине (*Secale flos pyretum*) које сада употребљавају у својој производњи. Органска синтеза још није почела да се врши. Данас производе разне препарате гликозиоде и дигиталисе. За ферментацију користе шећер и плесне који се посебно негују.

За школовање кадрова су организовали шестомесечне курсеве два годишња и један трогодишњи и, на крају, су основали средњу хемијску школу. До 1966. године „Здравље“ је нарастало на 250 радника. Љубавност им је развој лабораторије. Имају два проблема: количина воде и отпадне воде, јер Ветерница који пут пресахне, а Лесковац се вдом

снабдева из артеског бунара. То питање би могло да се реши допремањем воде из Вучја, из реке Вучјанке, чија вода је по саставу равна дестилату. Отпадне воде могу да се пречисте постројењима. Локација предузећа је повољна јер се налази недалеко од пруге.

Њихове прве производе је куповала Македонија, а затим Ниш, Београд и цела Србија, а кад су добили иностране препарате, тржиште им постаје цела земља. Производе из биљне екстракције извозе, и то алкалоиде и секале у Западну Немачку, Швајцарску и Белгију.

Сировину и техничку помоћ добијају од својих иностраних коопераната. Свуда имају по 1—2 трговинска предузећа која снабдевају апотеке, а имају и филијале у Цетињу, Београду, Загребу, Борову, Сплиту и Риједи. Засад су главни потрошачи предузећа: „Ветром“, „Срболек“ у Београду, „Ментол“ у Загребу, „Хемофармација“ у Љубљани, „Санитас“ на Цетињу, „Реплек“ у Скопљу и друга предузећа.

Поред Лесковца, Грделице и Вучја који су индустријска средишта још из претходног периода, има и два нова индустријска средишта у комуни. У Ораовици, насељу у близини Грделице, је настала индустрија трикотаже и плетива ИТП. Друго такво средиште је Брестовац, на северу комуне. У Брестовцу се налази предузеће „Слободан Јовић“, основано 1960., металне индустријске гране. Оно је подигнуто за раднике који раде у Нишу, и то у фабрици „Станко Пауновић“. Предузеће је радило у почетку мање мостовске конструкције. Данас раде пољопривредне справе, плугове, дрљаче. Производе за тржиште, а извозе у Афричке земље. Имају 83 радника, а машине су добили од машинске индустрије из Ниша (МИН). Врло брзо су почели да раде пољопривредне машине, вагонете, делове за железницу, док се нису чврсто пробали на тржиште. Њихов бруто производ се повећао од 5000 тона на 70.000.

Главне одлике индустрије комуне су да је већина предузећа ситна и стара и да је свако од њих тежило да што мање зависи од других.

Број производа индустрије је веома широк и разноврстан. Ради се у малим серијама, стога су производи скупи. Машински парк сачињавају машине универзалног типа, а слабо има специјализованих. Машине су највећим делом застареле, иако и нових, пошто је већина предузећа после другог светског рата вршила делимичне реконструкције. Због тога је код свих предузећа машински парк неуједначен; на пример у „Летексу“ има машина из 19. века, набављених између два светска рата, а има и најновијих.

Читава индустрија, изузев прехрамбене, дуванске и индустрије грађевинског материјала, је удаљена од сировинске базе. Вуна се довози из Аустралије. Многе индустријске гране су у зависности од производње неких других предузећа са територије Југославије. Метална индустрија је у зависности од рада железара, вунарска индустрија од иностраног тржишта, графичка индустрија од индустрије папира. Ово су све неповољне појаве, јер врло често недостатак једне сировине зауставља производњу.

Потребна је модернизација индустрије, и то не само кроз набавку нових машина, него и кроз нов начин рада и организације производње, који треба да се креће у правцу специјализације на одређен производ и у правцу кооперације са неком другом сродном индустријом. Стога је у лесковачкој индустрији већ дошло до пословне сарадње са другим индустријским организацијама, како на територији Србије, тако и Југославије, а фабрика „Здравље“ ради у кооперацији са неким иностраним фирмама. Тако се фабрика „Пролетер“ повезала са предузећем „Змај“ из Земуна, предузеће „Реал“ са „Искром“ из Крања и са Црвеном Заставом, а дошло је и до сарадње свих текстилних предузећа лесковачког басена. Постоји могућност да се створи специјализација таквих предузећа, као што су текстилне фабрике, али за то је потребан дужи период (10—15 година).

Ни квалификациона структура запослених није сасвим задовољавајућа. Продуктивност је ниска, јер радник, односно читава његова породица, не живи искључиво од индустрије, јер тако не би могао да опстане. Велики број радника је са села и то уназађује и индустријску и пољопривредну производњу.

Лесковачка индустрија има слабу пропусну моћ електричне мреже, због чега доста трпи. На њу неповољно утичу и слаби путеви, јер се транспортна средства врло брзо уништавају, нарочито код оних средишта и индустријских предузећа која су удаљена од железничке пруге.

Будућност лесковачке индустрије је у развоју хемијске индустрије. На то указује развој индустрије „Здравље“ и „Невена“. Стога се предвиђа производња перлон масе, што би у многоме олакшало проблем снабдевања лесковачке текстилне индустрије.

Смештај индустријских предузећа у комуни је повољан, јер се већина њих налази у насељима близу железничке пруге — као Брестовац, Грделица, Ораовица и Лесковац. Једино је Вучје удаљено и дуго времена су имали лош пут. Оправком и асфалтирањем пута Лесковац—Вучје то стање се донекле поправило.

Интересантно је истаћи и размештај индустријских предузећа у Лесковцу, где их има највише. Сва индустријска предузећа су у граду груписана у 3 реона. Најстарија, текстилна индустрија је поред Ветернице у северном делу града, где су смештена два погона „Летекса“, предузеће „Зеле Вељковић“ и конфекција „Буро Салај“. У њиховој близини је подигнут и нови силос и нови погони прехрамбеног комбината „Тома Костић“.

Други реон, где је највећи број индустријских предузећа, налази се на простору између железничке пруге и аутопута. У том реону подижу нове хале сва индустријска предузећа, која су досад била у неким неповољнијим градским четвртима, као што је то случај са предузећем „Раде Металац“, „Реал“ и др., а тамо се налазе и неки погони текстилне индустрије.

Индустрија лекова „Здравље“ и индустрија грађевинског материјала чине трећи индустријски реон на јужном делу насеља. Ни они

нису удаљени од пруге, мада су нешто више удаљени од железничке станице. Овај недостатак може да се реши подизањем индустријског колосека, који би износио око 900 м.

И поред тога што има недостатака, индустрија представља веома значајну привредну грану на територији комуне, како по броју предузећа, тако и по томе што су њени производи продрли на тржишта целе Југославије и са успехом иду и на многа инострана тржишта од Америке до СССР-а.

Остале привредне гране

На територији комуне су заступљене и многе друге гране привреде, али њихов значај у укупној привреди је много мањи, него што је то случај са трговином, занатима, индустријом и пољопривредом. Овде ће се истаћи само неке од значајнијих.

Саобраћај. — Саобраћај је одувек био значајан и његов утицај се осећа у развоју ових осталих привредних грана. Нарочито су значајни саобраћајни правци, односно правци којима се кретала трговина. У средњем веку, и у првим годинама турске окупације, је најважнији трговински, а тиме и саобраћајни правца, био пут Дубровник — Пријепоље — Нови Пазар — Прокупље — Софија, којима су се кретали каравани дубровачких трговаца. Он је ишао северним ободом комуне и није био једини, јер се поред њега помињу и пут Лесковац — Ново Брдо, долином Ветернице, и пут Ново Брдо — Прокупље, који је од Новог Брда ишао на Медвеђу и Јабланицу и Пусту Реку

Врло вероватно је и стари римски пут, **виа милитарис**, који је од Београда преко Ниша ишао за Цариград, имао своје продужење од Ниша према југу. Овај стари пут добија за време Турака поново значај важног трговачког друма и нови назив, цариградски друм, и он се, по Брауновом, као и по описима других путописаца, настављао од Ниша према Сокпљу и пролазио кроз Лесковац. Од Лесковца, према постојећим подацима, било је два правца тог пута према југу; један је обилазио Грделичку клисуру и водио до Врања кроз долину Ветернице и Големо Село. Други правца је водио кроз саму клисуру и он је крајем 19. века, после изградње тог пута од стране Мидхад паше, постао најважнија саобраћајница комуне.

Најзад, веома значајан пут за комуноу је ишао ка истоку кроз долину Власине и био веза лесковачких трговаца са Софијом и даље Малом Азијом. Ови путеви су били основни правци којима се кретала трговина у турско доба. Било је и других путева мање познатих и значајних за трговину, којима се становништво Јабланице, Црне Траве и других околних крајева спуштало у лесковачку котлину и долазило у Лесковац. Мада су ти путеви лоши, они ипак представљају основне правце којима се становништво Јабланице, Власине, Пољанице и Клисуре и др. околних области кретало према долини Мораве.

После ослобођења од Турака најважније саобраћајнице почињу да се прављају и користе се у саобраћају путника, као и за транспорт поште. Ове оправке српска влада преузима нарочито на путевима међународног значаја,

који су од Београда водили до граница неке друге државе, у овом случају до Грчке и Солуна.

Године 1886. комуна добија железничку пругу, која се пружала на југ до Врања, две године касније 1888. бива продужена до тадашње српско-турске границе, до Ристовца. Од ове пруге се 1925. године одваја један крак на запад према Прокупљу и Куршумлији и повезује ову област са Косовом.

Саобраћај се овим путевима обављао од давнина. Дубровачки трговци су вуну и остале производе Јужног Поморавља транспортовали караванима кириција. Значи да су у XVI и XVII веку коњи били најважније транспортно, а исто тако и саобраћајно средство за путнички саобраћај.

Доласком Турака дубровачка трговина губи постепено свој значај и све је мање дубровачких каравана према западу, а све се чешће виђају каравани по путевима који воде у Турску и Малу Азију. И у турском периоду је коњ главна транспортна животиња, јер преноси и робу коју терају кириције, и пошту коју разносе Татари и други гласници, а из описа се види да се најчешће и путовало на коњима. Поред кирицијског саобраћаја, у турско време почиње да се развија и све више узима маха и рабацијски саобраћај. На путевима који су водили кроз комуно, роба се све чешће превози колима која вуку волови или биволи. Превоз су вршиле рабације из Лесковаца и облажњих моравских насеља. И рабације су са удруживале на путу и њихови каравани су били од 12, па и од 50 кола, јер је пут био дуг и веома напоран. За пут до Солуна и повратак отуд је требало 40 дана, тако да су каравани понекад достизали и број од 100 кола (2, с. 60—61).

Рабације су радиле за све познате трговце у Лесковцу и превозиле им робу до Солуна све док није подигнута пруга. И после тога су рабације преносиле ужарију у Бугарску, све до 1912. а овај начин превозења робе до Неготинске крајине се задржао све до 1918. године. После подизања железница, рабацијање се вршило само до оближњих места — Прокупља, Куршумлије, Алексинца, Ниша, Врања, Владичиног Хана, Власотинаца и Лебана. У Неготинску крајину се ишло и коњима, а и трговци су путовали коњима до Сереза, Дrame и Кавале за набавку робе. Каравани кириција нису били из ближе околине Лесковца него из Црне Траве, Црвеног Брега, а било их је и из околине Власотинаца (Бољара, Воњинце и др.). После оправке друма превоз путника се вршио колима, тако да колима путује и Срет. Л. Поповић на свом првом путовању кроз новоосвојене крајеве (2, с. 64—65 и 12).

Са изградњом железнице, целокупан извоз из комуне кренуо је преко ове саобраћајнице уу даљеније пределе земље, као и изван њених граница. У локалном саобраћају, између комуне и околних предела, где није било железнице, основно саобраћајно средство у друмском саобраћају чине и даље коњи, нарочито у вишим деловима комуне, где нема изграђених путева или су путеви веома лоши. По долинама, где су путеви били бољи, од којих су многи и насипани, био је развијен исто тако друмски саобраћај, а главно транспортно средство су и даље рабацијска кола, док се превоз путника обавља колима са коњском запрегом.

Најважнија саобраћајница комуне и данас је моравска железница. Долином Мораве води и нови аутопут од Владичиног Хана до Бре-

стовца, дуг око 64 км на територији комуне, који је изграђен пре неколико година. Пре његове изградње је био у употреби стари пут истог правца, којим се кретао сав друмски саобраћај, који је и данас значајан за саобраћај запрежних возила. Цео транспорт из Лесковца и околине, пре подизања новог аутопута, обављао се железницом. Железница и данас превезе највише робе из удаљенијих или ближњих области наше земље; међутим, нови аутопут је сад појачао везе са Македонијом, Нишом и Београдом.

Остале значајне саобраћајнице пресецају комуноу у разним правцима. Пут Лесковац — Лебане — Медвеђа — Приштина је још у изградњи, а завршен је у дужини од 72 км. тј. до границе Космета. Пут води кроз долину Јабланице и на територији комуне се налази само његов незнатан део. Но и поред тога, овај пут је од великог привредног значаја и кад буде завршен биће најбржа и најбоља веза са Косовом и Приштином, а даље код Приштине он се везује за ибарски пут и јадранску магистралу. Тај пут ће омогућити експлоатацију шума из још некрчених шумских предела. Њиме се данас највише преноси дрво и воће.

Наставак овог пута прелазио би преко аутопута Београд — Скопље и преко Власотинца ишао долином Љуберађе према Бабушници. Пут је засада завршен у дужини од 36 км. Остали део пута је у лошем стању, тако да је зими често непроходан, али, и поред тога, се користи за сав транспорт производа, као и за аутобуски саобраћај у том правцу. На територији комуне је незнатан део тог пута, јер остатак пролази кроз суседну комуноу Власотинце, али је и поред тога значајан, јер везује са комуном источне пределе Србије све до бугарске границе. Преко њега су са долином Мораве повезани Заплање, сточарски предео, затим предео Црне Траве и Власинско језеро, типично туристички и сточарски предео. Оба ова пута треба да буду путеви другог реда.

Пут Лесковац — Бојник — Житни Поток — Прокупље има велики пољопривредни значај, јер целом својом дужином пролази кроз пољопривредну област. Његова дужина је 52 км до села Злате.

Пут Лесковац — Вучје — Мирошевац — Големо Село — Врање је некадашњи стари пут. Он и даље има исти правца кроз долину Ветернице, али није у најбољем стању; нарочито је неповољан од Мирошевца до Големог Села. Засад је оправљен само његов део до Вучја. Овај пут не представља више везу са Врањем, јер се она одржава аутопутем, него везује овај шумско-воћарски предео у сливу Ветернице са Лесковцем.

У путеве трећег реда спада и пут долином Козарске реке, Грделица — Козаре — Власотинце, дуг 12 км, што води кроз виноградарске пределе, као и пут Лесковац — Бојник — Лебане, дуг 30 км који води кроз пољопривредно подручје, а код Брестовца је повезан са аутопутем и железницом.

Путеви четвртог реда су пут Лесковац — Манојловце — Орашац, који непосредније везује Лесковац са насељима на Бабичкој гори и који се везује преко Ступнице за пут Велико Боњинце — Равна Ду-

брава — Гацин Хан. Овим путем се дотерују стока, млечни производи и живина и веома је значајан за лесковачко тржиште.

Сви наведени путеви се користе данас у аутомобилском саобраћају, иако многи од њих нису у најбољем стању. Остали део меже путева кроз комуно чине сеоски путеви у укупној дужини 400—500 км, који се користе за обављање сеоских радова, за транспорт производа на тржиште, а преко њих углавном пролазе само запрежна возила. Најлошији путеви су у области Грделичке клисуре, где још увек има насеља одакле се може доћи једино коњима или пешице, мада кроз долину пролази модерна саобраћајница — железница и аутопут. Област у горњем сливу Ветернице, око Оруглице, је врло слабо повезана са осталим деловима комуне, па је до насеља у тој области веома тешко стићи друшчије до пешице.

Зависно од врста и стања данашњих саобраћајница на њима се обавља различит саобраћај, а користе се и у разне сврхе. Железнички саобраћај се, на првом месту, користи за извоз производа из Лесковца и околине у друге пределе наше земље или за иностранство. Њом се такође допремају из удаљених предела потребне сировине и индустријске прерађевине. Према томе, железница чини централну саобраћајницу државног и међународног значаја. Исти значај има и модерна друмска саобраћајница за моторни саобраћај, подигнута пре неколико година, која има исти правац као и железница.

Остали путеви другог, трећег и четвртог реда су значајнији за локални саобраћај — саобраћај између појединих делова комуне. На овим путевима се данас обавља моторни саобраћај, аутобуски и аутомобилски, а користли се и за запрежна возила. Аутобуски саобраћај се данас највише користи за превоз путника до Лесковца или појединих делова комуне. Због тога је аутотранспортно предузеће у Лесковцу организовало следеће аутобуске линије: 1) Лесковац — Вучје, са 12 полазака дневно из оба насеља; Вучје — Мирошевце, са 2 поласка 2) линија Грделица — Лесковац са поласком сваких 25—30 минута из оба насеља 3) линија Лесковац — Лебане, која саобраћа 10 пута дневно у оба правца 4) линија Лесковац — Манојловце, која повезује насеља на источној страни Мораве са Лесковцем и која је раније била до Орашца, али због слабе издржљивости моста на Морави морала је да буде укинута 5) линија Лесковац — Власотинце има 16 полазака дневно у оба правца 6) линија Лесковац — Бошњаце служи за превоз радника и ученика, редовних свакодневних путника, те не ради недељом 7) линија Лесковац — Бојник има два поласка дневно у оба правца и трећи који је продужен до села Горње Коњувце. Све ове линије се сматрају линијама градског саобраћаја и највише их користи становништво комуне. Како је тај саобраћај жив и чест — показује број аутобуса који се креће у току дана на појединим линијама.

Постоје и међуградске линије. Оне са комуном Лесковца повезују насеља Горње Јабланице, то су линије за Сијаринску Бању, Медвеђу, Туларе, рудник Леце, Слишане и Ивање. Друга таква линија спаја са

комуном област Црне Траве, трећа Власину и Власинско језеро, а последња подручје Пусте Реке и Добрич.

У последње време је аутобуски саобраћај све значајнији за повезивање комуне са другим крајевима наше земље. Због тога, ово предузеће одржава и редовне линије Лесковац — Ниш, Лесковац — Скопље, Лесковац — Београд и Лесковац — Проломска Бања преко Прокупља и Куршумлије.

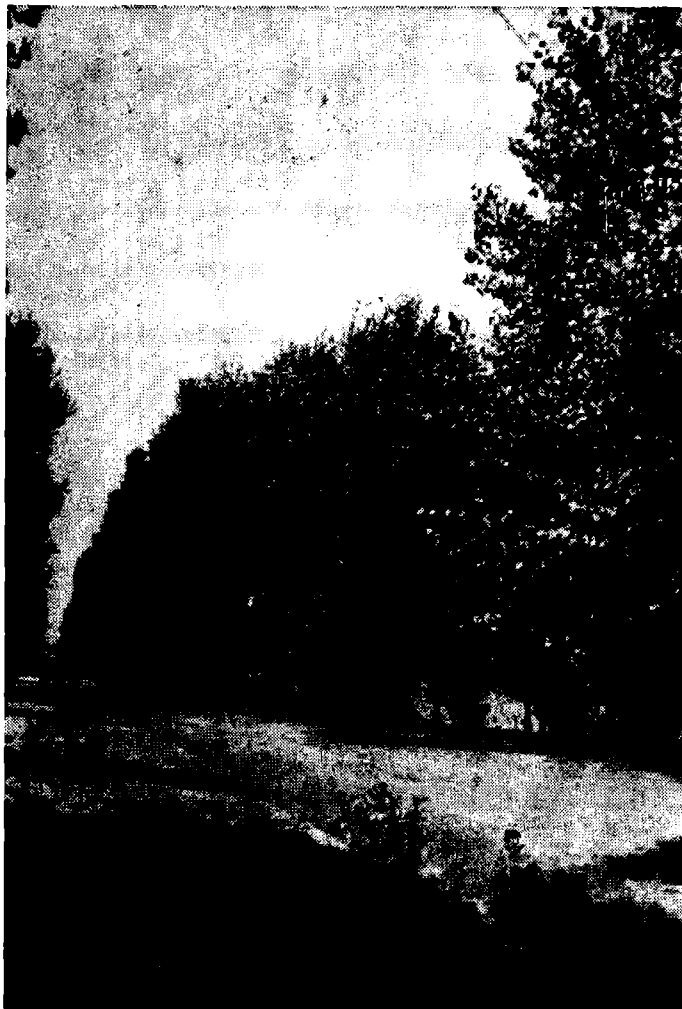
Поред унутрашњег и спољашњег саобраћаја са територије саме комуне, ове путеве, нарочито аутопут долином Мораве, користи и транзитни саобраћај између појединих делова Југославије са Македонијом. Кроз комуноу пролазе и аутобуске линије саобраћајних предузећа из Ниша, Врања, Скопља, Охрида, Приштине, Струмице, Куманова и др. — што указује на веома велику частину аутомобилског саобраћај на овој најважнијој друмској саобраћаници комуне — поготову ако се узме у обзир и то да се овом саобраћајницом крећу и транспортни камиони, путнички аутомобили и аутобуси из Грчке за средњу Европу и обрнуто.

И транспорт производа се највећим делом обавља моторним возилима, камионима, хладњачама и слично. Аутотранспортно предузеће из Лесковца је у ту сврху набавило 10 камиона који се крећу по свим друмовима Југоставије, а истовремено има 30 камиона приватника који такође врше транспорт. Поред тога, у транспорту робе учествује и предузеће „Шпедиција“, као и камиони и трактори којима располажу индустријска, трговинска и занатска предузећа и земљорадничке задруге на територије комуне. Но поред аутомобила, на слабијим путевима комуне, поготову оним где моторна возила не могу да се крећу, још увек се саобраћај знатним делом обавља и запрежним возилима и коњима, нарочито у вишим беспутним деловима, а поготову у зимској половини године, када ови лоши путеви постају и непроходни.

Развој саобраћаја у комуни је текао у неколико фаза. У првој фази се саобраћај обављао само одређеним саобраћајницама и то караванима кириција. У другој фази, поред кириција, транспорт робе преузимају и рабације, а превоз путника почиње да се врши колима у периоду када се оправљају друмови на територији комуне, односно у последњим деценијама 19. века. Изградња железнице представља трећу фазу у развоју саобраћаја у комуни Лесковац. Међутим, како железница пролази кроз источни део области, она има више земаљски и међународни карактер, док у локалном саобраћају и даље највећу улогу има запрежни друмски саобраћај у нижим, а коњски и пешачки саобраћај у вишим деловима комуне.

У последњој фази најважнију улогу има моторни саобраћај, који, поред железнице, повезује комуноу и са осталим кределима наше земље. Истовремено, он посебно преузима транспорт робе и превоз путника у локалном и регионалном саобраћају. Из разлога што су путеви комуне још увек у веома лошем стању, у појединим, нарочито вишим деловима комуне, још увек се одржава запрежни, па и саобраћај ко-

њима или пешице. Према томе, док су долински делови комуне, нарочито централна моравска удолина, данас преплављени модерним средствима саобраћаја, аутомобила, камионима, цистернама, хладња-чама и др., дотле се саобраћај по вишим, непроходним деловима ко-муне, веома мало разликује од старог средњевековног.

Сл. 5. — Засади канадске тополе на пољопривредном добру у Богојевцу

Шумарство. — Ова привредна грана не представља неку значајну грану, јер је највећи део комуне обешумљен, као што се то види из табеле бр. 14. До те обешумљености, која нарочито карактеристична

за саму моравску удолину, дошло је из више разлога. Има насеља у долини Мораве, као на пример Мрштаци, која уопште немају шуме. Највише шума на територији комуне (таб. 14) имају насеља чији атари леже на падинама Кукавице, Бабичке горе и Грделичке клисуре. Већи шумски комплекси се налазе, међутим, на нешто широј околној области која је сачињавала лесковачки срез. Те шумске површине се искоришћавају и послужиле су као основа за појаву дрвног комбината у Лесковцу.

Реони шуме на територији комуне су: Бабичка гора, Кукавица и Качер — Зеленичје, предео између Предејана и Црне Траве. Већину шума чини буква и храст. Шуме је раније било много више. Сече су овде биле у доба насељавања ових крајева, затим по одласку Турака, када је земља захватана, појачала се и зачетком дрвне индустрије у овој области која се јавила у периоду између два рата, али највеће сече су биле у време последњег рата како у шумама Кукавице, тако и на падинама Грделичке клисуре. Слабије је искрчен једино шумски комплекс Качер — Зеленичје због недостатка пута, пошто пут Предејане — Рупље тек треба да се изгради.

У долини Мораве, која је остала без шуме, врше се засади тополе уз саме речне обале у тежњи да се смањи одношење земље, које је врло често код ове хировите реке. Топола се сади и зато да би могла да се искоришћава у индустрији. Засади канадске тополе се налазе на пољопривредном добру у селу Богојевцу (в. сл. 5), а намењене су за искоришћавање у производњи плоча иверица.

Шума је у општедруштвеном и приватном власништву. Општедруштвене шуме имају букву као главну састојину, а приватна најчешће садржи храст. Приватне шуме заузимају 59% од укупне површине, а остатак од 41% долази на општедруштвене шуме и оне се налазе у власништву 2 шумска газдинства у Предејану и Вучју, јер се највећи комплекси шума налазе у тим реонима (Грделичка клисура, односно Кукавица). Задружних шума нема, општинских је раније било мало, али су све оне припале општедруштвеном комплексу од 1961. године. Шумска газдинства сада врше обнову шуме, као и потребну сечу. Буква је природно најпогоднија за више делове комуне, зато се она тамо и сади, док је топола погоднија за ниже, па чак и песковите терене (Богојевац). Покушало се и са садњом четинара на Кукавици, али није дошло до жељених резултата. Приватни власници радије саде цер који им је погоднији за производњу дрвног угља. Производња дрвног угља је између два светска рата била знатно већа него данас, јер је он био важан трговински артикал. Производили су га становници насеља са Кукавице и из Грделичке клисуре. Поред цара, најрадије саде багрем, јер могу да га користе за огрев и за градњу, а дрвна маса врло брзо израсте.

Ерозија наноси велике штете шумама на територији комуне, а она је најјача у Грделичкој клисури. С друге стране, нови шумски засади на падинама Грделичке клисуре подижу се тамо у тежњи да ова млада стабла својом снагом сачувају оно мало растреситог покривача од спирања.

Ерозија није једина невоља која омета развој шума. Веома неповољно је и то што је много већи проценат шума у рукама приватних власника, који је користе врло нерационално, а истовремено је слабо обнављају. Шума се много не обнавља и у општредруштвеном власништву, јер годишњи прираштај шуме износи $1.35 \text{ м}^3/\text{ха}$, а то није тако много. Лоша страна је и то што је овде изразито лишћарски састав шуме — што није повољно за њено искоришћавање у индустријске сврхе. Шуме, које и данас постоје у комуни, су веома деградиране, јер не пружају ни ону заштиту, ни ону дрвну масу, коју би требало да дају према површини коју заузимају.

Сл. 6. — Заштита од ерозије у Грделичкој клисури

Нарочито су у лошем стању шуме приватника из којих се и поред забране користи лисник, а и испаша се врши свуда и са много већим бројем стоке него што дозвољава стање шума. Осим тога, сеча у приватним шумама далеко надмашује просечан годишњи прираст.

У друштвеним шумама стање је нешто боље; оне се рационалније секу, мада се дрвна маса често нерационално користи. Тако се, на пример, за прагове користи 3000 м^3 трупаца годишње. Многи шумски комплекси општредруштвене шуме су без пута и тешко их је експлоатисати. Због тога треба предузети мере да се повећа дрвна маса, да се отворе путеви у беспутним шумским комплексима, да се уведе савремена механизација и да се постојећа дрвна маса рационалније користи, нарочито у приватним шумама.

Грађевинарство. — Иако је лесковачка комуна, а нарочито шира околина, чувена по грађевинским мајсторима, зидарима и дунђерима, као и по печалбарима, који су широм земље радили по цигланама и црепанама, грађевинска делатност на територији комуне нема онај значај који би могла да има. Цео тај непресушни извор радне снаге у грађевинарству, који се налази у областима које гравитирају комуни, као што је Црна Трава и слив Власине, затим Пуста Река, омогућио је стварање великих грађевинских предузећа на територији Србије, у којима највећим делом раде грађевински радници оспособљени за рад у специјалним школама у Црној Трави. Тај непресушиви извор радне снаге у грађевинарству је утицао и на стварање неколиких центара за грађевинарску делатност у овом делу Јужног Поморавља: у Власинској Оруглици, Власотинцу, Врању, Црној Трави и најзад У Лесковцу.

На територији комуне, Лесковац је једино средиште грађевинске делатности, јер се у њему налазе три предузећа за ову врсту делатности: предузеће „Градитељ“, монтажно-инсталатерско предузеће „Развитак“ и пројектански биро. Најзад, и индустрија грађевинског материјала у Лесковцу, такође је повољан фактор за развој грађевинске делатности у овом граду.

Грађевинска делатност се у комуни обављала нешто више крајем 19. века и у периоду између два светска рата, када су поред редовне изградње домова по сеоским насељима и граду, подизане и неке саобраћајнице, јавне зграде у Лесковцу, среском средишту, и индустријска предузећа у Лесковцу, Вучју и Грделици. Најважнији грађевински објекат, који је и најзначајнији за привредни развој Лесковца тог периода, је подизање моравске железнице, после чега је уследило оснивање индустријских предузећа, односно зграда потребних за њихову производњу. Грађевинска делатност се обавља и на територији појединих насеља и састојала се углавном у изградњи нових домова за породице које су се делиле или оснивале. Ове послове су обављали најчешће зидари из црнотравских насеља, који су у групама долазили током летње сезоне, а зидара је било и у неким насељима на територији комуне.

Подизање грађевинских предузећа, која су, поред градње пордичних зграда, могла да изводе и много компликованије грађевинске радове настало је тек у периоду после другог светског рата. Рат је у знатној мери опустошио и уништио многа индустријска предузећа и постројења, најважније саобраћајнице, као и знатан део града; због тога су грађевинска предузећа у почетку највећи део своје делатности усмерила на обнову. Како је у том периоду недостајало и мноштво материјала потребних за изградњу, осим цигле и црепа, то је овај посао текао доста споро. Тек када је наша индустрија цемента и других потребних грађевинских материјала могла да стави на располагање веће количине својих производа, дошло је до интензивнијег развоја грађевинске делатности на територији комуне. Данас се грађевинска делатност, углавном, врши у три правца. Изграђују се, на првом месту, нове хале и други објекти индустријских и других привредних

предузећа. Затим се врши оправка старих саобраћајница и изградња нових и, као треће, врши се планска изградња насеља на територији комуне.

На територији лесковачке комуне је подигнут читав низ хала, магацина за индустријска постројења, како за проширење старих индустријских предузећа, тако и за подизање потпуно нових — као што је фабрика „Здравље“. Нова индустријска постројења се највише подижу у индустријском средишту комуне Лесковцу, али их има у по мањим средиштима.

Најважнија саобраћајница, саграђена на територији комуне, је аутопут Београд — Скопље, а поред њега се изграђују поступно и путеви другог реда према Власотинцу, према Медвеђи, као и пут према Вучју, а затим и други путеви који су били у веома лошем стању. Уз изградњу саобраћајница, дуж путева се подижу пумпне станице и мотели, који су потреба модерног моторног саобраћаја.

Трећи правац грађевинске делатности је изградња насеља. И она је највише дошла до изражаја у Лесковцу, где се приступило изградњи великих стамбених блокова у средишту града, а поред тога ту су подигнуте и многе јавне зграде, Дом синдиката, нови хотел, зграда привредне коморе, дом ЈНА, хале новог сајмишта за сајам текстила и др. Планско подизање зграда новог, савременог, типа врши се и у многим мањим насељима на територији комуне, нарочито у мањим привредним средиштима; најјаче је у Грделици и Вучју, али га има и у Предејану, Брестовцу и др. Поред стамбених зграда, подижу се управне и школске зграде, објекти за разоноду и спорт, на пример пливачки басени у Грделици, Вучју и сл. По сеоским насељима су грађени задружни домови, а поред тога, изграђују се и нови сеоски домови од цигле и у новом, савременом, типу.

Грађевинско предузеће из Лесковца не обавља све те послове, јер су на њима врло често ангажована и већа грађевинска предузећа из Београда или неког другог града, као и предузећа из поменутих грађевинских средишта Јужног Поморавља. Код подизања породичних зграда задржао се, као и пре, стари начин градње, тј. ангажују се зидари из Црне Траве.

Угоститељство и туризам. — Угоститељство је одавна развијено као значајна привредна грана комуне и претеча је савременог туризма, а потреба некадашњег и савременог саобраћаја. Први угоститељски објекти су некадашњи ханови, који су на старим путевима прихватили путнике и њихову стоку и пружали им преко ноћи смештај и храну. Међусобно су најчешће били удаљени на дан путовања, а и путници су настојали да пре ноћи стигну до њих. У Лесковцу је било пуно таквих ханова и налазили су се или у средишту града или на његовим прилазима. Нарочито је много било таквих ханова у Грделичкој клисури, где је крајем турске владавине било опасно путовати, као што је била чувена ораовичка механа и друге — које су служиле путницима као преноћиште и ван којих се у оно време није могло, нити смело заноћити (12, с. 432).

Угоститељство се, нарочито много, развија у Лесковцу, где се по попису од 1890. године налази 56 гостионица и 34 кафеџије. Кафане и гостионице су се јављале и по селима, и то нарочито у друмским насељима уз путеве којима се тада највише кретао саобраћај. Тако, кафане имају Печењевце, Манојловце и друга насеља дуж моравског пута и других путева, али оне се најчешће јављају тамо где се налазе раскрснице. Тако је на раскрсници моравског и пута за Црну Траву, дуж Предејанске реке, подигнута кафана, око које се постепено развила чаршија, а затим створила и читва варошица (57).

У периоду између два светска рата се угоститељство мења, добија савременије објекте; наместо ханова великих дворишта у којима су штале за коње, подижу се гостионице, кафане и први хотели. Тако је у Лесковцу пред други светски рат било 5 хотела, од којих је четири страдало од бомбардовања, а по броју гостионица и кафана је био најважније средиште на територији комуне. Мања угоститељска средишта су Предејане и Грделица на југу комуне, а било је и кафана и по осталим селима.

После другог светског рата се могу издвојити два периода у развоју угоститељства. Први се одликује оскудном мрежом угоститељских објеката, јер су многи порушени у току рата, а други су престали са радом, јер су све угоститељске радње биле национализоване. Приступило се оснивању угоститељских предузећа, која су имала веома мали број гостионица и кафана. Тако је, на пример, 1955. године на територији лесковачке општине био један хотал, 3 ресторана, 3 гостионице са преноћиштем, 10 крчми, 7 бифеа и 3 летње баште, што показује стагнирање у односу на ранији период. Треба истаћи још територијални размештај, јер је већина објеката била концентрисана у граду и то у његовом средишту. Сви објекти су били смештени у старим дотрајалим зградама и веома лоше опремљени. Мања угоститељска средишта били су Предејане, Грделица и Вучје.

Покретање лесковачког сајма текстила, а нарочито подизање новог аутомобилског пута дуж моравске долине, као и подизање и оправка осталих саобраћајница на територији комуне, још више повећава потребе за угоститељским објектима. Тако почиње други период у развоју угоститељства. Подижу се нови објекти — савременији и боље опремљени и размештени. Сајам је био одлучујући фактор, као и код изградње Лесковца, јер је велики прилив привредника и гостију у Лесковац у току сајма намећао потребу за изградњом савременијих угоститељских објеката. Због тога се по новосаграђеним стамбеним зградама у граду подижу локали за угоститељске објекте, модерни млечни ресторани и др. Осим тога, диже се и модеран хотел у Лесковцу и Вучју. Моторни саобраћај на аутопуту утицао је на изградњу два модерна мотела — један у Лесковцу, а други у Предејану. Ово је доста поправило стање у угоститељству, али га није сасвим изменило. У овом периоду се јавља читав низ приватних угоститељских радњи на територији комуне, као на пример у Малој Копашници на улазу у Грделичку клисуру и др.

Подручје комуне, који по својој разноврстности, по својим природним лепотама, по трговима и споменицама из привреде и прошлости овог краја, има веома широке могућности за развој туризма, ипак није било туристичко подручје.

Пред други светски рат је једино Предејане имало минималан туристички значај, јер је, лежећи на прузи, на обалама Јужне Мораве у дивљини Грделичке клисуре, почело да привлачи изванредан број гостију на летовање. Долазили су у гостионице или су боравили по приватним кућама. Највећи број таквих посетилаца био је пореклом из околине Предејана или из Црне Траве.

После изградње хотела и нових путева почиње да се у извесној мери осећа пораст туристичког значаја комуне, а осим тога, могу да се издвоје и два три мања туристичка реона у комуни.

Лесковац постаје све више туристички атрактиван због сајма текстила, који се у њему одржава сваке године у току месеца јула и који поред привредника привуче и знатан број других гостију. Пошто лежи на прузи и везан је аутобуским линијама са неким већим местима на територији Србије и Југославије, има повољне саобраћајне услове да се у томе правцу и даље развија. После подизања новог хотела и хотела знатно су поправљени и услови за смештај посетилаца, мада још увек нису довољни. Овај град који се све више изграђује, подижу се нове стамбене зграде и друге потребне просторије, стално мења на боље свој спољни изглед и постаје привлачнији. У доба сајма се организује у читав низ атрактивних приредби у околини града, што је такође веома привлачно за туристе. (Вински бал у Власотинцу, ловачке вечери у Вучју и др.).

Остали туристички привлачни објекти на територији комуне могу да се поделе у три издвојена реона.

Један од њих је реон Грделичке клисуре. Тамо су привлачне клисурине стране стрмих литица, на којима се људи крећу још увек козјим путељцима, а на чијем дну протиче Морава. Насеља у клисури су веома живописна. Привлачно место је Предејане, где је изграђен модеран мотел, и где сваке године летују деца из Лесковца и осталих околних насеља. Дечје летовалиште постоји и у нешто већем насељу у северном делу Клисуре, у Великој Копашници. За туризам је интересантна и Грделица, где је изграђен пливачки базен, а где се налази и једна од најстаријих фабрика текстила у комуни. Недалеко од Грделице је село Козаре са винарским подрумом у чијој је воденици радила дуго гајтанара од 1889. год. Живописности клисуре доприносе и висока сеоска насеља, која леже на површи изнад клисуре. Клисуре је добро саобраћајно повезана, јер кроз њу пролази пруга и модерни аутопут, али сусмештајни капацитети још недовољни, иако постоје дечја летовалишта у Предејану и Копашници, мотел у Предејану и хотел у Грделици. Поред тога, покрај Ораовице, уз саме обале Јужне Мораве, постоји зачетак малог насеља — камп и викенд куће чији су власници из Лесковца. У погледу снабдевања не би било већих тешкоћа, јер поред тога што постоје тржишта и трговинске

радње у Предејану и Грделици, клисура није много удаљена од Лесковца, а с њим је и добро повезана.

Вучје и друга ветерничка насеља у подножју чине заједно с Кукавицом друго туристички интересантно подручје. Ту има неколико интересантних сеоских насеља — Стројковце, у чијој воденици се развила прва текстилна индустрија у овом крају, у којој се сада налази музеј где су изложени први чаркови пренети из Бугарске, који су значили почетак индустријске ере ове комуне. Туристички су привлачне и многобројне воденице које се налазе у оближњим селима око Вучја, Накривању и Чукљенику, као и стари дрводељски занат који се још увек примитивно обавља у овом крају. Само Вучје је такође интересантно насеље по лепо уређеној текстилној фабрици, новим грађевинама, речници кроз њега протиче. У овом се градињу за време лесковачког сајма приређују ловачке вечери. На 1—2 км узводно од Лесковца, у дивљој долини Вучјанке, подигнут је хотел са базеном у близини мале хидроцентрале, а на стрмим литицама изнад хотела се налазе рушевине Скобаљић града. Изнад Вучја се диже Кукавица, планински гребен, који са југа ограничава Лесковачку котлину и са чијих висова је прекрасан поглед на котлину на северу и на Врањски предео на југу. Шуме на Кукавици, као и пространа зараван Добре воде са које се диже њен највиши врх Влајна, могу да буду веома прикладно летовалиште, јер се на Добрим водама, где има воде у изобиљу, налази планински дом. У пролеће на падинама ове планине, по сеоским колибама које овде имају и врањска и лесковачка **насеља, јагње се овце и може се наћи у довољној количини млека и млечних производа.** Међутим, како још увек не постоји добар пут, Кукавица и њене лепоте засад су још увек доступне само планинарима.

Трећи туристички реон је Бабичка гора, која засад има најмање услова за развој туристичке привреде. Ова планина нема доброг пута, сем пута преко Манојловца који, због дотрајалог моста на Морави, није доступан моторним возилима. Нема ни никаквих смештајних просторија. Међутим, она представља веома интересантно виноградско подручје а на њеним падинама изнад села се налазе и два манастира из 14. века увучени дубоко у речне клисуре.

На територији комуне се налази још један мањи туристички објект Пашина чесма, где је изграђен хотел и базен.

Туристички објекти већ се користе у мањој мери. Углавном је развијен излетнички туризам и то су посетиоци већином Лесковчани, као и становници оближњег Ниша и Врања. У току сајма је нешто већи прилив гостију и из удаљенијих области. Као летовалишта се засад развијају два насеља на територији комуне Предејане и Велика Копашница, али и то у врло скромним размерама. За јачи туристички развој овог краја потребно је побољшати саобраћајне услове комуне, нарочито изградити путеве према Кукавици и Бабичкој гори. Нема ни довољно смештајног простора за развој туризма у већим размерама, иако постоји 9 угоститељских предузећа на територији комуне.

На крају треба истаћи и то да лесковачка комуна чини само део ширег туристичког реона у Јужном поморављу, у који улазе и већи и значајнији туристички објекти, као што су Сијаринска бања, Власинско језеро, планина Радан и Црна Трава, и да у даљој перспективи туристички развој ове комуне треба повезати са туристичким развојем целог тог подручја.

Привредна средишта

Прва средишта комуне су се јавила изван њене територије као центри извоза и трговине из околине Лесковца и целог Јужног Поморавља, и то Ново Брдо на југу, а нешто доцније Прокупље на северозападу. Лесковац врло брзо постаје главно привредно средиште лесковачке котлине, па чак и шире области, јер је лежао у средишту котлине на раскрсници путева који кроз њу пролазе, односно на месту где у моравску долину избијају две долине долазећи са запада — Ветерница и Јабланица.

Лесковац се прво развио у привредно средиште области, а тек доцније он постаје њено управно и културно средиште. Његово тржиште било је чувено по вашарима који су се одржавали с јесени; лесковачки трговци су путовали по целом Балкану разносећи ужарију и гајтан. Упоредо са развојем тржишта, Лесковац се развио и у веома значајно занатско средиште, где је било много различитих заната, али се нарочито прочуо по ужарском занату, који је у овом граду био и најбројнији. Истовремено, Лесковац постаје седиште лесковачке нахије и пашалука.

Лесковац је једино средиште све до ослобођења од Турака, па и када су Турци напустили ове пределе, он је и после тога још увек најважније тржиште и занатско средиште, јер је центар и за Јабланицу, Пусту Реку, па и Власину. Ка њему гравитирају и делови Пољанице и Запаља, те због тога у њему „влада велика живост нарочито у пазарне дане, када су дугачке чаршиске улице потпуно закрчене биволским колима и људима који су дошли на пазар, а мноштво људи који не могу да се сместе у њима преплаве споредне улице“ (49, с. 8—9).

Значај лесковачког тржишта још се боље види из тога што је у периоду од 1889. до 1893. на јесење вашаре долазило просечно 964 кола са разним производима, док је у осталим селима Србије број кола износио свега 93. Исто тако, на вашару је увек било просечно 12 механа, 18 дућана, 53 непокривена закупљена места, 22 кола са пићем, а продавало се просечно 820 говеда, 75 коња, 532 овце, 378 коза и 472 свиње (49, с. 9—10).

После ослобођења од Турака, Лесковац је тржиште и занатско средиште и седишта лесковачког среза, а због свог веома повољног положаја, и најважније средиште читаве котлине, иако се већ почињу јављати и друга тржишта и управна средишта, као што су Власотинце и Лебане. На територији комуне он је и даље једино привредно и управно средиште, а постепено постаје и важан просветни и културни

центар, јер се у њему подижу школе и друге културне институције. Његов значај у овом периоду расте, јер се после појаве прве индустријске радионице у њему све више развија индустрија.

Развој индустрије и оснивање нових срезова од стране српских власти, истакао је пред крај 19. века, а нарочито између два светска рата, још неке мање центре на територији комуне. Индустрија је тако утицала да се Грделица и Вучје издвоје и постану мања средишта за своју најближу околину. Чим су добили фабрике, у овим насељима је порастао број становника, повећао се број трговина и занатских радњи, а то је све учинило да добију и мањи централни значај. Поред њих, у периоду између два рата на местима где су на железничку пругу Београд—Скопље избијали попречни, бочни путеви са истока или запада, насеља која су се ту налазила као железничке станице постојала су тржишта и занатска средишта своје околине и добијала извесне одлике средишних места. Тако су овај значај стекли Брестовац, северно од Лесковца, где се долина Пусте реке везује за моравску и Предејане на југу, где пут из Црне Траве избија у долину Јужне Мораве.

Поред привредних средишта на територији комуне, од којих је свако створило мању или већу сферу утицаја, и привредна средишта изван територије комуне су деловала у мањој или већој мери атрактивно на нека насеља комуне. Тако, Власотинце је постало веома значајан трг за вино, а уједно је утицало на ширење винове лозе по свим ближним осунчаним побрђима у околини Лесковца. Лебане, средиште горње Јабланице, привлачи, као тржиште нарочито повртаре из поморавских села.

После другог светског рата се још више наставља процес издвајања мањих привредних средишта на територији комуне. Лесковац је, као што се видело, кроз развој појединих грана привреде и данас још најважније средиште, не само привредно него и управно, школско, а кроз подизање неких културних институција, позоришта, музеја и др. и најважније културно средиште.

Оне варошице, које су још у претходном периоду почеле да се диференцирају од своје околине и постају мања средишта, остају то и данас, па им се значај и повећао. Тако су на пример, нека од ових насеља бивала дуже или краће време среска средишта или средишта општина (Грделица, Брестовац, Предејане, Вучје); у њима се налазе индустријска предузећа (Вучје, Грделица, Брестовац, Ораовица), средишта су занатских предузећа (Грделица, Вучје, Брестовац), имају своја тржишта и мања трговинска предузећа (Грделица, Вучје, Предејане, Брестовац), а поред тога у свима се налазе осмогодишње школе. Због тога се ова насеља могу с правом сматрати данас значајнијим привредним средиштима на територији комуне.

На територији комуне има и таквих насеља која су средишта земљорадничких задруга, и која имају и нешто већи број занатлија, а осим тога у њима се налазе и осмогодишње школе. Таква насеља представљају данас примарна средишта, а по својим особинама се ми-

нимално разликују од околних села; због тога њихов централни значај није тако велики.

Ова мања средишта на територији комуне имају и нека заједничке особине. Сва се она јављају на извесном остојању од Лесковца и настају као центри ужих географских целина на подручју комуне. Вучје је тако средиште за Ветерницу, Грделица и Предејане су међусобно поделили Грделичку клисуру, а Брестовац је центар за поморавска и насеља Пусте Реке. Друга заједничка одлика је њихов положај. Карактеристично је да се већина њих јавила на најважнијим саобраћајницама и то на раскрсницама, где се спајају два пута или где неки споредан пут избија на моравски. Карактеристично је, такође, да сва ова насеља леже у равничарском делу комуне, који је уједно и привредно најразвијенији и најразноврснији.

И з м е н а п е ј з а ж а

Пејзаж неке области је истовремено слика онога што се у њој дешава, одраз је њеног привредног живота, њеног начина живота и њеног стандарда. Због тога се пејзаж лесковачке комуне мењао заједно са променама у привреди, брисао црте карактеристичне за неки већ преживели начин привређивања, а уносио нове настале деловањем новог начина живота и привреде. Подсетимо се само у основним цртама како је изгледала лесковачка комуна у оно време кад су из ње одлазили турске аге и бегови да би јасније сагледали све оно што је ново и карактеристично у њеном савременом пејзажу.

Готово сви описи, који потичу из првих година ослобођења комуне од Турака, истичу да је у то време било много више шума. У описима се помињу и Ашани, који су дотеривали стоку из далеких крајева Грчке на високе пашњаке Кукавице, Чемерника и др. планинских делова комуне. Најважнија култура поморавља била је конопља, која се гајила углавном око река, чији би токови с јесени бивали управо загушени овом културом. Свуда се чуло да зује ужарски точкови, који су конопљу упредали у разне врсте ужади. Док је ишао низ моравску раван, човек је свуда околу, докле му је око досезало, могао да види пшеницу и конопљишта. Села су била мала, а после ратова 1876. до 1878., наместо многих села, видела су се само згаришта. По побрђу било је уз пшеницу и винограда, али је свуда, нарочито на стрмијим местима, било још увек доста неискрчене шуме. Грделичка клисура је била пуна орахових забрана, а села се из тих забрана готово нису ни видела. На путу кроз ту дивљину, издвајали су се само ханови, односно механе, који су с вечери прихватили путника под своје окриље. Ако се путовало моравским путем од Брестовца до Владичина Хана, успут се могло срести пуно кола натоварених ужаријом, која су тромо вукли волови, или пак неки караван кириџија у групи од 10—12, који су хитали такође натоварени производима.

Град је у то време био велики и у њему је било насељено доста турских спахија, тако да је у свом спољном изгледу имао извесне оријенталне црте. Ту су се налазила три велика сараја, Арем Сарај,

и Мали сарај и, најлепши од њих, сарај лесковачког Шашит паше. Осим сараја, у граду је било и неколико лепих турских конака, а све те зграде су по источњачком обичају имале према улици затворену страну, без прозора. И српске куће, куће чорбација — богаташа су својим изгледом само нешто мало заостајале за турским сарајима и конацима. Господска кућа су биле лепе и удобне. Но у Лесковцу су се могле видети и тзв. редене куће, где је под једним кровом биле 20—30 станова у којима су становали сиромашни дошљаци. Град је био издељен у махале, а занатлије су биле груписане у појединим улицама. Сеоске куће су биле сићушне, исплетене од прућа, са малим прозорима без стакла, неокречене и покривене сламом (49, с. 110).

Ова слика Лесковца и његове околине је данас сасвим измењена. Шума је искрчена, и то не само у нижим, него и на вишим деловима комуне. Ашани сточари су престали да долазе на планинске пашњаке још пре првог светског рата. Токови Јабланице и Ветернице нису више мети загушени од конопљаних ручица, јер се конопља производи много мање а уследила је и забрана да се топи у рекама.

Док се путује кроз моравску долину, призор је много разноврснији, јер се на њивама виде кукурузи, пшеница, а поред њих индустријске и повртарске културе. Побрђе изнад равнице је сасвим обрађено, пуно винограда и њива под пшеницом. Старе орахове пуме у клисури више нема, али су зато падине клисуре обешумљене и на њима је пуно јаруга и урвина. Сеоска насеља се виде изнад њих на заравнима Грделичке површи.

Нарочито су велике промене у саобраћају. Новим аутопутем стално јуре ка југу и ка северу аутомобили, аутобуси, камиони, камиони цистерне и камиони хладњаче, као и друга средства модерног моторног путничког и транспортног саобраћаја. Кола са запрегом коњском или воловском сусрећу се само на местима где се аутопут укршта са неким попречним путем. Моторних возила има из свих крајева наше земље, а поред тога и много иностраних. Упоредо са аутопутем, железничком пругом стално пролазе путнички и теретни возови. Уместо ханова дуж железничке пруге су подигнуте железничке станице, а на новом аутопуту мотели и пумпне станице за бензин.

Села су сада много већа, а куће у њима нису више онако мале исплетене од прућа, неокречене, него су то савремене, зидане куће са помоћним зградама, које се сасвим незнатно разликују од градских. Ту и тамо се сусреће још која кућа из турског времена, која се више не користи за становање него за смештај неких производа или справа. Поред ње се најчешће налази нова кућа, у којој сада породица живи.

Највеће промене је претрпео град. Он више нема онај стари оријентални изглед, јер су у њему одавно порушени сараји, амами и џамије — све оно што је потсећало на дугогодишњу турску управу. Многе турске, а и доцније изграђене српске зграде, су порушене и на њихово место се подижу вишеспратнице, сајамске хале, привредна предузећа и друге зграде потребне за савремени начин живота и привреде. Уместо некадашњих махала, данас се у граду могу издвојити

четврти изграђене за једну одређену делатност. То су најпре индустријске четврти града, које су у Лесковцу концентрисане у близини пруге и новог пута, затим стамбене четврти и тд.

Као што се види, измена пејзажа на територији комуне веома је велика, тако да је тешко препознати некадашњу околину Лесковца. Она није свуда подједнака — нарочито се велике промене запажају у долинама. Виши делови нарочито насеља Кукавице, Грделичке клисуре, иако измењена, задржала су још увек понешто од старог начина привређивања. Ова висока, тешко приступачна насеља још увек вршу обављају коњима, односно воловима, као што се и некад чинило.

Промене у пејзажу области дешавале су се углавном у три најважнија правца. Најпре, промене су настале у изгледу обрадиве површине — јер је готово у свим деловима помуне, како нижим тако и вишим, дошло до смене култура. Нестало је или се смањила производња старих нерентабилних култура, а уведене су нове за које природне особине области дају више погодности и које се данас више траже на тржиштима наше земље или иностранства.

Друго, измењене су саобраћајнице — њихов правац, њихов вид и начин саобраћаја који се на њима обавља — а то је истовремено утицало и на измену њиховог спољнег изгледа, као и на измену пејзажа кроз који пролазе.

Треће, изменила су се насеља на територији комуне. Изменила се њихова величина, изглед и тип, али и њихов начин привређивања, што је довело до појаве нових објеката намењених савременој привреди, који се у ранијем пејзажу нису могли видети. То су индустријска постројења, која се данас виде у многим већим и мањим насељима. То су каблови и далеководи, који преносе електричну енергију из оближњих хидроцентрали и осветљавају већину насеља на територији комуне, а истовремено покрећу и њихова индустријска постројења. Нарочито велике промене дешавају се у савременом Лесковцу. То није више онај стари оријентални град, начичкан удерицама, него је у њему све више нових модерних зграда, паркова, савремених ресторана и хотела, много јавних зграда намењених разоноди, што уједно указује да је у комуни данас друкчији и начин живота.

ЗАКЉУЧАК

Анализа развоја привреде на територији лесковачке комуне, као и стања у коме се она данас налази, показала је да је територија ове комуне претежно аграрно-индустријска област. На ово указује још увек релативно велики проценат пољопривредног становништва, а исто тако и чињеница да се највећи број насеља на територији комуне и данас издржава искључиво привређивањем у пољопривреди. Ова се производња много изменила у односу на период када су ови

крајеви ослобођени од Турака, јер су уведене многе културе, измењен начин обраде као и оруђа којима се она врши. Ове разлике варирају у појединим деловима комуне; оне су највише изражене у њеном равничарском делу, а опадају према вишим деловима комуне, тако да су тамо у планинским насељима комуне, заостали трагови старог начина обраде или се пак одржале и неке старе културе.

Комуна има индустријски карактер, јер је то данас друга по значају привредна грана. Индустрија је настала под утицајем трговине и трговинског капитала, јер су трговци гајтаном основали прве гајтанаре после 1878. године, пошто им је граница ометала дотадашње разношење гајтана по Балкану. Када је ојачала стварањем више индустријских предузећа у Лесковцу и другим привредним средиштима, она потискује трговину и занате и постаје најважнија грана привреде у привредним средиштима и друга по значају, одмах иза пољопривреде, у комуни као целини. Иако је везана за свега неколико насеља Лесковац, Грделицу, Вучје, Брестовац и Ораовицу — јер се може са успехом развијати само тамо где су повољне саобраћајне прилике — њен значај у комуни је далеко шири. Пре свега, индустрија данас даје највећи доходак овој комуни, иако су највише развијене мање рентабилне и мање акумулативне индустријске гране — као што је текстилна индустрија. Исто тако, индустрија је данас на првом месту по броју запослених у насељима где постоје њени погони. Поред тога што је у њој запослена већина становништва из насеља где се налазе индустријска постројења, велики део околног сеоског становништва такође учествује у њеној производњи и то преко радника, дневних миграната. Готови индустријски производи комуне се данас продају по целом свету. Њихов извоз допире до удаљенијих предела него што су својевремено допирали ужарски производи, који су извожени по Балкану и Малој Азији. Савремени железнички и моторни саобраћај преноси ове производе све до СССР-а и других удаљенијих европских и ваневропских земаља.

Остале привредне гране су заступљене у комуни, али за разлику од пољопривреде, оне су врло често везане само за одређена насеља из разних разлога, а најчешће под утицајем саобраћаја. Због тога се трговина и занатска прерада развијала само у одређеним насељима комуне, њеним привредним средиштима или пак одређеним деловима комуне који су могли да пруже довољно сировине некој врсти занатске производње. Значај ових привредних грана на територији комуне је варирао у току развоја, тако да је неко време трговина била најзначајнија грана привреде после пољопривреде, затим је занатство упоредо с њом учинило да се ова област прочује по целом Балкану. У савременим условима саобраћаја, међутим, индустријска производња је потисла занатство и трговину и успела да заузме друго место по значају, одмах иза пољопривреде.

Због разлика у природним погодностима, из различитих историјских разлога, а нарочито због разлика у развијености саобраћаја, поједини делови комуне су се различито развијали; због тога има знатних

разлика у размештају привредних грана и развијености појединих делова комуне.

Најразвијенији је долињски део, а то су алувијалне равни Јужне Мораве и свих њених већих притока. Ово је предео ратарства, где је земљиште најинтензивније обрађено, где су уведене савремене културе поврћа, али где је истовремено посед најмањи и највише нагомилано становништво. Обрада земље је овде највише измењена, јер се све више користе савремена оруђа и савремени начин обрађивања. Ту се налазе и највећа општедруштвена пољопривредна добра, што још више истиче значај долина у пољопривредној производњи комуне. Истовремено, кроз долине пролазе све најважније саобраћајнице, те су оне најбоље саобраћајно повезане са осталим деловима Лесковачке комуне, као и са осталим крајевима наше земље. Зато је у долињским насељима највише развијена трговина и занатска производња, а исто тако, ту је углавном концентрисана и индустрија. По долинама су и најважнији привредни центри комуне, који углавном леже на саобраћајним раскрсницама, а и долињска сеоска насеља су највише измењена.

Побрђе непосредно изнад алувијалне равни Мораве и њених притока, сачињено од плодних језерских наслага, са насељима до висине од 600 м. је саобраћајно лошије повезано са главним средиштем комуне. Ипак је и производња у овим насељима окренута ка тржишту тако да се као најважније културе, поред пшенице и кукуруза, јављају култура винове лозе, где је боља осунчаност или разно воће, тамо где нема довољно услова за развој виноградарства. Села су велика и знатно измењена. Начин обраде је све савременији, јер се употребљавају вештачка ђубрива, модерне и рентабилне биљне врсте. Производња винове лозе, воћа, као и сточарство су најважнији за добијање новца, а осим тога становници раде и по фабрикама у граду.

Највиши делови комуне су изнад 600 м надморске висине, а они се налазе углавном у Грделичкој клисури, на Кукавици и делимично на Бабичкој гори. Овде преовлађује планинска земљорадња и сточарство, а шуме су велике богатство. Ипак има извесних новина у обради земљишта, јер су уведене италијанске врсте пшенице, више се користе вештачко ђубриво и слично, али је сам начин обраде овде још увек примитиван, јер се врши још увек обавља воловима. Са општедруштвених шумских комплекса врши се сеча и извоз дрвне грађе. Насеља су ређа, мања и, мада у њима нема више кућа покривених сламом, ипак се разликују од сеоских насеља у долини и на побрђима, јер је мање у употреби цигла за грађење. Овде постоји могућност за изградњу туристичких насеља, али су врло лоши саобраћајни услови, тако да се саобраћај често може да се обавља једино коњима. Иако овде има највише пољопривредне и обрадиве површине по једном становнику, могућности за зараду су минималне тако да се у многим насељима на овој висини почиње јављати опадање становништва.

Иако има разлика између нижих и виших делова комуне, јер се промене од којих је дошло у свим привредним гранама нарочито јако

осећају у неким равничарским деловима комуне, а опадају са висином, ипак се у комуни издвајају две велике целине између којих се опажају изразите разлике како у природним тако и привредним особинама, а то су Лесковачка котлина и Грделичка клисура.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Милојевић: Лесковачка котлина са околином, Гласник географског друштва св. 10, Београд 1924.
2. Драг. М. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, САН, Срп. етнографски зборник LXX Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни књ. 31, Београд 1958.
3. Јелена Марковић-Марјановић: Лесне оазе у сливу Јужне Мораве, Гласник СГД, свеска XXVII, бр. 2, Београд 1957.
4. Живадин Јовичић: Потреба организованог проучавања ерозије тла у Југославији, Гласник СГД св. XI бр. 1.
5. М. Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Годишњак пољопривредног факултета, Београд 1948.
6. Прилози познавању климе Југославије, Београд 1952. 1. Температура, ветар и облачност у Југославији. Резултати осматрања за период од 1925—1940.
7. Хидротехничке мелиорације. Институт за водну привреду НР Србије, Бгд 1961., Прилог 7 карата поплавних површина, размер 1:600000; Педолошка карта 1:600000.
8. Савезна Управа хидрометеоролошке службе. Катастар водних снага Југославије: Слив Јужне Мораве.
9. Милутин Гарашанин и Веља Ивановић: Праисторија Лесковачког краја, Библиотека народног музеја у Лесковцу бр. 12, Лесковац 1958.
10. Орестије Крстић: Грделичка клисура и Врањска котлина, Природни услови, ерозија и шумска привреда — Институт за економску пољопривреду, Београд 1961.
11. С. Димитријевић: Грађа за проучавање Лесковца и околине св. 1, Лесковац 1954.
12. Сретен Л. Поповић: Путовање по новој Србији, Бгд. 1950, СКЗ.
13. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија — Нови крајеви, Бгд. 1884.
14. К. Јиречек: Историја Срба, I књ., Београд 1952. (превео Ј. Радоњић).
15. Хранистав Ракић, Станко Ђорђевић и Александар Соколовић: Лесковац и околина, издање у част прославе 20 годишњице револуције народа Југославије, Издање НОО Лесковац, Београд 1961.
16. С. Димитријевић: Аграрни односи за време Турака, Библиотека градског народног музеја у Лесковцу, бр. 2, Лесковац 1951.
17. Јован В. Јовановић: Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју, Лесковачки зборник III, Лесковац 1963.
18. Т. Ђорђевић: Грађа за становништво и насеља у Милошевој Србији.
19. Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1922.
20. В. Николић: Врањска и Грделичка насеља у 19. в. и њихово становништво, Лесковачки зборник V, Лесковац 1965.
21. Државопис Србије св. XI, Попис људства у ослобођеним крајевима у години 1878, Београд 1882. г.
22. Попис становништва 1884. г., Државопис Србије књ. XVI, Београд 1884.
23. Становништво и домаћинства у 1948., 1953. и 1961. г., СФРЈ, Савезни завод за статистику, Попис становништва 1961. г. књ. X, Београд 1965. год.
24. Статистички билтен књ. I, Завод за статистику НО среза Лесковац, Лесковац, децембра 1959. г.

25. Статистика Краљевине Србије књ. XXIII, Београд 1903. г.
26. Ј. Савић: Пољопривредно становништво и радна снага у привреди среза Лесковац. Привредни гласник — Месечник за привредна питања ЈИ Србије, јануар 1966., бр. 1 Ниш.
27. Економско обележје становништва, ФНРЈ, Савезни завод за статистику Попис становништва 1953. г. књ. XII, Београд 1960. г.
28. В. Карић: Србија — опис земље, народа и државе, Београд. 1888.
29. F. Kanitz: Serbien Land und Bevölkerung, knj: II, Leipzig 1909:
30. М. Савић: Наша индустрија и занати VIII књ. Сарајево 1930, I део, Сарајево 1920, II део Сарајево 1922.
31. Ј. Ф. Трифуноски: Грделица, Годишен зборник на филозофски факултетот на универзитетот во Скопје. Природно математички оддел књ. 10. Н 12, Скопје, 1957.
32. Статистика земљорадње и жетвених приноса за 1904. Статистика краљевине Србије XXXI, Београд 1913.
33. М. Костић и Т. Трајковић: Винарце, Лесковачки зборник св. V, Лесковац 1964.
34. М. Костић и Т. Трајковић: Доње Трњане, Лесковачки зборник св. V, Лесковац 1965.
35. Статистички билтен II свеска Завода за статистику НО среза Лесковац Лесковац, августа 1961.
36. М. Костић и Ж. Гајић: Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић“ књ. 20, Београд 1965.
37. Статистика винограда за 1889. Државопис св. XIX, Београд 1892.
38. М. Костић: Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца, Гласник СГД, св. XXXIV, бр. 1, Београд 1954.
39. Инж. Живан Богдановић: Грделичка клисура и Врањска котлина, Пољо привреда, стање и смер развоја, Београд 1961.
40. С. Димитријевић: Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку, САН Посебна издања књ. CCCIV, Историјски институт књ. 10, Београд 1958.
41. Ј. Ф. Трифуноски: Грделичка клисура, Библиотека народног музеја у Београду књ. 13, Лесковац 1964.
42. Миљивоје Перовић: Лесковац, трговачки и индустријски град — економска монографија, Библиотека народног музеја у Лесковцу бр. 9, Лесковац 1954.
43. Петар Р. Косовић и Михајло Ј. Миладиновић: Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско време, географско-историјска студија. Годишњица Ник. Чупића књ. XXI, Београд 1901.
44. Хаџи-Калфа: О Балканском полуострву, Споменик СКА XVIII.
45. Белешке др-а Брауна из српских земаља од године 1669, Споменик СКА IX
46. Ст. Новаковић: Земљиште радње Немањине, годишњица Ник. Чупића, Год. I, Бгд. 1877.
47. С. Димитријевић: Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу, Сепарат часописа Наше стварање, Лесковац 1955.
48. Ј. Врдељановић и Р. Т. Николић: Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Београд 1899.
49. С. Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, Библиотека, градског народног музеја у Лесковцу бр. 5, Лесковац 1952.
50. Р. Т. Николић: Крајиште и Власина, Насеља књ., VIII, Бгд. 1912.
51. Р. Т. Николић: Пољаница и Клисуре, Срп. Егн. Зборник књ. VI, Насеља српских земаља књ. III, Београд 1905.
52. Лесковац јуче и данас — Д. Трајковић: Лесковац данас..., Лесковац 1935.
53. М. Савић: Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије, Београд 1914.
54. Св. Христић: Трговинско-занатлиски Краљевине Србије за 1902/3. Србије.
55. Министарство народне привреде: Прилози за статистику Краљевине. Друга свеска, Статистика панађура у Краљевини Србији за период 1889—1893, Београд 1897.
56. М. Костић и Т. Трајковић, Печењење, Лесковачки зборник св. VI, Лесковац 1966.

57. J. Ф. Трифуноски: Предејане, Годишн зборник на филозофскиот факултет на универзитетот во Скопје, књ. 9 Н° 13, Скопје 1956.
58. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, САН, Посебна издања књ. ССХХИИ, Историјски институт књ. 5, Београд 1954.
59. Т. Ђорђевић: Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша, Срп. етн. зборник ХХХVII, насеља књ. 22, Београд 1926.
60. Статистички билтен, II свеска, Завод за статистику НО среза Лесковац, Лесковац 1960.
61. Драгољуб Трајковић: У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу — Историја једне првобитне акумулације, 1940.
62. Производне снаге НР Србије, Економски институт НР Србије, Београд 1953.
63. О. Савић: Опадање пољопривредног становништва неких насеља у околини Лесковца, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 21, Београд 1967.
64. О. Савић: Дневне миграције радне снаге околних села у Лесковац, Лесковачки зборник, књ. VII, Лесковац 1967.
65. Геолошка карта Краљевине Југославије, лист Ниш у размери 1:1 000 000.
66. Милорад Р. Лечић: Грделичка клисура и Врњачка котлина, становништво и миграције, Институт за економику пољопривреде, Београд 1961.
67. Статистички годишњак СФРЈ 1967. година XIV, Београд, јул 1967.

R é s u m é

OLGA SAVIĆ

COMMUNE DE LESKOVAC

— Contribution à l'étude économique-géographique —

La plus grande partie de la commune de Leskovac est située dans le bassin de Leskovac et comprend au sud aussi le défilé de Grdelica. La commune s'étend dans la direction N-S le long de la vallée de la Morava du Sud, presque depuis le bassin de Vranje au sud jusqu'au bassin de Niš au nord. Les crêtes des montagnes de Babička Gora et de Kukavica constituent ses bornes à l'est et au sud, tandis que les autres bornes suivent les lignes de partage des eaux entre la Morava du Sud et ses affluents.

La principale voie ferroviaire et routière de Serbie, à laquelle se rattachent, au point de vue des communications, les régions à l'est et à l'ouest de la vallée centrale de la Morava, suit la vallée de la Morava du Sud. Les routes de Jablanica, de Veternica et de Pusta Reka à l'ouest et la route de Vlasina à l'est relient à la commune le bassin de Leskovac tout entier ainsi que la région de Kosovo, Babušnica et Lužnica, la région du cours moyen de la Vlasina et Crna Trava.

A cause de cette situation au point de vue des communications, la commune est un territoire de migration caractéristique ce qui la distingue des régions avoisinantes et la rend économiquement la plus développée, aux communications les plus animées et, en ce qui concerne les habitats et la population, en fait la région la plus dynamique de la Serbie du Sud.

La forêt était autrefois la couverture végétale naturelle de cette région chaude, mais sèche et on en trouve des traces conservées dans la toponymie. En raison de sa praticabilité et des autres causes, les plantes cultivées y ont apparu de bonne heure. D'importants défrichements et

l'énergie du relief très prononcée ont donné lieu aux puissants processus de l'érosion dans la partie sud de la commune, au défilé de Grdelica.

La commune était assez longtemps sous l'administration turque et ne fut incorporée à la Serbie qu'en 1878. Le système féodal turc, et particulièrement le régime des *çitluk*, a laissé des traces profondes. La plupart des habitats ruraux avaient obtenu, outre les *sahijas*, aussi les *sahibs*, particulièrement après la libération du pachalik de Beograd et le firman de l'année 1829. Ceci a donné lieu à une migration plus intense de la population vers la Serbie du Nord, aux révoltes fréquentes et finalement à la guerre pour la libération de ces régions (1876—1878).

A l'époque où ce pays fut libéré de la domination turque, l'agriculture était une branche importante d'économie. Dans la plaine entourant la Morava et ses affluents plus importants on cultivait le blé et le chanvre pour les besoins de l'industrie cordière. Ceci prêtait à l'agriculture de cette région un caractère entièrement différent en comparaison de l'agriculture dans la Serbie du Nord. Les parties plus élevées de la commune pratiquaient l'agriculture de montagne et cultivaient les blés de montagne. La vigne occupait aussi une grande étendue et les noyers formaient de véritables forêts.

L'élevage avait également une note spécifique, car, à la différence de la Serbie du Nord, on y élevait les buffles. Les environs de Leskovac élevaient aussi assez de moutons et de chèvres.

Les métiers y étaient très développés et la commune s'était fait un renom grâce au développement de son artisanat, et les commerçants de Leskovac vendaient les produits des cordiers, des charpentiers et d'autres artisans locaux par tout le vaste Empire Ottoman. Le métier de cordier était très répandu aux villages de la région du cours inférieur de la Jablanica, tandis qu'à Leskovac presque chaque maison possédait un touret de cordier. Aux villages de Porečje, les forêts de la montagne de Kukavica fournissaient le matériel nécessaire pour le développement de la charpenterie et la vallée de la Pusta Reka, que les Sops avaient peuplée après le départ des Albanais, donnait des maçons, tuiliers et briquetiers et autres catégories d'ouvriers employés dans l'industrie du bâtiment, ainsi que le côté est du défilé de Grdelica, et ces artisans s'en allaient soit dans les autres provinces soit à l'étranger pour y gagner leur vie. Leskovac était le centre du commerce, renommé par ses foires d'automne, ainsi que marché régional et en même temps un centre important pour le commerce des produits de corderie et de soutaches.

La commune avait gardé ce caractère artisanal et manufacturier, et tout spécialement la ville de Leskovac, tout au cours du 19e siècle, jusqu'à la construction de la ligne ferroviaire (en 1886). C'est alors que se produisent de changements essentiels et que l'industrie apparaît. Le développement de l'industrie fut continué entre les deux guerres mondiales et il est particulièrement puissant à présent. De la première usine pour la fabrication des cordons, construite en 1884 à Strojkovac, il s'est développée au cours du 20e siècle, l'industrie textile à Leskovac, Vučje et Grdelica et ensuite aussi les autres branches de l'industrie (salimentaire, chimique, etc.).

Le développement de l'industrie, la modernisation des communications, l'accroissement numérique de la population et le nombre toujours plus grand de personnes qui ne vivent pas d'agriculture ont apporté d'importants changements à l'économie de la commune. L'agriculture occupe toujours la première place car plus de 50 p. 100 de la population s'en occupent, mais elle est aussi considérablement modifiée.

La culture des champs dans les plaines situées le long de la vallée de la Morava et de celles de ses affluents est caractérisée par la diminution des surfaces sous le blé et la tendance à augmenter les rapports. L'autre caractéristique de cette culture est le décroissement constant de la production du chanvre. La culture du chanvre et des céréales est remplacée dans les parties plus basses et plus développées de la commune par les surfaces où l'on cultive les primeurs et pratique le maraîchage. Ce dernier fait des progrès depuis le commencement du 20e siècle et se développe en deux directions. En premier lieu, on augmente les surfaces sous les cultures maraîchères aux villages où le maraîchage est déjà développé, et en même temps cette culture pénètre des villages de la région moravienne aux villages situés dans les vallées de la Jablanica, de la Veternica et des autres tributaires de la Morava. En second lieu, il se produit une spécialisation aux villages où le maraîchage est pratiqué depuis longtemps déjà et on ne produit que les espèces de légumes déterminées (piment pour la conservation en eau vinaigrée ou piment industriel, pommes de terre ou tomates, etc). Un changement important consiste aussi dans l'accroissement des terrains sous la culture de tabac et de trèfle. Le tabac est cultivé à cause de la rentabilité et les plantes fourragères se répandent parallèlement à la disparition des pâtures et pacages et au développement de l'industrie laitière aux environs de Leskovac.

La viticulture est la plus développée sur les collines qui entourent Leskovac et Vlasoince. Le phylloxéra ayant détruit l'aicenné vigne d'origine domestique, on a planté de vignobles principalement avec les vignes portant des raisins de cuve et la production, sous l'influence de Vlasotince, s'orientait de plus en plus vers le marché. Aujourd'hui, sous l'influence du marché et de l'accroissement de la population non agricole, il se manifeste une tendance vers la production de diverses sortes de raisins de tables et pour cette raison on élève des vignobles-plantations.

Tandis qu'au 19e siècle les habitats, situés dans le Défilé et la région de Porečje, étaient entourés de forêts entières de noyers, la vallée de la Morava n'avait presque aucun arbre. Les fruits n'étaient pas cultivés aux vergers, comme dans la Serbie du Nord, et ils ont fait leur entrée dans le commerce aussitôt après la libération de la domination turque. Entre les deux guerres on exportait de grandes quantités de noix du défilé de Grdelica. Dans cette même période, les premiers vergers, dans la plupart des cas des prunelais, apparaissent dans le défilé et la région de Porečje. Le défilé est même de nos jours la région la plus propice à la culture des fruits et c'est pourquoi on y élève des vergers-plantations.

L'élevage a subi d'importants changements. Les buffles sont élevés de nos jours uniquement dans les habitats du cours inférieur de la Jabla-

nica. Le nombre de moutons est assez grand, mais l'élevage a un caractère assez extensif (défilé de Grdelica). Leskovac a influé sur l'élevage des vaches laitières aux villages autour de la ville.

Autrefois les produits des métiers de cette région étaient recherchés dans tous les Balkans et l'Asie Mineure. Aujourd'hui les métiers sont plutôt orientés vers divers services, bien qu'il y ait encore un nombre important d'ateliers des artisans individuels et de ceux appartenant au secteur collectif. Les métiers modernes, liés à l'industrialisation et à l'électrification de cette partie de la Serbie, remplacent graduellement les vieux métiers (corderie, fabrication de housses, etc.).

Le commerce qui avait une importance pour les Balkans entiers, grâce à l'exportation des produits de corderie, assume les cadres régionaux lors de la délimitation des nouvelles frontières en 1878. Il change aussi de direction, s'orientant plutôt vers l'ouest et au lieu de vendre les produits de corderie, il vend de plus en plus des produits de l'agriculture et de l'industrie. Bien qu'il emploie aujourd'hui encore un nombre considérable de personnes et qu'il y ait plusieurs organisations économiques qui s'occupent du trafic de marchandises, le commerce n'a plus son ancienne importance dans la vie économique de la commune et particulièrement de son centre.

L'industrie qui doit son origine aux capitaux de commerce, car les marchands qui vendaient les cordons ont fondé les premiers usines pour la fabrication de ceux-ci lorsque la nouvelle frontière avait empêché leur activité commerciale et particulièrement la distribution des cordons dans les pays de l'ancien Empire Ottoman. Lorsque plusieurs entreprises industrielles furent créées à Leskovac et aux autres centres, l'industrie commence à refouler le commerce et devient la branche économique la plus importante aux centres de l'économie et la seconde par son importance, derrière l'agriculture, dans la commune prise dans son ensemble. La production du chanvre et de corderie ont cédé la place à l'industrie textile, la plus nombreuse dans la commune et les foires des produits et des machines textiles qu'elle organise lui prêtent une caractéristique internationale spéciale. Outre l'industrie textile, il s'y développe aussi l'industrie chimique, du bois, de métaux et l'industrie alimentaire.

A cause des différences dans les conditions naturelles, pour des raisons historiques et à cause du développement inégal des communications, les diverses parties de la commune ont eu une évolution différente et se distinguent encore de nos jours dans le paysage. Les vallées sont les parties les plus basses de la commune, ayant subi des modifications les plus importantes, où sont représentées les branches économiques les plus variées et où leur intensité est la plus grande. Les collines forment, au point de vue économique aussi, une transition entre les vallées et les parties les plus élevées, de la bordure de montagnes qui s'élève au-dessus de 600 m d'altitude qui a subi les moindres modifications et qui est encore de nos jours la partie la plus passive de la commune.